

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türk arkeolojisinin büyük ismi Ekrem Akurgal'ın 1955'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayını olarak Almanca basılmış bu önemli eseri, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü tarafından ilk kez Türkçe olarak yayınlanıyor.

Bugün de önemini koruyan bu kitapta; müzelerde bulunan tüm Frig materyalleri, kazılar sonucunda elde edilen ipuçlarının da yardımıyla stilistik açıdan incelenmiş, ayrıca hem tipolojik hem de kronolojik olarak sistematize edilmiştir.

Anadolu'ya Hititlerden sonra gelen Trak boylarından olan Frigler, göçebe toplum yapısından Gordion merkezli bir krallık haline geldikten sonra zenginleşmiş; ahşaptan seramiğe, yünlü dokuma ve kilimden metal işlemeye, kaya ve pişmiş toprak kabartmalara kadar uzanan sayısız örnekler vermiştir. Eskişehir, Kütahya, Afyon'dan Ankara'ya kadar yayılan bu bölgede bugün de kültürel izlerini gördüğümüz Frigler, Yunan kültürüyle de karşılıklı olarak etkileşim içinde olmuştur. Akurgal, Friglerin kaya anıtlarını, kabartmalarını, seramik ve metal objelerini ayrıntılı olarak incelerken; bu kadim halkın inançları, konuştukları dil, kullandıkları alfabe, dinî ritüelleri, defin törenleri hakkında da önemli bilgiler veriyor.

Enstitümüz bu eserin Türkçesini yayımlayarak, arkeolojik yayın alanımızda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

EKREM AKURGAL • FRİG SANATI

EKREM AKURGAL

FRİG SANATI

*The project is co- financed by the
European Union and the Republic of Türkiye*
Bu proje Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti
tarafından finanse edilmektedir

Frig Sanatı

Ekrem Akurgal

*This publication is produced under the project of Technical Assistance for EU-Turkey Anatolian Archaeology and Cultural Heritage Institute numbered TR2014/DG/04/A4-01/001.”
The contents of this publication is the sole responsibility of Ofset Yapımevi and WEglobal Consulting and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.*

Bu kitap Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Ofset Yapımevi Yayınları tarafından TR2014/DG/04/A4-01/001 numaralı
‘AB - Türkiye Anadolu Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Teknik Yardım’ sözleşmesi kapsamında yayınlanmıştır.

Bu yayının içeriğinden sadece Ofset Yapımevi ve WEglobal Danışmanlık A.Ş. sorumlu olup hiçbir şekilde Avrupa Birliği’nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

FRİG SANATI
EKREM AKURGAL

EKREM AKURGAL

FRİG SANATI

İlk basım: *Phrygische Kunst* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, 1955)

Almancadan Çeviren: Emre Güler

Türk ve Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları: 005

Bu eser Ofset Yapımevi Yayınları tarafından Türk ve Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü adına üretilmiştir.

This volume is produced by Ofset Yapımevi Yayınları on behalf of the Turkish Archaeology and Cultural Heritage Institute.

This publication is produced under the project of "Technical Assistance for EU-Turkey Anatolian Archaeology and Cultural Heritage Institute" numbered TR2014/DG/04/A4-01/001.

Bu kitap TR2014/DG/04/A4-01/001 numaralı "AB - Türkiye Anadolu Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Teknik Yardım" sözleşmesi kapsamında yayınlanmıştır.

ISBN: 978-625-7922-13-5

© 2021, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve T.C. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi

© 2021, R.T. The Ministry of Culture and Tourism and R.T. Gaziantep Metropolitan Municipality

© Meral Akurgal, 2020

İstanbul, Şubat 2022

Yazışma adresi : Ofset Yapımevi Yayınları

Şair Sokak, No: 4, Çağlayan Mahallesi 34410 Kağıthane / İstanbul

Sertifika No: 45354

The contents of this publication is the sole responsibility of Ofset Yapımevi and WEglobal Consulting and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.

Bu yayının içeriğinden sadece Ofset Yapımevi ve WEglobal Danışmanlık A.Ş. sorumlu olup hiçbir şekilde Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

Koordinasyon: Hale Ural, Hakan Tanrıöver

Tasarım: Mehmet Ulusel

Editör: Enes Öztürk

Son Okuma: Hikmet Akyüz

Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü

Atatürk Bulvarı, No: 24/A, 27010 Şahinbey / Gaziantep

Baskı ve Cilt: Ofset Yapımevi

Şair Sokak, No: 4, Çağlayan Mahallesi 34410 Kağıthane / İstanbul

Telefon: 0212 295 86 01

Sertifika No: 45354

Bu kitabın bütün yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerekse görsel malzemenin bir kısmı veya tamamı izin alınmadan yayınlanamaz ve dağıtılamaz.

İçindekiler

Ulaş Gönen Kırılı - Takdim / Prologue **7**

Fahri Aral - Sunuş / Foreword **9**

Önsöz **13**

Giriş **15**

1. Bölüm: Seramik **17**

2. Bölüm: Friglerin Plastik Sanat Eserleri **78**

3. Bölüm: Mimari Terrakotta Kabartmaları **86**

4. Bölüm: Bronz Sanat Eserleri **97**

5. Bölüm: Mimari **102**

6. Bölüm: Kült Anıtları **108**

7. Bölüm: Defin Yöntemi **115**

8. Bölüm: Alfabe ve Dil **120**

9. Bölüm: Frig Sanatının Doğu ile Batı Arasındaki Konumu **122**

10. Bölüm: Sonuçlar **125**

Frig Vazo Resminin Zaman Çizelgesi **142**

Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi **144**

Buluntu Haritası **145**

Frig Kültürünün Aşamaları **145**

Kısaltmalar **146**

Metindeki Panoların Listesi **148**

Metindeki Şekillerin Listesi **151**

Panolar **155**

Takdim

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılapları, kültürümüzün her alanını kapsamaya çalışmış, yeni doğan Cumhuriyeti her açıdan bağımsız, yerli ve milli kılmak adına tasarlanmıştır.

Bu yolda, Atatürk döneminin mirası olarak Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu iki dev kurum olarak, Türk istiklalinin kültür alanındaki yansımaları olmuştur. Türk arkeolojisi Cumhuriyetin ilk yıllarında TTK bünyesinde özgün bir disiplin olarak sayısız eser ortaya koymuştur.

Genç Cumhuriyet, Türkiye'yi yarınlara taşıyacak, uluslararası bilimsel gelişmelere aşına ve alanındaki ilerlemelere imza atmaya ehil kadroların yetişebilmesi için, tarihten felsefeye, edebiyattan resme birçok öğrenciyi yurtdışına göndermiştir. Ekrem Akurgal da bu öğrencilerden biridir. Önce Fransa'ya sonra Almanya'ya eğitim için gönderilmiştir. Akurgal hocamızın hayatı ve Anadolu arkeolojisinin gelişimine ilişkin tespitleri, Türkiye Bilimler Akademisi'nin yayınladığı *Bir Arkeoloğun Anıları* (1999) adlı eserde ayrıntılı olarak anlatılır.

Türk arkeolojisine çağ atlatan isimlerin başında gelen Akurgal'ın Fransızca ve Almanca yayınları diğer dillere de çevrilmiş, 1950'lerden vefatına dek, kitaplarındaki zenginlikle efsunlananlar Türkiye'ye akın etmişti. 1969'da yayınlanan *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* uzun yıllar boyunca turizmimize rehberlik etmiştir.

Şimdi *Phrygische Kunst* yani "Frig Sanatı" adlı, Anadolu uygarlığının bir parçası olan Frigler üzerine araştırmasını içeren bu eseri kültür yaşamımıza kazandırmanın sevincini yaşıyoruz. 1955 yılında Ankara Üniversitesi yayını olarak Almanca basılan bu eserin dilimize çevrilerek yayınlanması arkeoloji tarihimiz ve kültür yaşamımız açısından büyük bir kazanım ve Akurgal hocamıza saygımızın bir ifadesidir. Onun bilimsel cesareti, gözlemleri, bulguları değerlendirmedeki zihin açıklığı, arkeoloji dünyamız için yeni ilhamların vesilesidir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi olarak, böyle bir projenin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktan gurur duyuyoruz.

Ulaş Gönen Kırılı

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanı

Prologue

The reforms of Mustafa Kemal Atatürk transformed every aspect of our culture and were designed to make the newly born Republic independent, local, and national in every respect.

The Turkish Historical Society and the Turkish Language Association, as two giant institutions we inherited from the Atatürk period, are foundation stones of Turkish independence in the field of culture. Turkish archaeology produced numerous works as a discipline within the Turkish Historical Society in the early years of the Republic.

The Young Republic sent many students abroad for study—from history to philosophy, from literature to painting—in order to train experts who would carry Türkiye into the future, were familiar with international scientific developments, and were capable of contributing to the progress in their fields. Ekrem Akurgal was one of these students. He was first sent to France and then to Germany for training. Akurgal's life and his observations on the development of Anatolian archaeology were explained in detail in his memoirs (entitled *Bir Arkeoloğun Anıları*, 1999) published by the Turkish Academy of Sciences.

Akurgal's French and German publications were translated into other languages as well, and those enchanted by the richness of his books flocked to Türkiye from the 1950s on. *Ancient Civilizations and Ruins of Türkiye*, published in 1969, has fueled our tourism for many years.

Now we are sharing the joy of bringing Prof. Akurgal's *Phrygische Kunst* (Phrygian Art)—his contribution to the field of Phrygian studies—into Turkish. The book was originally published in German by Ankara University in 1955. The translation and publication of this rare work is a great achievement in terms of our history of archaeology and cultural life and is an expression of our respect for our master scholar Akurgal. His scientific courage, his observations, his clarity of mind in evaluating the findings will allow new inspirations for contemporary archaeology.

As the Directorate of Foreign Relations and European Union at the Ministry of Culture and Tourism, we are proud to contribute to the realization of such a project.

Ulaş Gönen Kırılı

The Republic of Türkiye, Ministry of Culture and Tourism, Head of the Directorate of Foreign Relations and European Union

Sunuş

Anadolu tarihî coğrafyasının Hititlerden sonra Eskişehir, Kütahya ve Afyon'dan Ankara'ya kadar uzanan geniş bölgesinde hâkimiyet kurmuş kavimlerinden Frigler, Güneydoğu Avrupa halklarından göç eden Trak boylarından biri olarak bilinir.

Uzun yıllar göçebe olarak yaşayan, merkezi bir örgütlenme kuramayan Frigler, MÖ 750'den itibaren bir krallık etrafında birleşerek, önemli bir güç haline geldi. Homeros'a göre savaşçı bir kavim olan ve bugünkü Polatlı yakınlarında Gordion'u başkent edinen Frigler, şehrin etrafını sağlam surlarla çevirerek, bölgenin de hâkimi oldu. Yunan kaynaklarına göre –ki bu kaynakların bazı yorumları, Friglerin kültürünün Yunan etkileri taşımasından dolayı Anadolu kültürünü de Yunan kültürünün parçası sayar- ilk kralları olan Gordios ve daha sonra kral olan oğlu Midas'la ilgili birçok efsane de bulunmaktadır. Midas'ın kulaklarının eşek kulağı olduğu, her tuttuğu şeyin altına dönüştüğü gibi...

Frig kültürünün araştırılmasına 19. yüzyılın sonlarında başlandı. İskoç William Ramsay, Fransız Charles Perrot, Charles Chipies'in çalışmalarının yanı sıra özellikle Alman Gustav ve kardeşi Alfred Körte'ın yaptığı ilk kazılar aydınlatıcı olarak, bölgede kazıların başlamasını sağladı. 1893'te Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan mühendislerin çağrısı üzerine Frigya bölgesinde kazı yapan Körte Kardeşler, tam 85 mezar tümülüsü bularak, bugüne kadar devam edecek arkeolojik kazıları başlatır. Frigya bölgesindeki kazılar 1950'den itibaren 1974'te bir trafik kazasında ölümüne kadar Rodney S. Young tarafından yürütülecektir. Kimi dönemlerde meydana gelen kesintilere rağmen kazılar günümüzde devam etmektedir.

Merkezi bir krallık haline geldikten sonra yerleşik kültür ürünlerinde zenginleşen Frigler, zengin orman kaynaklarından dolayı ahşap işlerinde, seramikte, metal işlemede ve yünlÜ dokumada ustalaştı. Dövmek tekniğı ile yapılan kazanlar, kepeçler, kemerler, Frig fibulası diye adlandırılan çengelli iğneler, savaşçı bir kavim oldukları için madeni at ve koşumlar ile bunların tasvirleri zengin bir Frig stilinin yaratılmasını sağladı.

İşte Türk arkeolojisinin büyük ustası Ekrem Akurgal, elinizdeki bu önemli eserinde, seramikten metale, kabartmalara, mimari yapıtlara vb. tüm Frig materyallerinin stilistik, tipolojik ve ikonografik ayrıntılarını ele alarak, analizlerini yapıyor. Bunu yaparken de Frig stillerinin Yunan, Anadolu-Hitit geleneğinden; Balkanlara, Asur'a, Luristan'a ve Kıbrıs'a uzanan ilişkilerini eldeki materyallerin özelliklerine dayanarak yorumluyor.

Bunun yanı sıra mimarî yapıtların özelliklerini, kaya kabartmalarını, terrakota(pişmiş kil veya toprak) kabartmaları ve bronz sanat eserlerini inceleyen Akurgal, Friglerin konuştukları dil ve kullandıkları alfabe, inandıkları din ve defin törenleri ile kaya mezarları üzerine ayrıntılı bilgiler veriyor.

Son olarak yazar, çok zengin olan Frig sanatının Anadolu'daki konumunu, Doğu ile Batı arasındaki yerleşiminin tarih boyunca yarattığı stratejik tartışmalarla birlikte, Persleri, Roma'yı, Bizans'ı ve Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ni içine alan büyük tabloyu çizerek zengin Anadolu kültürünün içine oturtuyor.

Fahri Aral

Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, Yayın Kurulu Üyesi

Foreword

One of the Anatolian tribes who ruled after Hittites in the vast region that stretches from Eskişehir, Kütahya, and Afyon to Ankara, Phrygians are known as one of the Thracian tribes who migrated from the Southeastern Europe.

Phrygians lived as nomads for many years and were thus unable to form a central organization; by 750 BC, they formed a kingdom and became a prominent power. A warrior tribe, according to Homer, Phrygians regarded Gordion (near modern-day Polatlı) as their capital and built walls around it, establishing dominance in the region. Greek resources (some of which are interpreted in a way that accepts Anatolian culture as part of Greek culture due to Greek traces in Phrygian culture) include many legends about their first king, Gordios, and his son Midas, who later became king—like the one in which Midas's ears turn into donkey ears, or in which everything he touches turns to gold.

The study of Phrygian culture began in the late nineteenth century. The works of William Ramsay from Scotland and Frenchmen Charles Perrot and Charles Chipies, in addition to the first enlightening excavations by German Gustav Körte and his brother Alfred Körte, led to the beginning of excavations in the region. Responding to the call of the engineers who were working on the construction of the Baghdad Railway in 1893, the Körte Brothers carried out excavations in the region of Phrygia and found 85 tumuli, initiating the still-ongoing archaeological excavations. The excavations in Phrygia were managed by Rodney S. Young from 1950 until his death in a traffic accident in 1974. Despite intermittent breaks, the excavations continue today.

Witnessing an enrichment in the products of settled culture after becoming a central kingdom, Phrygians mastered woodworking due to the dense forests, ceramics, metalworking, and wool weaving. The production of forged boilers, ladles, and belts; safety pins called "Phrygian fibula"; metal horse-riding equipment and harnesses for their warrior pursuits; and the depictions of such established a rich Phrygian style.

In this important work you are holding, Ekrem Akurgal, the great master of Turkish archaeology, examines and analyzes the stylistic, typological, and iconographic details of all Phrygian materials from ceramics to metal, reliefs to architectural structures. Meanwhile, he interprets the relationship between Phrygian styles with Greek, Anatolian-Hittite tradition, the Balkans, Assyrians, Lorestan, and Cyprus, based on the characteristics of the materials.

Additionally, Akurgal examines the features of architectural structures, rock reliefs, terracotta (clay or earthenware) reliefs, and bronze artifacts and provides detailed information about their language and alphabet, religious beliefs, and burial ceremonies, and rock tombs.

Lastly, the author paints a big picture of the extremely rich Phrygian art embedded in the substantial Anatolian culture, by considering the strategic discussions its position between the East and the West caused throughout history and adding Persians, Romans, the Byzantine Empire, the Ottomans, and the Republic of Türkiye into the equation.

Fahri Aral

Turkish Archaeology and Cultural Heritage Institute, Editorial Board Member

FRİG SANATI

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü yayınlarının beşinci cildidir. Dördüncü ciltte bahsedilen *Geç Hitit Resim Sanatı* (Die Kunst der Hethither) cildi hâlâ hazırlanmaktadır ve bir sonraki cilt olarak bu eseri takip edecektir.

Türk müzelerinde on yıllardır biriken Frig materyalleri kazılarla elde edilen ipuçları yardımıyla bu kitapta stilistik açıdan incelenmiş, hem tipolojik hem de kronolojik olarak sıralanmıştır. Bir önceki ciltte olduğu gibi bu yayında da incelenen sanat eserlerinin mümkün olduğunca iyi fotoğraflarını sunmayı amaçladık. Burada, Gordion, Alishar ve diğer yerlere ait buluntuların yeni fotoğrafları bulunmaktadır. Dolayısıyla kazı ve müze materyallerinin yayımlanmasına izin veren Aziz Ogan, Hamit Koşay, Tahsin Özgüç, Cahit Kınay, Necati Dolunay ve Nuri Gökçe'ye burada da teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Ne yazık ki, yalnızca kaya anıtlarının neredeyse yarısının eski fotoğraflarını kullanmak zorunda kaldık. Vazo çizimleriyle ilgili olarak da öncelikle Alishar yayınlarının modelleri kullanıldı. Çünkü çizimlerin yeniden yapılması daha iyi sonuçlar çıkarmayacaktı. Dolayısıyla Alishar çizimlerinin yeniden yayımlanmasına tüm iyi niyetiyle izin veren Bay von der Osten'a da teşekkür borçluyum.

[1955]

GİRİŞ

Frig kalıntıları Küçük Asya kültürlerinin tarihinde kendine has ve özellikle önemli bir konuma sahiptir. Friglerin iyi korunmuş kaya anıtları muhteşem süslemeleri ve bozulmamış anıtsallıklarıyla bugün de dünyanın dikkatini üzerine çekmektedir. Kazılardan elde edilen Frig kapları organik biçimleri ve güzel geometrik dekorasyonlarıyla Türk müzelerinin değerli örneklerinden sayılmaktadır. Friglerin dini, müziği ve dansının da öyle büyük bir cazibesi olmuş olmalıdır ki, o zamanlar göçebelikten yerleşikliğe geçen bu halk bu kültür alanlarında büyük komşuları olan Yunanları etkileyebilmiştir.

Tarihçiler, dilbilimciler ve arkeologlar öncelikle Friglerin toprak üzerinde yer alan anıtlarına odaklandı. 19. yüzyılın sonunda Ramsay, Perrot-Chipiez, Reber, Brandenburg ve Körte Kardeşler gibi araştırmacılar Frig kültürünün araştırılmasına büyük katkı sundu. İlk kazı araştırmasını, başarılı araştırmaları bugün bile hâlâ aşılamamış Körte Kardeşler'e borçluyuz.

Sistemik araştırmaların ikinci etabı Alişar'daki Amerikan kazılarıyla başladı. Sonrasında Almanlar Boğazköy'de, Fransızlar Midas Şehri'nde ve Türkler de Türk Tarih Kurumu adına Alaca, Pazarlı, Bitik, Konya, Maşat, Elbistan ve Sinop'taki kazılarla süreci devam ettirdi. Gordion'daki, Rodney Young'ın başarılı yönetiminde ilerleyen, yeni Amerikan kazıları sadece bilгимizi artırmakla kalmıyor, aynı zamanda Frig sanatının zamansal ve mekânsal düzenlemesini doğru bir şekilde değerlendirmek için yeni ipuçları da sağlıyor.

Bir önceki arkeologlar neslinden A. Körte'ye göre, son yirmi yılda yalnızca Kurt Bittel kazılardan elde edilen materyalleri ustaca ele aldı. Onun başarılı araştırması yoluyla Frig kültürü ve bu arada Anadolu'nun Friglerle ilişkili tarihsel dönemi daha da aydınlandı. Frig materyallerini yalnızca kısmen veya karşılıklarına çıktıkça inceleme fırsatı bulan Dussaud, Schachermeyr, Schefold, Akerström, Hanfmann ve Haspels gibi araştırmacılar Frig kültürünün aydınlatılmasında ufuk açıcı görüşleriyle katkıda bulundular.

Fakat bütün materyallerin sistematik ve tamamlanmış bir araştırması bugüne dek yapılmamıştı. Bu kitapta çözümünü üstlendiğimiz görev budur. Bütün materyallerin kataloglanması ve stilistik, tipolojik ve ikonografik özelliklerin ayrıntılı bir analizi şimdiye dek yapılan araştırmaların yanlış bir varsayımla hareket ettiği sonucunu vermiştir. Frig katmanlarının doğrudan Hitit kültür kalıntıları üzerinde yer alması ve Asur Kralı I. Tiglatpileser'in (1115-1093) Muşki Kralı Mita'ya karşı savaştığını bildiren Asur yıllıklarındaki bilgiler ve başka tarihsel rivayetler bugüne dek arkeologları Frig kültürünün başlangıcını 11. yüzyıla yerleştirmeye sevk etti. Fakat Trak kabilelerinin 2. binyılın sonunda Anadolu'daki mevcudiyeti de, bulunan materyali stilistik olarak belli bir zaman dilimine konumlandırılacak durumda olmadığımız sürece, ortaya çıkarılan en eski Frig katmanlarının bu erken döneme ait olduğuna dair hiçbir kanıt sunmamaktadır.

Önemli bir diğer soru ise Frig kültürünün Hitit kültürü üzerine inşa edilip edilmediği ve onu devam ettirip ettirmediğidir. Mevcut materyalin bu sorunun aydınlatılmasına yettiği görü-

şüneyiz ve bu çalışmada bu sorunun cevabını da netleştirmiş olmayı umuyoruz.

Bize göre, Frig sanatı ve kültürünün net bir resmini elde etmek için Kuzey Suriye, Asur, Urartu, İran ve Kıbrıs gibi komşu ülkeler ve Friglerin anavatanı olan Trakya ile olan ilişkilerin araştırılması da büyük öneme sahiptir. Bu meselelerde ve Friglerin Doğu ile Batı arasında bir aracı rolü oynayıp oynamadığı meselesinde şimdiye dek hâkim olan görüşlerin çoğunlukla tersine, durumun yeni bir açıklamasını elde ettiğimize inanıyoruz.

Frig sanatının Yunan kültürüne ne ölçüde bağlı olduğu ve ne derecede orijinal olduğu sorununun çözümünde de, umuyoruz ki, yeni, ikna edici ve objektif argümanlar sunabildik. Frig sanatının dönemsel düzenlemesi Yunan sanatından alınan ipuçlarının yardımıyla mümkün oldu.

Frig kalıntılarının araştırılmasıyla Frig sanatının ortaya çıktığı, geliştiği ve yok olduğu Küçük Asya'nın karanlık dönemi, yani MÖ 800-500 arasındaki dönem de aydınlandı. Fakat çalışmamızın en önemli sonuçlarından biri olarak diyebiliriz ki, 800 öncesine ait hiçbir Frig kalıntısı günümüze ulaşmadığı için Küçük Asya'nın MÖ 1200-800 arasındaki dönemi, yarımadanın güneydoğusundaki, Hitit geleneğinin varlığını aralıksız sürdürdüğü Kargamış harabeleri sistematik kazılarla gün yüzüne çıkarılana dek, gelecekte de karanlıkta kalmaya devam edecektir.

Ankara, 30 Mart 1954

1.BÖLÜM

SERAMİK

Friglerin bize kadar ulaşmış kalıntıları arasında seramikler en iyi araştırılabilenlerdir. Bu, kalite yönünden üstün sanat eserleri büyük miktardadır ve en başta kısmen sistematik biçimde yürütülmüş olan kazılar sayesinde bilinmektedirler ve bu yüzden mekânsal ve zamansal bir düzenleme için kusursuz ipuçları sunmaktadırlar. Bunu göz önüne aldığımızda, bizce, Frig sanatı araştırılırken önce seramik materyalleri incelemek ve sonrasında nadir bulunan yapı ve heykel kalıntılarını tartışmak doğrudur.

Frig seramiği öncelikle iki gruba, boyalı ve boyanmamış seramikler olarak ikiye ayrılabilir. Fakat her iki grup, kap biçimlerine göre birbirinden ayırt edilemediği için ayrı bir analize gerek yoktur. Yine de, tek renkli seramikler cevabı henüz verilmemiş bir dizi önemli soruya neden olmaktadır. Dolayısıyla tek renkli seramikleri boyalı seramiklerle birlikte araştırmak ve bu bölümün sonunda bir kez daha ele almak istiyoruz.

Boyalı Frig seramiği zengin süslemesinin ve karakteristik figüratif tasvirlerinin yardımıyla birbirinden iyi biçimde ayırt edilebilen üç stil grubuna ayrılabilir:

- 1- Siluet figürleri olan büyük kapların Erken Frig stili (Feodal Stil).
- 2- Genellikle geometrik dekorasyonu olan küçük kapların Olgun Frig stili (Güzel Stil).
- 3- Yonca yaprağı biçimli büyük ve küçük ibriklerin Geç Frig stili (Dejenere Stil veya Kırsal Stil)

ERKEN FRİG STİLİ (Feodal Stil)

Eşmerkezli daireler, ıslın dizileri, stilize ağaçlar ve geometrik biçim dilindeki siluet figürleri Erken Frig stilinin başlıca özelliklerini oluşturmaktadır (Pano 1-7, Şekil 1-14).

Eşmerkezli daireler genellikle iki daireden ve daha ender durumlarda birbirine geçmiş üç daireden oluşmaktadır.¹ Daireler pergelle çizilmiştir. Bir dizi kapta pergel izi² dairenin ortasında hâlâ bariz biçimde görülebilmektedir.³ Eşmerkezli dairelere Frig seramiğinin diğer stillerinde de rastlanmaktadır. Fakat geç stillerde öncelikle tek motif olarak kullanılmıştır. Ancak resim alanla-

1 OIP XXIX S.373 Şekil 424 Nr. E2299. Birbine geçmiş üç daire öncelikle Geç Stil'in vazolarında karşımıza çıkar. (OIP XXIX s. 406 Şekil 464/5; RHA II Pano M 18, M 19, M 28).

2 OIP XXIX S. 406 Şekil 464.

3 Yine de kaplardaki eşmerkezli daireler bazen elle çizilmiştir, tıpkı Kıbrıs vazo resimlerinde ve Yunan sanatının geç geometrik stilinde olduğu gibi.

rının düz yüzeylerini sık sıralar hâlinde kesintisiz bir dolgu süslemesi olarak donatmaları Erken Frig stilinin kendine has bir özelliğidir.

Işın dizileri motifi öncelikle dik açılı bir üçgen biçimine sahiptir (Pano 1-3).⁴ Daha nadir durumlarda ışın motiflerine, Yunan resminden bilindiği gibi eşkenar üçgen biçiminde⁵ de rastlanmaktadır (Pano 4-5, 7a). Işın motifi bu stilin kaplarında özellikle ağzın altındaki boyun kısmında her zaman üst sınır olarak görünmekte ve dik üçgen biçimi, biraz abartılı biçimde yukarıya doğru çekilmiş ince ışınlarıyla Frig vazosu ressamlığının çarpıcı özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Aslında bu motif yalnızca Erken Stile özgüdür. Olgun Frig stilinde de tek motif (Pano 13) olarak veya üst sınır olarak ağzın altında, boyunda karşımıza çıkar ki, bu çok enderdir (Pano 10).

Dolgu süslemesi olarak kullanılan ağaç motiflerinin de ya tamamen⁶ stilize (Pano 1-3) ya da yarı doğalcı yarı stilize örnekleri⁷ (Pano 7) vardır. Ağaçların yan dalları aynı stilin geyik figürlerinin boynuz çizimleri gibi tek taraflı ve dışa dönüktür. Stilize ağaç yalnızca Erken Frig stiline has bir motiftir ve daha geç dönem stillerinde artık bu şekilde karşımıza çıkmaz.

Siluet figürleriyle temsil edilen hayvan tasvirleri öncelikle geyiklerden⁸ (Pano 1-2, 3b, 4-7a), dağ keçilerinden⁹ (Pano 3a) ve nadiren de atlardan¹⁰ (Pano 8b, Şekil 15), kuşlardan¹¹ (Pano 6b) ve balıklardan (Pano 7b, Şekil 10) oluşmaktadır. İnsan tasvirleri bu stilin vazolarında bugüne dek görülmemiştir.

Hayvan figürlerinin geometrik biçimleri vardır. Vücut kısımları birbirinden organik olarak ayrılmamıştır. Örneğin; göğüs kısmı genellikle, ön vücut arka vücuttan belirgin biçimde ayrılmaksızın bacak kısmıyla birleşmektedir. İnce bir çizgi gibi çekilmiş uzun bacakların ne dizi, ne topuğu ne ayakları vardır. Bazen eşit aralıklarla çizildikleri için, üçgen bacaklarla birlikte bu vazoların aşağıya dönük ışınlarıyla neredeyse aynı görünüşe sahiptirler. Siluet figürleri Erken Frig stilinin başlıca özelliğidir. Yalnızca geçiş stilinde karşımıza çıkmaktadırlar¹² (Pano 8b,c, Şekil 15-17). Olgun Frig stilinde siluet kontur çizimi ve dolgu yoluyla yok edilmektedir.

Erken Frig stilinin teknik özellikleri: Biraz boz ve bazen de kızıl, çoğunlukla da tamamen yanmamış olan kil yontulmamıştır ve küçük, gri ve beyaz taşlar içermektedir. Kaplarda en çok ince, açık kahverengiden boz kahverengiye uzanan bir kaplamaya rastlanır. Üst yüzey nadiren cilalanmıştır ve cilalanmışsa da çok az cila kullanılmıştır. Opak koyu kahverengi süsleme motifleri ve siluet figürleri özellikle fırçayla zemin üzerine resmedilmiştir. Ocak içerisindeki sıcaklığın eşitsiz dağılımı bazı kaplarda resimlerin bir kısmının koyu kahverengi diğerinin ise açık kahverengi olmasına yol açmıştır.

4 OIP VI Pano 3; XXIX S.375 Şekil 424 Nr. E2299 Pano 10 Nr.3245 (altta, ortada), S. 376 Şekil 425 e2320 ve 1340.

5 OIP XXIX S. 372 Şekil 421, S.373 Şekil 422, S374 Şekil 423.

6 OIP XXIX S. 372 Şekil 421.

7 OIP VI Pano 3.

8 OIP XXIX S. 372 Şekil 421; VI Pano 3.

9 OIP XXIX S. 373 Şekil 422 Pano 2 Nr.1

10 OIP XXIX S. 375 Şekil 424 Nr. E1338 (Pano 10).

11 OIP XXIX Pano 2 Nr. 5. Diğer hayvan türleri için krş. OIP VI Şekil 424 Nr. E2299.

12 OIP XXIX S. 360 Şekil 410 Nr. E1343, S. 366 Şekil 415 Nr. E284.

KAP BİÇİMLERİ

Erken Frig stili vazolarda yalnızca bir tane kap biçimini biliyor gibi görünmektedir. İki veya dört kulplu kazanlarda, neredeyse her zaman geniş bir ağzı olan, genellikle geniş göbekli gövdeler söz konusudur (Pano 1, 3-5, 7, Şekil 1-14). Yumurta biçimli kaplar nadiren karşımıza çıkmaktadır.¹³ Kaplar sıklıkla taban biçimli bir ayak üzerinde durur. Fakat çoğunlukla tabanları yoktur. Bu kap biçiminin birbirinden farklılaşan pek çok çeşidi vardır. Bazılarının daha küçük bir ağzı ve daha uzun bir boynu varken (Şekil 8, 14), bazılarının daha kısa bir boynu ve daha geniş bir ağzı vardır (Şekil 1-7, 9-13). Bahsettiğimiz bu ikinci türde göbek genişliği bazen kabın yüksekliğine eşittir. Bazı örneklerdeyse bu genişlik kabın yüksekliğinin beşte biri civarında daha fazladır. Ortalama olarak 40 cm yüksekliğinde ve 50 cm civarı bir genişlikte dururlar. Buna karşın, daha uzun boynu olan vazolar iki veya üç kat daha küçüktür. Büyük biçimli vazolar daha ağırdır. Böylelikle belli bir anıtsallık fark edilebilir. Kapların anıtsallığı tektonik yapılarında ve kompozisyonlarının ihtişamında da ifadesini bulmaktadır. Bunların hepsi feodal bir sanat duygusuna tekabül etmektedir. Bu yüzden bu stili “feodal” diye adlandırabileceğimize inanıyoruz.

Erken Frig stili kaplarının sadece güçlü biçimde profilli ve eğimli bir dudağı vardır. Kulplar her zaman kabın tektonik yapısını vurgular ve dekorasyona canlı bir çerçeve olarak hizmet eder. Aşağıda, genellikle şişkin biçimli¹⁴ bir profillemenin (Pano 1, 8c) veya ona uygun, doğrusal¹⁵ bir kemerin (Pano 2-7) mevcut olduğu, kabın en geniş yerinde başlarlar ve boyun bükümü yüksekliğinde karakteristik, bazen sarmal biçimli bir kıvrım yeri yapmak, sonrasında yatay veya sert biçimde düşey bir doğrultuda şişkin biçimli¹⁶ bir profillemenin (Pano 8b) veya doğrusal¹⁷ biçimli bir kemerin eklendiği kabın orta ve üst kısımlarının sınırında sonlanmak üzere yay biçiminde yukarıya doğru tırmanırlar (Pano 1-7). Kap biçimi, kulpların bu şekilde konumlanması yoluyla ve birazdan göreceğimiz üzere, dekorasyonun uygun biçimde düzenlenişiyse Erken Frig stilinin dikkate şayan bir özelliği olarak görülmesi gereken belirgin bir tektonik kazanmaktadır.

13 OIP XXIX S. 372 Şekil 421.

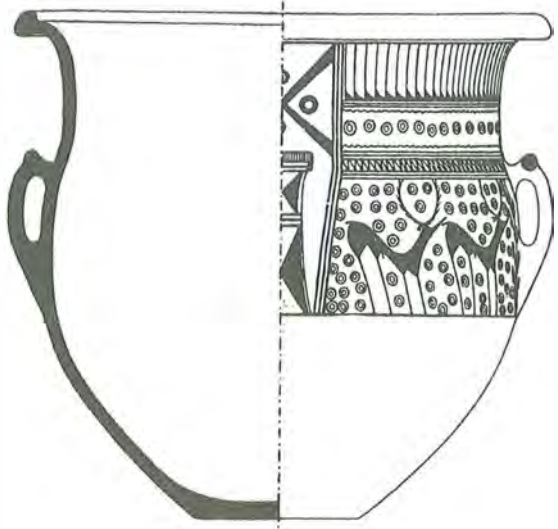
14 OIP XXIX S. 374 Şekil 423, S.375 Şekil 424 Nr. E2319, e1338.

15 OIP XXIX S. 372 Şekil 421, S.373 Şekil 424 vd.

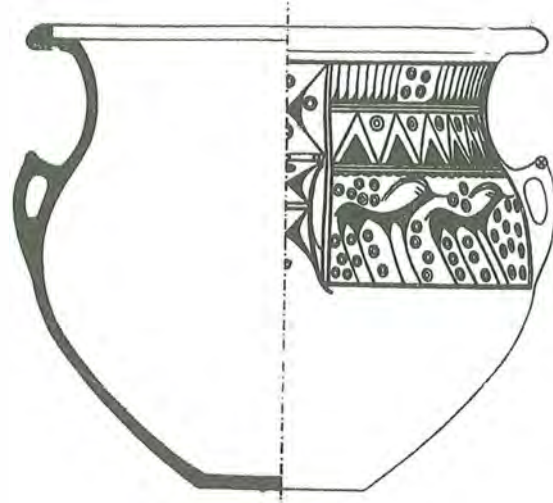
16 OIP XXIX S.375 Şekil 424 Nr. 1113, e2319.

17 OIP XXIX S.372-374 Şekil 421-423.

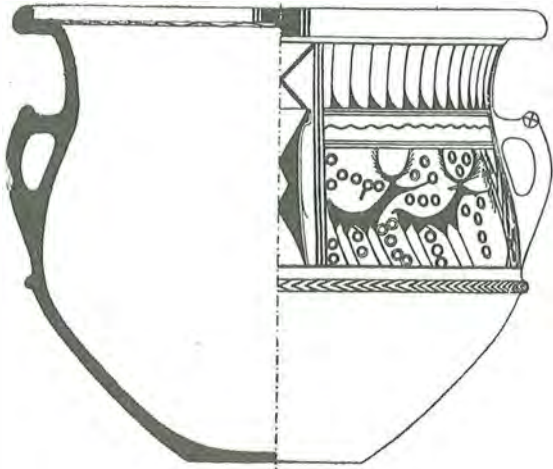
ERKEN FRİG STİLİ
(FEODAL STİL)

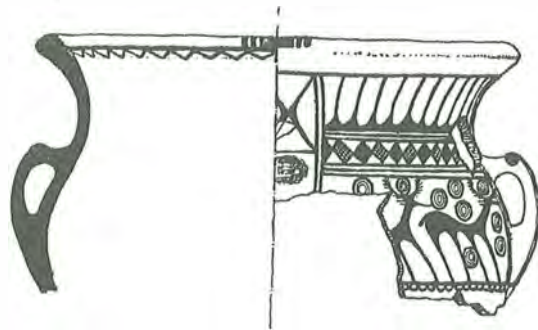
Şekil 1: Alişar kabı, c. 1692, Ankara. (krş. Pano 3b).

Şekil 2: Alişar kabı c. 1693, Ankara. (krş. Pano 3a).

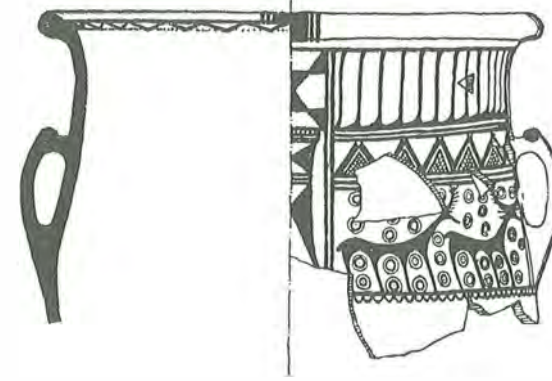

Şekil 3: Alişar kabı, c. 1694, Ankara. (krş. Pano 1-2).

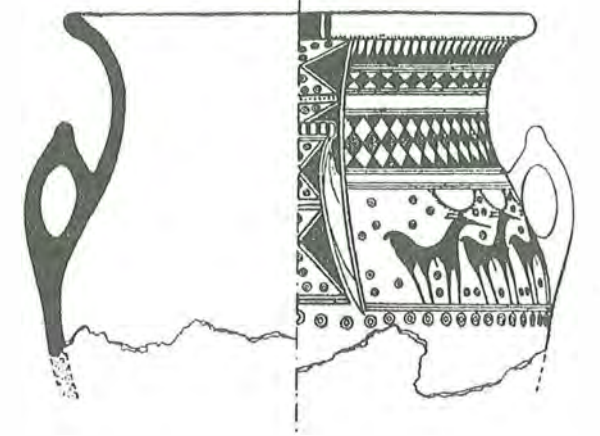

Şekil 4: Alişar kabı, e. 2299, Ankara.

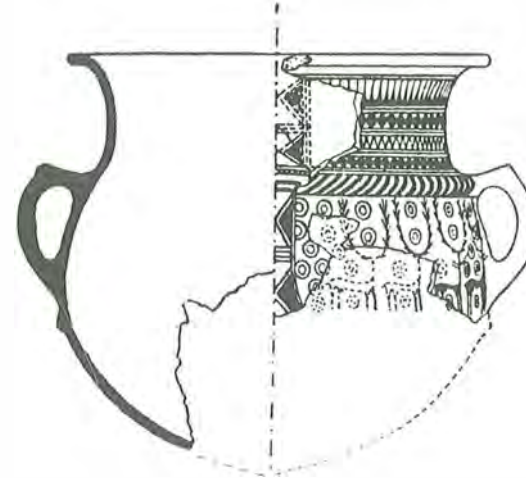
ERKEN FRİG STİLİ
(FEODAL STİL)

Şekil 5: Alişar kabı, e 2300, Ankara.

Şekil 6: Alişar kabı b 2542, Ankara. (krş. Pano 4-5).

Şekil 7: Alişar kabı, e 2319, Ankara.

Şekil 8: Alişar kabı, e 1113, İzmir.

ERKEN FRİG STİLİ (FEODAL STİL)

Şekil 9: Alişar kabı, 3243, Ankara. (krş. Pano 7a).

Şekil 10: Alişar kabı. 3284, Ankara. (krş. Pano 7b).

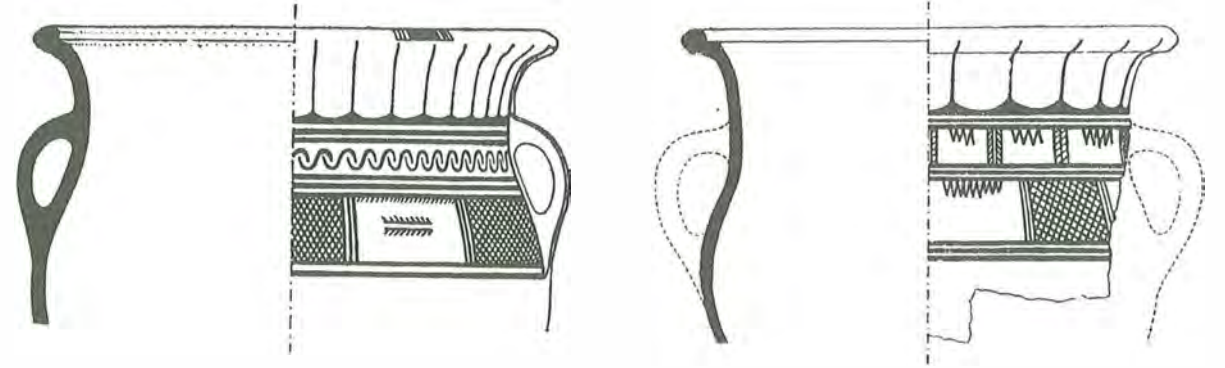
DEKORASYONUN DÜZENLENİŞİ

Kabın hâlihazırda kulpların konumlanışıyla meydana gelen üç unsurlu yapısı dekorasyonun uygun düzenlenişi yoluyla özellikle vurgulanmaktadır. Kabın gövdesinin, toplam yüksekliğin yaklaşık üçte birine denk gelen alt kısmı her tür süslemeden yoksundur ve görünüşe göre mevcut da değildi. Çünkü kap muhtemelen kilden veya ahşaptan ayaklar üzerinde durmaktaydı veya göbek kısmına kadar toprağa gömülüydü. Fakat aşağıda da ortaya koyacağımız üzere Frig sanatçıları bu özelliği Yunan öncülerinden almış olabilir.

Dekorasyon kabın en geniş kısmında ya yuvarlak çubuk¹⁸ biçimindeki şişkin bir profillemeye yoluyla ya da özellikle vurgulanan uygun, çizgisel bir süslemeyle başlamaktadır ve dudağın alt kısmının yakınında sonlanmaktadır. Fakat iki veya üç kısma bölünmüştür. Dekorasyonun düzenlenmesi her zaman figüratif bir tasvire sahip ana tasvir alanı ile sadece süslemeli bir dekorasyona sahip olup boynun en dar noktasında birbirinden yatay bir bölmeyle iki kısma ayrılan omuz ve boyun tasvir alanlarından meydana gelmektedir. Böylelikle süsleme biçimin tektonik yapısına tabi kılınır ve kabın üç ana gövde kısmına -göbek, omuz, boğaz- uyum sağlar. Çarpıcı biçimde güçlü tektonik duygusu yanal, dikey çerçevelenmede de ifadesini bulur. İki veya bazen üç adet güçlü dikey çizgi tasvir ve süsleme kompozisyonunu her iki taraftan çerçeveler ve böylelikle birbirinden yatay olarak ayrılmış tasvir ve süsleme alanlarını birbirine bağlar. Yanal dikey çizgiler ayrıca kulp karşısında net bir sınır da oluşturur. Bu dikey düzenleme öncelikle kulpların üzerinde yer alan, ta-

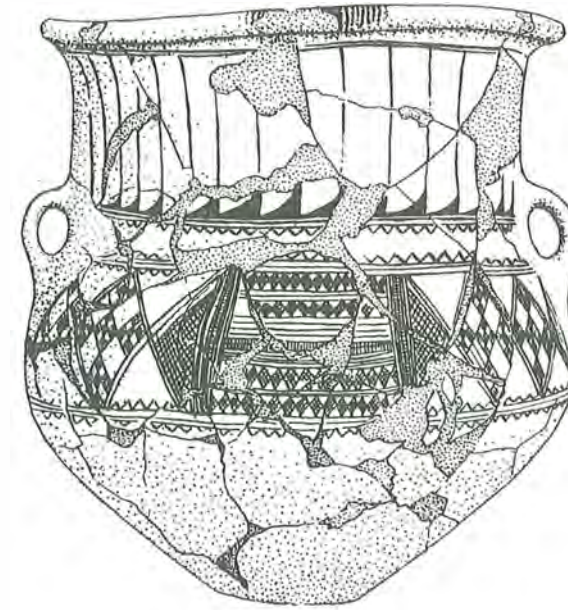
18 OIP XXIX s. 374 Şekil 423, S. 375 Şekil 424 Nr. E 2319, e 1338.

ERKEN FRİG STİLİ (FEODAL STİL)

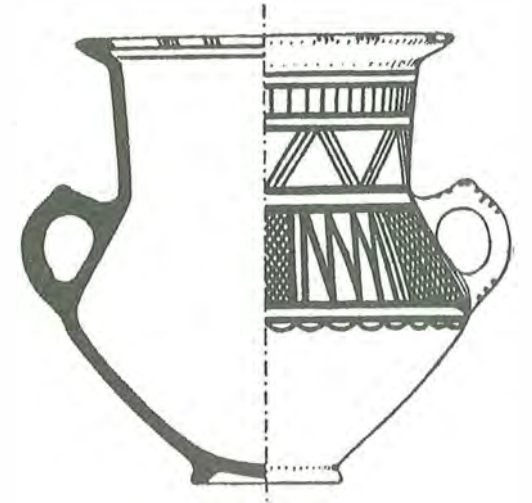

Şekil 11: Alişar kabı, e 2320, Ankara.

Şekil 12: Alişar kabı, e1340, Ankara.

Şekil 13: Boğazköy kabı, Ankara.

Şekil 14: Alişar kabı e 1883, Ankara.

şıdıkları “kum saati motifi” ile kulpların görünür ve süsleme biçiminde devamlılığını temsil eden açık alanlara başarılı bir çözüm getirmektedir. Belirgin, katı düzenleme ve aşırı derecede güçlü tektonik yapı anlayışı ve biçimlerin yakından ilişkili anıtsallığı ile tekniğin ihtişamı bu stile Anadolu sanat tarihi içerisinde özellikle önemli bir konum sağlamaktadır. Ana tasvir alanı iki veya daha fazla hayvanla süslüdür. Boş yüzeyler ya stilize ağaçlarla ya da daha yakın konuma getirilmiş eşmerkezli dairelerle doldurulmuştur. Omuz tasvir alanı kabın biçim yapısına uygun olarak alçaktır ve dolayısıyla sık sık yatay süslemelerle donatılmıştır.¹⁹ Boyundaki tasvir alanı sık sık zengin biçimde süslenmiştir ve her zaman bir ışın dizisiyle yukarıya doğru sonlanmaktadır.²⁰

İŞLİKLER

Erken Frig Stili Alişar ve Boğazköy²¹ dışında Konya (Pano 21a), Maşat ve Malatya’da²² da temsil edilmektedir. Bu stilin vazoları bugüne dek Gordion’da bulunmamıştır. Dolayısıyla aşağıda ayrıntılı biçimde inceleyeceğimiz üzere bu stil Kızılırmak yayının içerisindeki merkezlerde ortaya çıkmıştır ve diğer yerlere oradan yayılmıştır.

GEÇİŞ STİLİ

Bir dizi kap Erken Frig ve Olgun Frig stilleri arasında yer almaktadır. Alişar’daki 4bM yapı katmanında yer alan C odasında Olgun Frig Stili vazolarıyla beraber, siluet figürleriyle Erken Frig stiline ait olan, ama burada ilk kez karşımıza çıkan boğazdaki subgeometrik süslemeleri sebebiyle yeni bir stilin öncüsü²³ olarak görülmesi gereken büyük bir kap gün yüzüne çıkarıldı (Pano 8a, b, Şekil 15). Ayrıca bu kapta çarpıcı olan şey ana tasvir alanında hem stilize ağaçların hem de eşmerkezli dairelerin ortadan kaybolmasıdır. Dudak altındaki ışın dizilerinin olmayışı, omuz ve boyun tasvir alanlarının birbiri içine büyümesi de yeni bir stil yöneliminin işaretleridir.

Yine stilize ağaç ve eşmerkezli dairelerden yoksun, siluet olarak gösterilen bir hayvan figürü yukarıda adı geçen büyük kapla aynı alanda bulunmuş olan bir vazoda²⁴ tekrar karşımıza çıkmaktadır (Şekil 17). Küçük vazo esasen aşağıda tartışacağımız gibi Olgun Frig stilinin damgasını taşımaktadır. Yani her iki durumda da daha eski ve daha yeni özelliklerin bir karışımıyla karşı karşıyayız. Siluet şeklinde tasvir edilen bir diğer hayvan figürü Olgun Frig stilinin bir başka küçük Alişar vazosunda²⁵ karşımıza çıkmaktadır (Pano 8c, Şekil 16). Fakat bu vazanın bulunduğu yer hiçbir stratigrafik ipucu sunmadığından, onu mukayeselerimize dâhil edemeyiz. Ancak eşmerkezli dairelerin sınırlı kullanımı dikkate şayandır. Burada kasıtlı olarak mı yoksa yer darlığından mı

19 OIP XXIX s. 372-376 Şekil 421-425.

20 Yalnızca Geçiş Stili’nin güzel kabında ışın dizisi artık bulunmamaktadır (OIP XXIX S. 375 Şekil 424 Nr. e. 1338) Fakat Olgun Frig Stili’nin küçük vazolarında yine karşımıza çıkmaktadır (OIP XXIX s. 365 Şekil 414).

21 MDOG 72, 1933 S. 33 Şekil 16; MDOG 74, 1936 S.31 Şekil 23; Bittel-Güterbock, *Boğazköy I* Pano 16 Nr. 7.

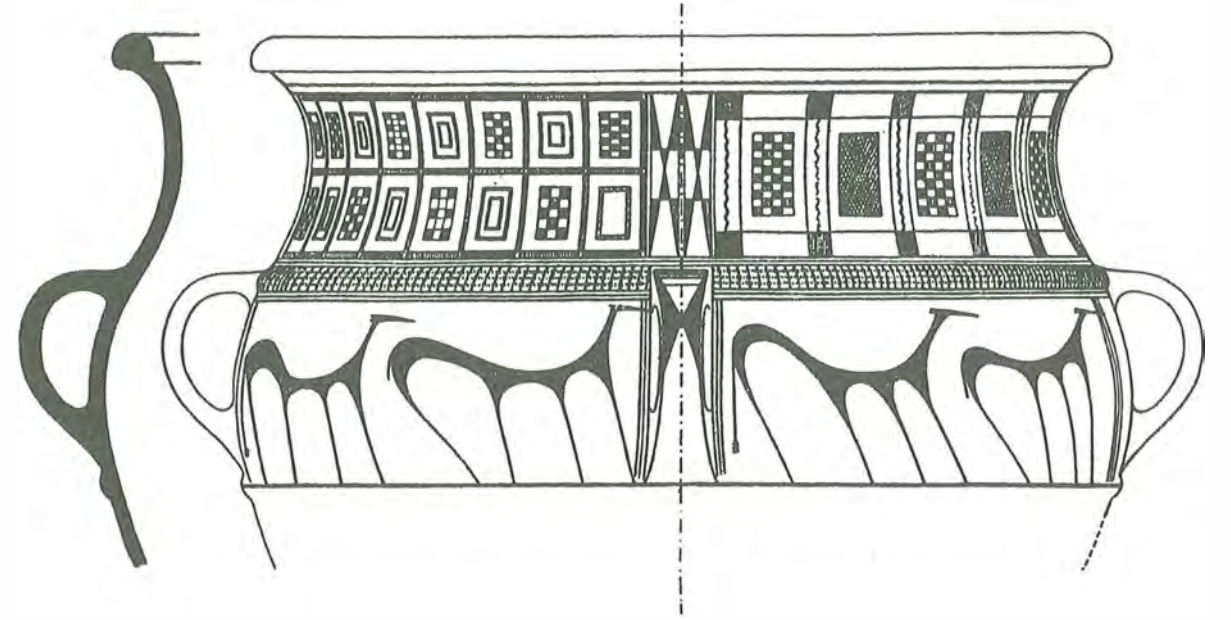
22 Delaporte, RHA II. Pano M 19 Nr. 9.

23 OIP XXIX S.375 Şekil 424 Nr. E 1338.

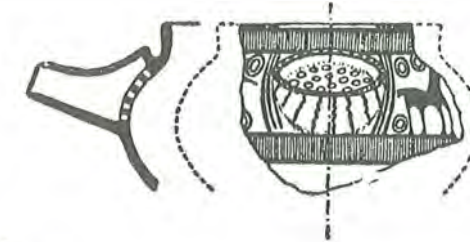
24 OIP XXIX S.360 Şekil 410 Nr. E 1343.

25 OIP XXIX S.366 Şekil 415 Nr. E 284.

GEÇİŞ STİLİ

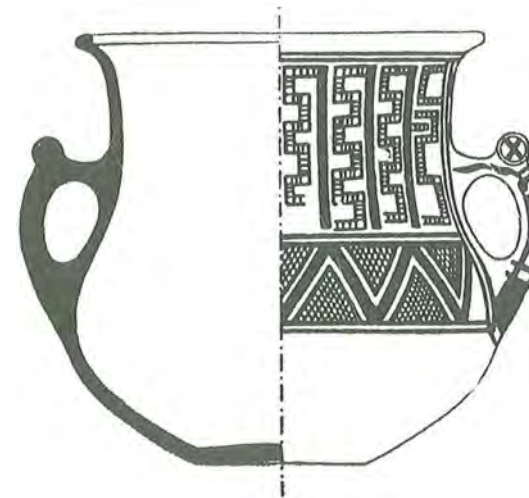
Şekil 15: Alişar kabı e 1338, Ankara. (krş. Pano 8a-b).

Şekil 16: Alişar kabı e 284, Ankara. (krş. Pano 8c).

Şekil 17: Alişar kabı e 1343, Ankara.

Şekil 18: Alişar kabı 790, Ankara. (krş. Pano 9a).

sınırlı biçimde kullanıldıklarına da doğal olarak karar verilememektedir. Diyebiliriz ki, bu vazoda bir stil karışımı da söz konusudur. C odasındaki buluntular yine de bizim için önemli bir ipucudur. Aşağıda, kronolojik meselelerin tartışmasında bu konuya ayrıntılı biçimde geri döneceğiz.

Erken Frig stili içerisinde küçük bir başka vazo²⁶ grubu bir istisna oluşturmaktadır. Birinci kalite sanat vazolarını genel hatlarıyla taklit eden, ama aslında onların kötü birer kopyası olmaktan öteye gidemeyen ikinci veya üçüncü kalite, basit işler söz konusudur (Şekil 11-14). Siluet figürleri, stilize ağaçlar ve hatta eşmerkezli dairelerden yoksundurlar, ama kap biçimleri ve dekorasyon düzenleriyle şüpheye yer bırakmayacak biçimde Erken Frig stiline aittirler. Fakat bu türün uzantısı olarak da görülebilirler. Dolayısıyla bu kapların Geçiş Stili döneminde üretildiğine inanıyoruz. Bu kaplara ait birer örnek Alişar'daki 4cM, 4bM ve 4aM katmanlarında bulunmuştur. Bu tarz kapların karakteristik bir temsilcisi Boğazköy'de de ortaya çıkmıştır (Şekil 13). Geç Frig vazo türlerinden biri aşağıda da inceleyeceğimiz üzere bu gruptan ayrılmaktadır. Dikey menderes şeridi olan vazo (Pano 9a, Şekil 18) da Erken ve Olgun Frig stilleri arasında bir konumdadır. Erken Frig stilinin büyük kaplarının biçimini biraz daha küçük bir ölçekte tekrar etmektedir. Fakat Feodal Stil'e yabancı bir dekorla süslüdür. Menderes ve zikzak desenli kafesli üçgen motifi Olgun Frig stilinin süslemeleridir. Bu yüzden bu vazo da Geçiş Stili örnekleri arasında sayılmalıdır.

OLGUN FRİG STİLİ

Olgun Frig stilinin başlıca özelliğini genellikle bütün kabı boşluk bırakmayacak biçimde kaplayan geometrik süsleme motifleri oluşturmaktadır (Pano 9b-20, Şekil 19-32). Bu süslemenin yegâne desenleri öncelikle bir menderesten ve onun benzerlerinden, kafesli veya noktalarla ve çizgilerle cezbedici biçimde canlılık verilmiş karelerden, eşkenar dörtgenlerden, dörtgenler veya üçgenlerden ve ayrıca genellikle yatay biçimde sıralanan zikzak desenlerinden, menderes şeritlerinden ve damalı desenlerden oluşmaktadır. Eşmerkezli daireler de sık sık, ama sınırlı biçimde ve belli bir anlayışla kullanılmıştır (Pano 13, 15-16). Dahası, düz çizgilerin eşlik ettiği kısa yarım yay dizileri karakteristiktir. Ayrıca zikzak desenli, kafesli üçgen dizileri de popülerdir (Pano 9b, 13, 15, 16, Şekil 28-31). Erken Frig stilinin ve Geçiş Stili'nin siluet figürleri yeni stilin kaplarında tamamen kaybolmuştur ve onların yerine yalnızca süsleme ve dolgu motifi olarak kullanım alanı bulan çizgi ve nokta dolgularıyla tamamen stilize edilmiş hayvan tasvirleri gelmiştir.

Teknik: Kil, erken Frig stiline kıyasla daha açık renklidir ve çok daha kalitelidir. Fakat az pırlanmıştır. Dolayısıyla oldukça yumuşaktır. Kapların üst yüzeyi kaliteli biçimde cilalanmıştır. Böylelikle bazı örneklerde, zeminin, birkaç Gordion vazosunda da gözlemlenen fildişi rengine benzer bir parıltısı vardır (Pano 11-12, 14-6). Koyu kahverengiden kırmızı kahverengiye kadar değişen mat boya zemine fırça ile tatbik edilmiştir.

26 OIP XXIX S. 376 Şekil 425 e2330, e1340, e1883.

SÜSLEME MOTİFLERİNİN DÜZENLENİŞİ

Olgun Frig stilindeki dekorasyon ilkesi Erken Frig stilinkinden tamamen farklıdır. Erken stilin tektonik yapıya uygun dekorasyon sistemi zarif bir yüzey dolgusuna yönelik ilgiyle çözülmüştür. Dolayısıyla bu stile "güzel" diyebileceğimizi düşünüyoruz. Çizgi ve nokta dolgularıyla canlandırılan geometrik desenler genellikle bütün kabı boşluksuz biçimde örten cezbedici bir halı oluşturmaktadır. Figüratif tasvirler de hâlihazırda yukarıda belirtildiği gibi dekorasyon içerisinde hiçbir anlamda göze çarpmayan basit süsleme motifleridir. Halı benzeri dekorasyondan duyulan haz o kadar yaygınlaşmıştır ki, Erken Frig ve daha sonra göreceğimiz üzere Geç Frig stiline has bir kural olan, kabın alt kısımlarının boyanmaması ilkesi Gordion vazolarında uygulanmamış ve sadece Erken Stil'in doğduğu bölgedeki Alişar ürünlerinde muhafaza edilmiştir.

Dekorasyonun düzenlenişinde öncelikle metop alanları yoluyla yerleştirilen yatay bölümler vardır. Yine de, dikey bölümlerde madenî örneklerle dayanan vazolarda canlı biçimde gösterilen diller yoluyla karşımıza çıkmaktadır (Şekil 27, 28, 30).

Olgun Frig vazo stilinin süsleme motifi kısmen dokuma süslemelerine (Şekil 11-12, 14, 16) kısmen de madenî vazoların süslemelerine dayanmaktadır (Pano 9b, 17, 18, 21-23). Göbeğinde şişkin biçimli bir kemerle donatılmış ve alt kısmında canlı biçimde sunulan dilleri olan bir dizi vazo da esasen madenî kapların taklitleridir (Pano 9b, 13, 17, 18, Şekil 28-31). Madenî vazolara dayanan kaplar şimdiye kadar Gordion'dan²⁷ bilinmezken yalnızca Alişar, Boğazköy, Maşat ve Konya'dan bilinmektedir. Aşağıda, kronolojik meseleler tartışmasında madenî örnekleri taklit eden kil kapların dokuma sanatının etkisine dayanan vazolardan muhtemelen daha eski olduğunu ortaya koyacağız.

KAP BİÇİMLERİ

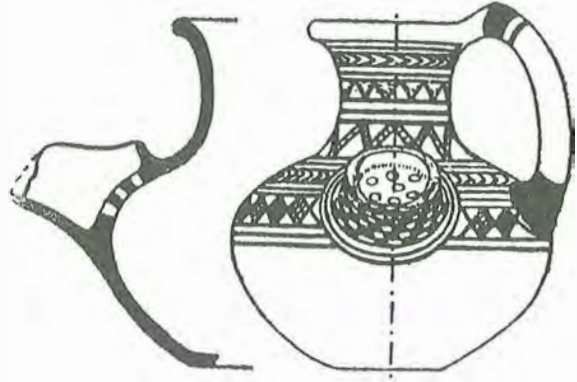
Olgun Frig stilinin en önemli başlıca özelliklerinden biri burada bilhassa küçük biçimli kapların karşımıza çıkması ve Erken Frig stilinin büyük sanat vazolarının pazardan tamamen kaybolmasıdır. Cezbedici süslemeye uygun olarak biçim de küçük boyutlarda tutulmuştur. Bu stildeki kapların ortalama yüksekliği 8-10 cm'dir, nadiren de 15 cm civarındadır.

Kap biçimleri eski stile kıyaslanamayacak kadar zengindir. Başlıca biçimler şunlardır:

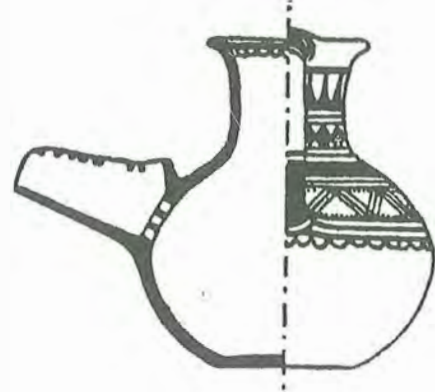
- 1) Geniş ağızlı, yüksek kulplu sürahiler (Pano 13, 15, Şekil 22-28)
- 2) Yüksek kulplu, gaga ağızlı sürahiler (Pano 9b, 10-12, Şekil 20, 21, 29, 30)
- 3) Yüksek kulplu ve aşırı uzun ağızlı, küre biçimli süzgeçli testi (Pano 11-12, 14, 17b, Şekil 20, 21)
- 4) Derin, kulpsuz tabak (Pano 18)

27 Gordion'da madenî vazoları taklit eden tek renkli kaplar gün yüzüne çıkarıldı. (Gordion, s.62 vd. Şekil 28-37; bizim kitabımızdaki Pano 21-23); yine de boyalı vazolar grubu örneklerinden biraz daha yeni olan başka örneklerle dayanmaktadır.

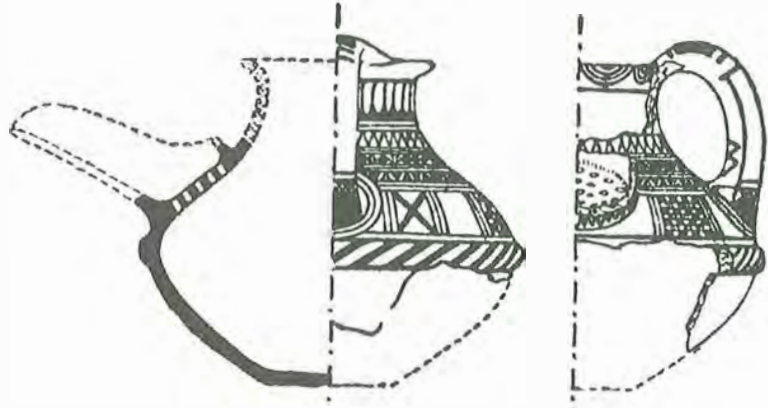
OLGUN FRİG STİLİ

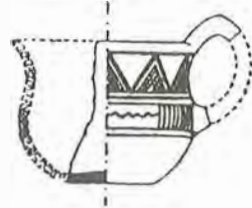
Şekil 19: Alışar kabı e 2249, Ankara.

Şekil 20: Alışar kabı d 514, Ankara. (krş. Pano 10).

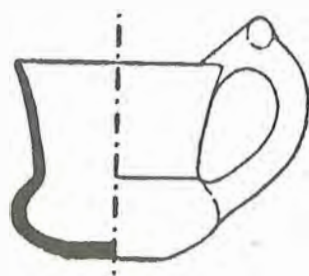
Şekil 21: Alışar kabı c 2743, Ankara.

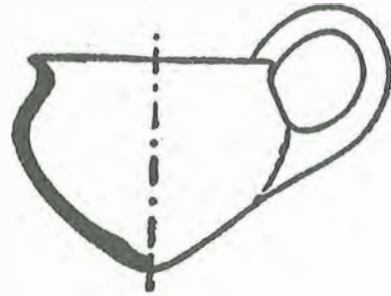
Şekil 22: Alışar kabı c 2685, Ankara.

Şekil 23: Alışar kabı (d2020), Ankara.

Şekil 24: Alışar kabı (c1567), Ankara.

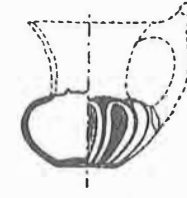

Şekil 25: Alışar kabı e 1710, Ankara.

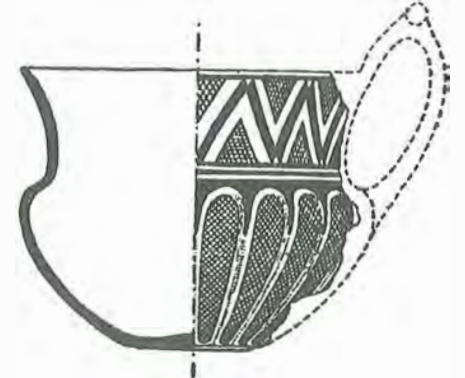
OLGUN FRİG STİLİ

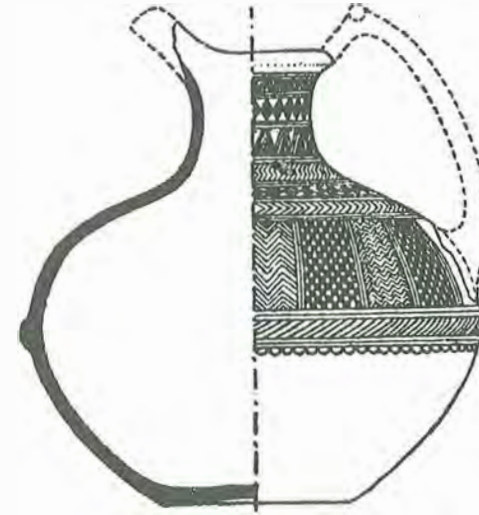
Şekil 26: Alışar kabı 3239, Ankara.

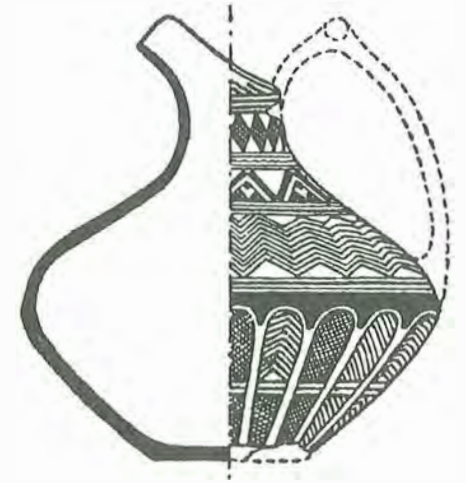
Şekil 27: Alışar kabı e 871, Ankara.

Şekil 28: Alışar kabı e 1346, Ankara.

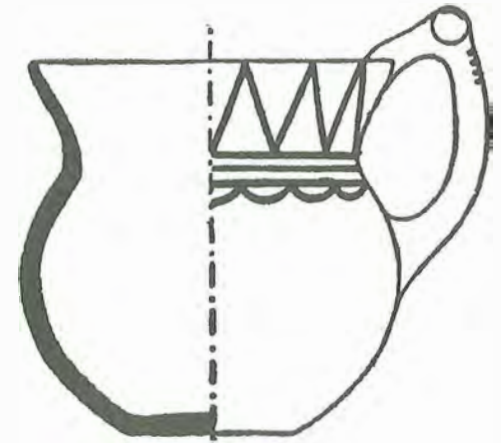
Şekil 29: Alışar kabı 3244, Ankara.

Şekil 30: Alışar kabı d 2000, Ankara. (krş. Pano 9b).

Şekil 31: Alışar kabı e 255, Ankara..

Şekil 32: Alışar kabı c 2692, Ankara.

İŞLİKLER

Şimdiye kadar söylenenlerden anlaşılmaktadır ki, Erken ve Olgun Frig stilleri arasında temel farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar en başta teknik, kap biçimleri ve dekorasyonda ifadesini bulmaktadır. Yine de Olgun Frig stilinin organik bir gelişimle Erken Frig stilinden türediği, Geçiş Stili temsilcileri aracılığıyla araştırılabilir. Feodal Stil'in yaratıcısı şüphesiz ki tek bir büyük ustadır. Buna karşın "Güzel Stil" ortaya çıkışını İç Anadolu'daki pek çok ustanın birlikte çalışmasına borçludur. Güzel Stil'in en güzel temsilcileri sırasıyla, Gordion,²⁸ Alishar,²⁹ Konya, Boğazköy,³⁰ Maşat, Ankara ve Malatya³¹ ile Elbistan'da³² bulunmuştur. Kargamış'ta³³ güzel bir sürahi ihraç malı olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Fakat Olgun Frig stilinin ana merkezleri, şimdiye dek yapılan kazılara göre, öncelikle Gordion ve Konya'dır (Pano 21-22).

Bugün elde edilen materyaller aracılığıyla açık biçimde gözlenebilir ki, birbirinden az da olsa ayırt edilebilen farklı işlikler mevcuttu. Farklılıklar öncelikle süsleme sisteminde ve kap biçimlerinin temel ilkelerinde ifadesini bulmaktadır. Örneğin, Alishar kaplarının ressamaları hâlihazırda yukarıda ifade edildiği gibi kapların alt kısmını boyamadan bırakır (Pano 10, Şekil 19-23, 29, 31). Dahası, Olgun Frig stili içerisinde ışın motifinin kullanımı bugüne dek yalnızca Alishar'da görülmüştür. Bu iki farklılık açısından bakıldığında, örneğin, Kargamış sürahisini (Pano 13) Gordion işliklerinden ziyade Alishar işliklerinin ürünü olarak kabul edilmelidir. Buna ek olarak, figüratif tasvirlerin Alishar'da çok nadir görülürken, Gordion ve Konya'da bunun aksine, sık sık görülmesine dikkat çekilebilir (Pano 12b, 14, 16, 19-22). Alishar kapları daha ziyade boz-gri tonlardayken Gordion ve Konya kapları boz tondadır. Cila da Alishar vazolarında olduğundan daha iyidir.

Kap biçimleriyle ilişkili olarak, örneğin, Alishar süzgeçli testilerinin geniş göbekli olup küre biçiminden yoksun olduğu ve Gordion süzgeçli testilerine kıyasla küçük ağızları olduğu, Gordion süzgeçli testilerinin ise küre biçimli olduğu ve aşırı uzun ağızları olduğu söylenebilir.

Bu mukayeselerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Gordion ve Konya'nın benzer ilkelere göre çalışan ve Alishar işliklerinden bariz biçimde ayırt edilebilen işlikleri vardır. Olgun Frig stili içerisindeki başka, benzer stil ve teknik farklılıkları da bugün kullanılan materyallerin yardımıyla tespit edilebilir. Yine de Konya ve diğer yerlerde sandıklara konmuş kaplar geniş kapsamlı mukayeseler için henüz tamamen erişilebilir değildir. Daha ayrıntılı işlik farklılıklarını şimdilik gösteremiyoruz.

28 Körte, *Gordion* S. 55 vd. Şekil 18-26 Pano 2,3.

29 OIP VI Pano 1,2; OIP XXIX S.359 Şekil 409, S.360 Şekil 410, S.362 Şekil 411, 412, S.366 Şekil 413, S.365 Şekil 414, S.395 Şekil 444, S.409 Şekil 471, S.408, Şekil 469 S.407 Şekil 467, Pano 3.

30 MDOG 72 1933 S.32 Şekil 15; MDOG 74, 1936 S.46 Şekil 27; Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 12 Şekil 2, 6-10, 12, Pano 15 Şekil 1-3, 5-7.

31 Delaporte RHA II. Pano M 13, M 14, M 15, M 16.

32 T. Özgüç, *Karahöyük* Pano 21 Şekil 10 veya Pano 24 Şekil 4.

33 Frankfort, *Studies* II s. 168 Şekil 18 veya Bossert, *Altanatolien* 1068.

GEÇ FRIG STİLİ (Dejenere Stil veya Kırsal Stil)

Bu vazo stili önceki Olgun Frig stilinden öncelikle tamamen geometrik dekorasyonla süslenmiş olması ve basit süslemelerle yetinmesiyle ayrılmaktadır. Geç Frig stilinin vazoları üç farklı grupta incelenebilir.³⁴

1) Düz bir çizgiye eşlik eden kısa yarım yay dizileri olan vazolar (Şekil 32-36).

2) Fazlasıyla stilize hayvan tasvirleri olan vazolar (Pano 31-32, Şekil 42-44).

3) Yonca yaprağı ağızlı testiler ve omuz alanları basit süslemelerle donatılmış diğer kaplar (Pano 33).

Düz bir çizgiye eşlik eden kısa yarım yay dizileri prehistorik dönem seramiğinde sık sık kullanımı alanı bulmuş olan bir motiftir. Fakat Frig sanatının da karakteristik süslemelerinden biridir. Bu motif Olgun Frig stilinin pek çok vazosunda süsleme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Pano 10, 13, 17, Şekil 17, 20, 29). Motif, kabın ana süslemesi olarak Olgun Frig stili içerisinde Alishar'daki³⁵ Orta Frig yapı katmanında yalnızca bir kere bir vazo üzerinde (Şekil 33) tespit edilmiştir. Ana süsleme olarak bu motifi taşıyan diğer vazo örneklerinin hepsi daha geç bir döneme aittir. Alishar,³⁶ Maşat³⁷ ve Elbistan'ın³⁸ en geç yerleşim katmanlarında ve Geç Frig merkezi Pazarlı³⁹ buluntuları içerisinde bu motif çok sık kullanılmıştır. Orada savaşçı figürlerin süsleme motifi olarak da karşımıza çıkar (Pano 46a). Dahası, bu motife Gordion'dan⁴⁰ iki geç dönem kabında da rastlamaktayız.

Fazlasıyla stilize hayvan tasvirleri olan vazolar Geç Frig stili içerisinde çok karakteristik bir grup oluşturmaktadır. Büyük sürahilerin göbek ve omuz alanlarına (Pano 31a, 32, Şekil 42), tabaklara (Şekil 44) ve diğer biçimlerin vazolarına, vücutları çizgi ve nokta dolgularıyla veya eş merkezli dairelerle şematik biçimde süslenmiş inorganik hayvan tasvirleri resmedilmiştir.⁴¹ Kırsal halk sanatının naif tasvirleri söz konusudur. Hayvanlar anatomileri tamamen göz ardı edilerek çok şematik biçimde resmedilmiştir. Öncelikle doğrusal vücut stilizasyonu ve üst bacağın kalas biçimli temsili ile bacak ve ayakların saç teli kalınlığındaki çizimi karakteristikdir. Bu türün karakteristik temsilcileri bugüne dek yalnızca Alishar'da (Pano 32b, Şekil 42-44) ve Elbistan'da (Pano 32a) bulunmuştur. Alishar ve Elbistan parçalarının öncülleri gibi görünen benzer ama yüksek kaliteli vazolar Boğazköy'de⁴² gün yüzüne çıkmıştır. Omuz alanlarında figüratif tasvirler yerine basit süslemeler taşıyan üçüncü bir vazo grubu Geç Frig vazo stilinin karakteristik bir türüdür. Tasvir edilen süslemeler arasında menderesler, üçgenler ve öncelikle de son derece basit, yatay biçimde düzenlenmiş

34 Bu stil, yukarıda da hâlihazırda belirtildiği gibi, kısmen Erken Frig stilinin dejenere türünden (Şekil 11-14) meydana gelmiştir.

35 OIP XXIX S.369 Şekil 418 (d 595).

36 OIP XXIX S.376 Şekil 425 Nr. D928, d 926; OIP XXX S. 34 Şekil 43.

37 Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir.

38 T. ve N. Özgüç, *Karahöyük* Pano 15 Nr. 6-9, 16 No 1, 5, 22 Nr. 1.

39 H. Koşay, *Pazarlı* Pano 18 Nr. 6601 Pano 50.

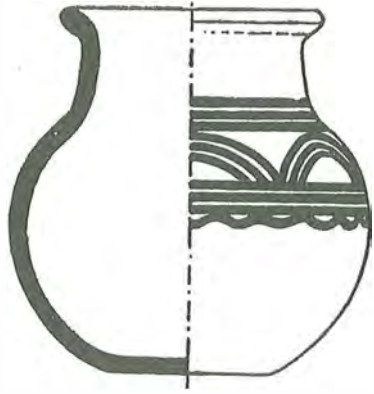
40 Körte, *Gordion* S.120 Şekil 99 ve S.100 Nr. 42.

41 OIP XX Pano 5 Nr. 742-6; b 1180; 68, b 1180; 12 ve 21; OIP XXX S.32 Şekil 41 S.33 Şekil 42, S.70 Şekil 76, S. 357 Şekil.

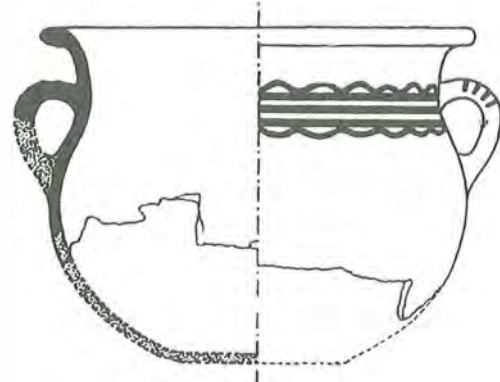
407 OIP XX (Kapak resmi) MDOG 75, 1937 S.46 Şekil 27 d; T. Özgüç, *Karahöyük* Pano 13.

42 MDOG 75, 1937, S.46 Şekil d; Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 16 Şekil 1, Pano 17 Şekil 2, 7, 10.

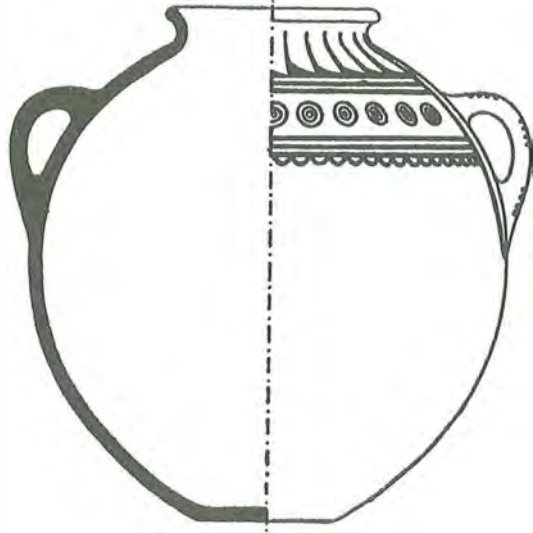
GEÇ FRİG STİLİ
(DEJENERE STİL VEYA KIRSAL STİL)

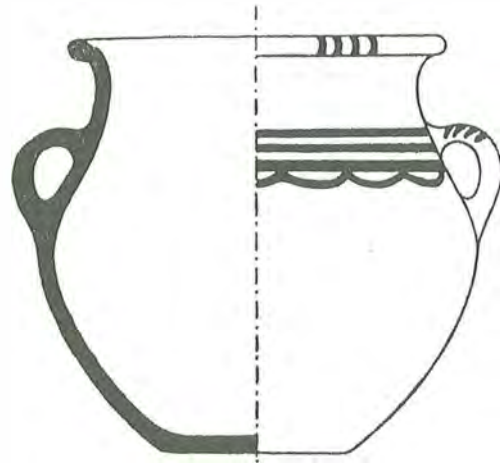
Şekil 33: Alişar kabı d 595, Ankara.

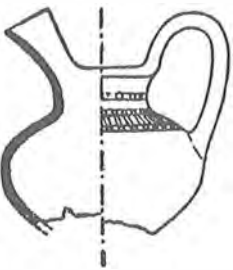
Şekil 34: Alişar kabı d 928, Ankara.

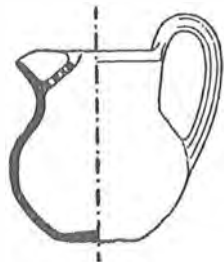
Şekil 35: Alişar kabı d 521, Ankara.

Şekil 36: Alişar kabı d 92), Ankara.

Şekil 37: Alişar kabı 1836, Ankara.

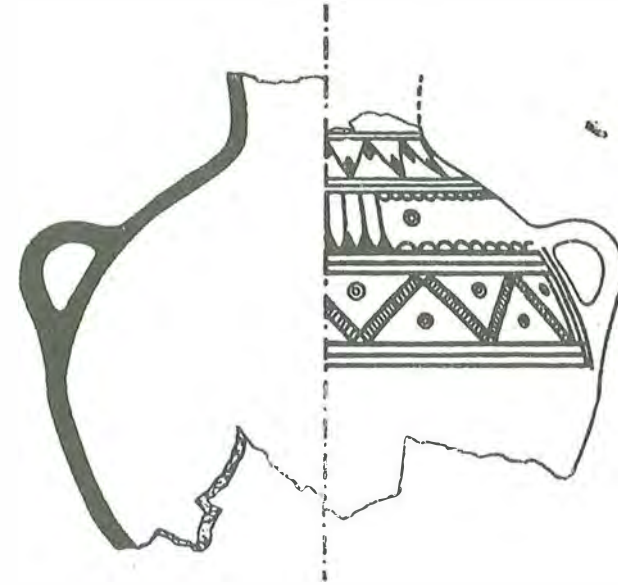

Şekil 38: Alişar kabı e1020, Ankara.

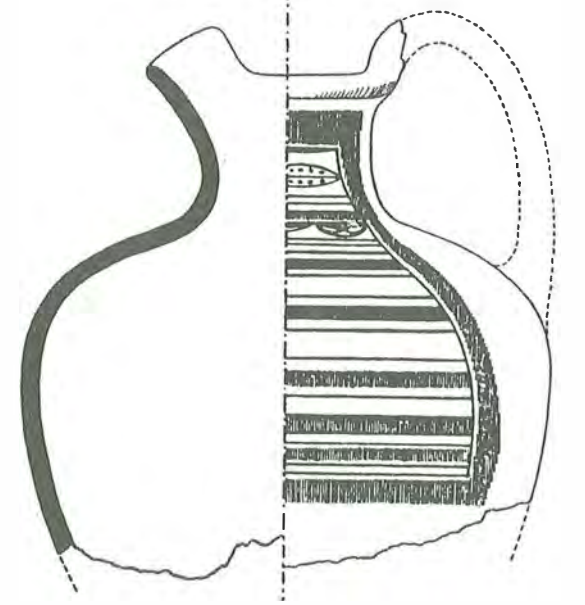

Şekil 39: Alişar kabı a 259, Ankara.

GEÇ FRİG STİLİ
(DEJENERE STİL VEYA KIRSAL STİL)

Şekil 40: Alişar kabı (c97, Ankara.

Şekil 41: Alişar kabı (d2357, Ankara.

paralel çizgiler yer almaktadır. Bu türün temsilcileri Alişar,⁴³ Boğazköy,⁴⁴ Maşat,⁴⁵ Pazarlı,⁴⁶ Akalan ile Sinop'ta (Pano 33) ve ayrıca Ankara⁴⁷ çevresinde bulunmuştur.

Yalnızca bitkisel süslemelerle donatılmış vazoları⁴⁸ (Pano 34, Şekil 46) ve hayvan biçimli kapları (Pano 35) olan⁴⁹ bir tür, Helenistik dönemdeki Geç Frig stilinin son aşamasını temsil etmektedir.

43 OIP XXX S.29 Şekil 38 Nr. E 37, krş. D 1631, d 471, d 951 d 744 (OIP XXX ortadaki Pano IX).

44 MDOG 74, 1936 S. 33 Şekil 27; MDOG 78, 1940 S. 55 Şekil 13, I ; Bittel-Güterbock Boğazköy I Pano 14 Nr.; Bossert, *Altanatolien* 1074.

45 Maşat'ta gün yüzüne çıkarılan bu tür vazo parçaları Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nde bulunmaktadır.

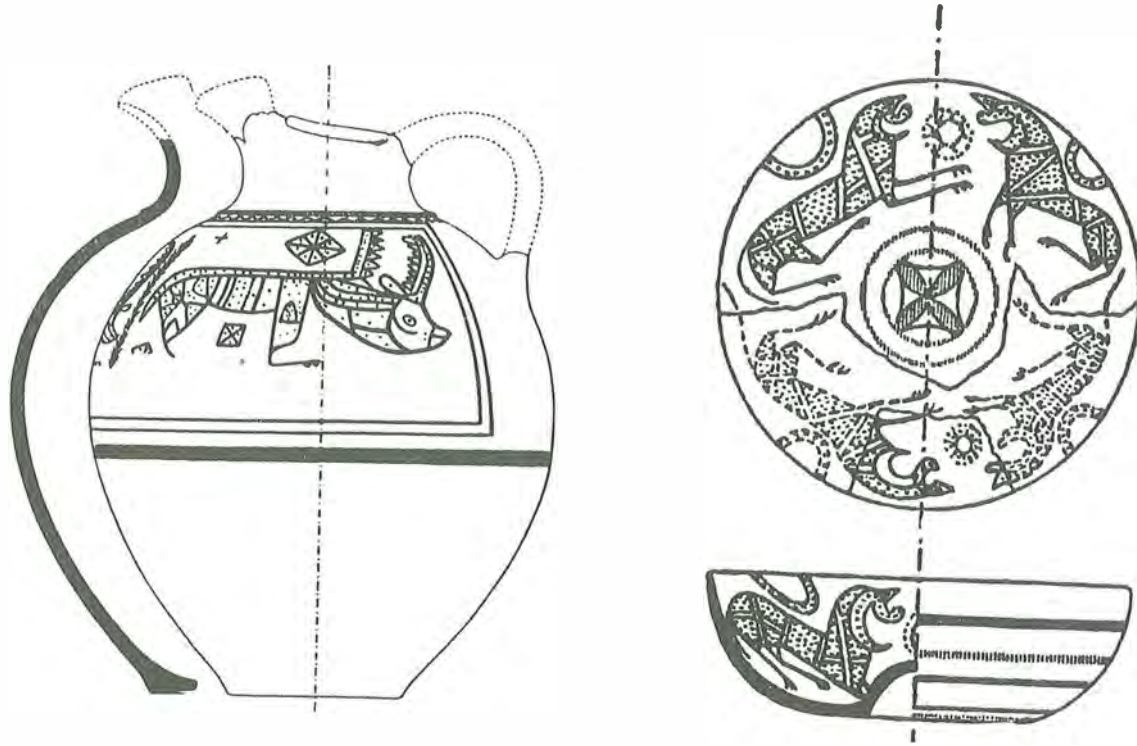
46 H. Koşay, *Pazarlı* Pano 18 Nr. 6645 (Pano 52).

47 Ankara çevresinde çıkarılan bu tür kaplar Ankara Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

48 *Alishar* 184 (OIP VI veya OIP XXX cildinin kapağı, ortadaki Pano X; MDOG 77, 1939, S.11 Şekil 8).

49 Génouillac, *Céramique Cappadocienne* II. Nr. 168; Ashmolean Museum, *Summary Guide* 1951, Pano 23.

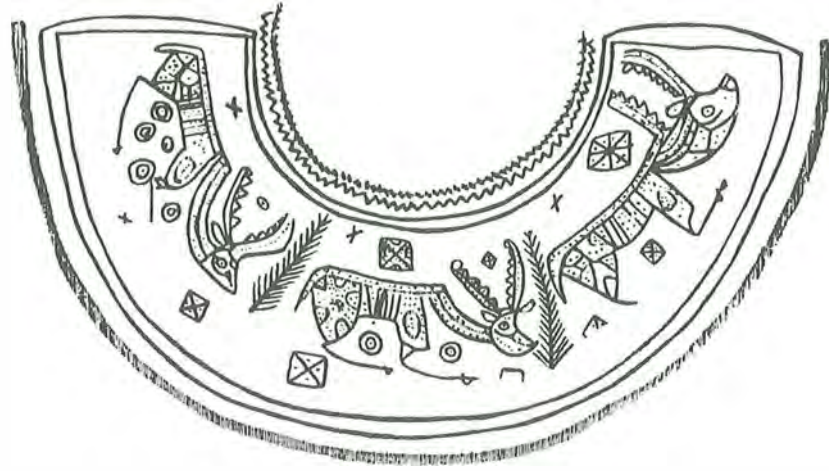
GEÇ FRİG STİLİ
(DEJENERE STİL VEYA KIRSAL STİL)

Şekil 42: Alışar kabı c 89, Ankara.

Şekil 43: Alışar kabı 3278, Ankara.

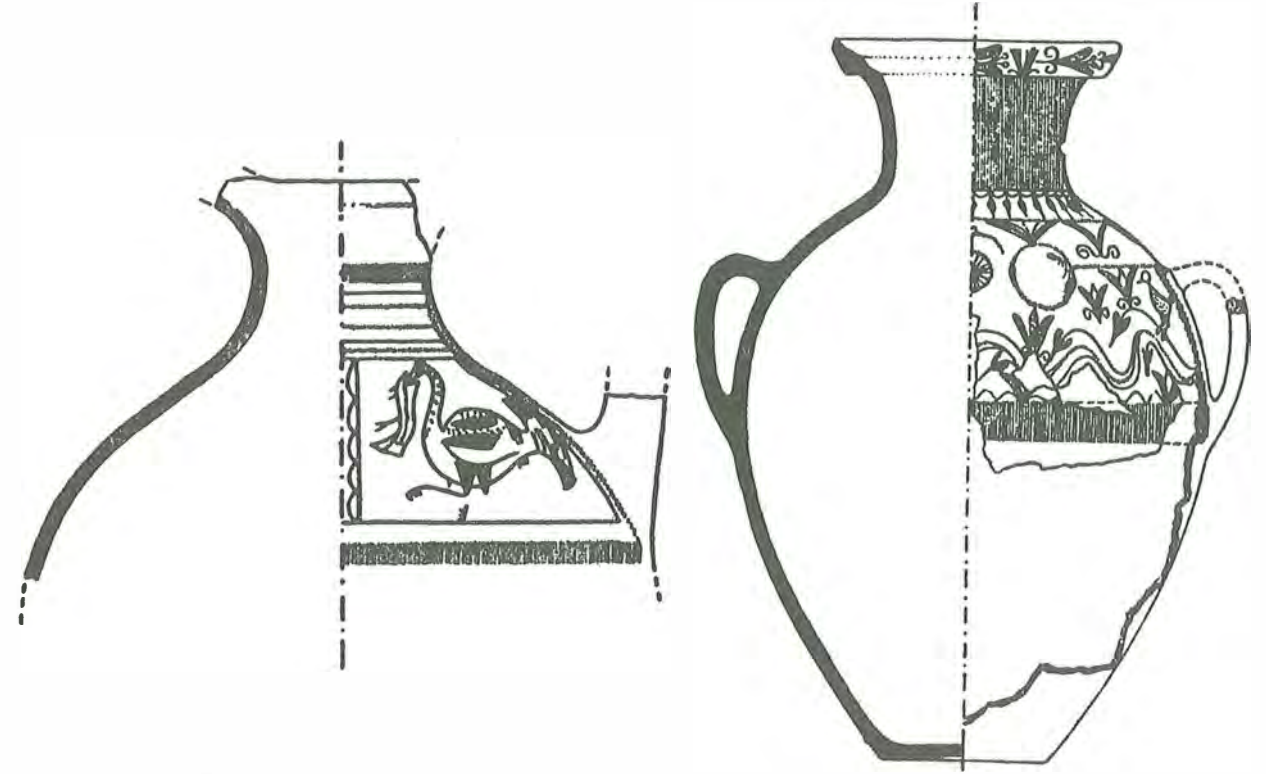

Şekil 44: Alışar kabı c 36, Ankara. (krş. Şekil 43)

İŞLİKLER

Geç Frig stilinin işlikleri Kızılırmak yayının Frig merkezlerinde faal olmuş olmalıdır. Gordion ve Konya'da bu stile ait yalnızca birkaç kap gün yüzüne çıkarılmıştır. Aşağıda, Geç Frig stilinin yalnızca Yunan kültür merkezlerinden uzakta yer alan Frig merkezlerinde bulunduğunu tamamen ortaya koyduğumuza inanıyoruz.

GEÇ FRİG STİLİ
(DEJENERE STİL VEYA KIRSAL STİL)

Şekil 45: Alışar kabı c 89, Ankara.

Şekil 46: Alışar kabı 184, Ankara. (krş. Pano 32a).

Bu stilin dört çeşidinin hepsi Küçük Asya'nın orta kesimlerindeki farklı yerlerden Elbistan'a dek uzanmaktadır. Öncelikle Alışar ve Elbistan kapları birbiriyle yakın akrabadır. Nokta şeritleriyle yatay olarak bölünmüş (Şekil 41), birbiriyle kesişen iki dalga şeridinden oluşan bir motif⁵⁰ her iki yerin kaplarında karşımıza çıkmaktadır. Büyük bir Elbistan sürahisinde (Pano 32a) geriye doğru eğik bir başla temsil edilen boğa⁵¹ Alışar vazolarının (Şekil 42-44) aslan ve geyik tasvirlerine o kadar yakındır ki, hepsi aynı işlikten çıkmış olmalıdır. Her iki yerin hayvan figürlerinde öncelikle bedenın şematik stilizasyonu, kalas biçimli üst bacak ve bacaklarla ayakların saç teli kalınlığındaki çizimi ortak özelliklerdir. Yine de bu işlik, ürünleri bugüne dek yalnızca Boğazköy'de⁵² gün yüzüne çıkan, kalite açısından daha yüksek bir çömlekçiliğin etkisi altındadır.

Diğer Elbistan kapları da Alışar vazolarıyla yakın benzerlikler göstermektedir. Elbistan kaplarının⁵³ palmyeler ve sivri yapraklardan oluşan yıldız rozetleri Alışar örneklerinin⁵⁴ benzer

50 OIP XXX s. 34 Şekil 43; T. Özgüç, *Karahöyük* Pano 15 Şekil 8.

51 Karahöyük'ü kazanlar bu figürün bir yırtıcı kuş olduğunu düşünmektedir. Fakat başı geriye doğru eğik olan, ön tarafta tasvir edilen boynuzları, gözleri ve sırt çizgisine yakın karakteristik ağzı ile yalnızca orijinalinde değil, yayının (Pano XIII. 2) çiziminde de bariz biçimde fark edilen bir boğa söz konusudur.

52 MDOG 75, 1937 S.46 Şekil 27d.

53 T. Özgüç, *Karahöyük* Pano 19.

54 OIP XX Pano 5 Şekil b 1180; 68 veya OIP XXX S.70 Şekil 76 Nr. 3.

tekrarlarıdır ve ikisi de, kazı ekibinin düşündüğü⁵⁵ gibi Asur sanat eserlerine değil, Gordion⁵⁶ ve Sardes⁵⁷ örneklerine dayanmaktadır. Kronolojik sorunların ele alınmasında bu konu üzerine daha ayrıntılı biçimde konuşacağız.

Geç Frig stili özellikle Pontus bölgesinde çok yaygınlaşmış gibi görünmektedir. Akalan'da ve özellikle de Sinop'ta (Pano 33) Geç Frig stiline ait büyük miktarda vazo gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu her iki kazı yerindeki buluntularda omuz alanları basit süslemelerle donatılmış yonca yaprağı ağızlı testiler söz konusudur.

Pontus, Frig seramik geleneğini en uzun süre devam ettirmiş gibi görünmektedir. İstanbul, Paris ve Oxford'da ve özel koleksiyonlarda (Pano 35) örnekleri bulunan⁵⁸ Samsun'un boyalı ritonları esasen Frig çömlekçiliğinin devamıdır. Bu kapların hayvan biçimli mat ve cilalı yüzeyleri onların hâlâ Frig geleneğine dâhil olduğunu yeterince ifade etmektedir (ayrıca, kronolojik meseleler tartışmamızdaki bununla ilgili açıklamalarımızı da karşılaştırınız).

FRİG VAZO STİLİNİN YAYGINLAŞMASI (Buluntu haritası ile karşılaştırınız)

Erken Frig stilinin vazoları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bugüne dek genellikle Kızılırmak yayının iç kısmında gün yüzüne çıkarılmıştır (buluntu haritasına bakınız). Bu stil Gordion'da hiç görülmemiştir, Konya'da ise yalnızca birkaç kap parçasıyla temsil edilmektedir (Pano 21a). Bu stilin vazoları bildiğim kadarıyla Ankara çevresinde ve Pontus'ta bugüne dek görülmemiştir. Bu stil, Kızılırmak yayının⁵⁹ dışında ise Malatya'da gün yüzüne çıkarılmıştır. Söylenenlerden anlaşılmaktadır ki bu stil genellikle Kızılırmak yayının iç kısmıyla sınırlıdır ve Malatya ile Konya'ya dek yayılım sağlamıştır.

"Güzel Stil" de Anadolu'nun neredeyse tamamında yaygındır (haritaya bkz.). Bu stilin vazoları Boğazköy, Alishar, Alaca, Maşat ve ayrıca Gordion, Konya ve Ankara çevresiyle Akalan, Malatya ve Elbistan'da gün yüzüne çıkarılmıştır. "Güzel Stil" ayrıca Kargamış'a dek ihraç edilmiştir (Pano 13). Aynı stil ve dönem aşamasının tek-renkli vazoları Tarsus⁶⁰ ve Rodos'ta bulunmuş ve Frig seramiği bu dönemde Küçük Asya'nın batısındaki yerel ışıkları de etkilemiştir.⁶¹

55 T. Özgüç, *Karahöyük* S. 30.

56 Körte, *Gordion* S. 156 Şekil 139, 140.

57 Shear, *Sardis* X Pano 18, 20.

58 Prof. Gunda Holzmeister'a kullanıma açtığı ve yayınlama izni verdiği fotoğraflar (Pano 35) için burada da teşekkür etmek istiyorum.

59 Midas Şehri'ndeki Fransız kazılarında, Haspels'in en eski Frig vazolarıyla kıyasladığı bir parça gün yüzüne çıkmıştır (*Phrygie* III Pano 71 Şekil b; 1). Orijinalini görmediğim için mutlak bir yargıda bulunamıyorum. Yine de Haspels'in görüşünü paylaşamayacağımı belirtmek isterim. Bu parçanın kalın, eşmerkezli daireleri daha eski Frig vazolarının (krş. Pano 1-6) ince dairelerinden tamamen farklıdır. Dolayısıyla, söz konusu parçaların orada bulunan Yunan parçalarıyla (*Phrygie* III Pano 7 d, e) eşzamanlı olarak 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğuna inanıyorum.

60 AJA 39, 1935 S.547 Şekil 43.

61 Samos'ta Frig tabaklarını taklit eden, dönüşümlü olarak yatay ve dikey biçimde çekiç kulp biçiminde süslemeleri olan kilden bir tabak bulunmuştur (Boehlau, *Jonische Nekropolen* Pano 8 Şekil 2); Boehlau tabağın açık sarı ve parlak bir rengi olduğunu yazmaktadır (a.g.e. s. 46 ve s. 150). Bu anlatıma göre yüzey cilalanmış olmalıdır. Bu da söz konusu olanın yine Yunan değil, aksine bir Frig eseri olduğu anlamına gelmektedir (Krş. E. Akurgal, *Bayraklı* s.88). British Museum'da üst yüzeyi aynı şekilde cilalı, uzun ağızlı, yüksek kulplu, küçük, gri bir testi muhafaza edilmektedir. Biçim

Geç Frig vazo stili özellikle Erken Frig stili vazolarının da gün yüzüne çıkarıldığı bölgede karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında yalnızca Pontus'ta yaygındır. Kırsal stil de Boğazköy, Alishar, Alaca, Maşat ve Ankara çevresiyle Malatya ve Elbistan'da ve ayrıca Pazarlı, Akalan ve Sinop'ta çok popülerdi.

Buluntu haritasının daha yakından incelenmesiyle görülecektir ki, Frig seramiği Kızılırmak yayı içerisinde birinci stil ile birlikte ortaya çıkmıştır ve gerileme döneminde, kırsal stil ile birlikte yaklaşık olarak, mütevazı varlığını sürdürdüğü eski sınırlara çekilene dek ikinci stille, yani "Güzel Stil"le en parlak dönemini yaşamış ve en geniş yayılımını göstermiştir.⁶² Geç Frig stilinin Anadolu yaylalarındaki sınırlarına geri çekilmesi kıyı bölgelerinin güçlü bir biçimde Helenleşmesiyle açıklanmalıdır. Geç Frig stilinin boyalı vazoları tabii ki mukayese edilemeyeceği güzellikteki Yunan çömlekçiliğiyle rekabet edecek durumda değildi. Buna karşın, gri Frig seramiği, aşağıda göreceğimiz gibi, İç Anadolu'nun batısında varlığını sürdürmüştür. Çünkü emtia olarak Yunan ihracatına karşı koyabilmiştir.

VAZO STİLLERİNİN KRONOLOJİSİ

FRİG VAZO STİLLERİNİN BİRBİRİYLE İLİŞKİLİ OLARAK DÜZENLENİŞİ (Tablo I ile karşılaştırınız)

Tarafımızca stilistik olarak düzenlenmiş vazo gruplarını stratigrafik verilerine göre gruplarsak, oldukça net bir kronolojide düzenlenebileceklerini göreceğiz. Örneğin; Erken Frig stili vazolarına Alishar ve Boğazköy'ün özellikle Olgun ve Geç Frig stili buluntularının çıkarıldığı daha geç katmanlarında rastlanmamaktadır. Bu vazolara, yalnızca Geç Frig kaplarının çıkarıldığı Sinop gibi bir yerde ve öncelikle Geç Frig vazolarının ve yalnızca birkaç Olgun Frig vazo parçasının çıkarıldığı Pazarlı, Akalan, Elbistan gibi yerlerde de rastlanmamıştır. Bundan çıkarılabilecek sonuç Feodal Stil'in Kırsal Stil'den bariz biçimde daha eski olduğudur. Erken Frig stilinin tarihlendirilmesinin Olgun Frig stiliyle olan ilişkisi Alishar kazılarında elde edilebilen stratigrafik ipuçlarının yardımıyla belirlenebilir.

Alishar'ı kazılar burada 4. kültür katmanı içerisinde, aşağıdan yukarıya doğru 4cM, 4bM ve 4aM adını verdikleri üç Frig yapı katmanını açığa çıkardı.⁶³ Ayrıca bunların üzerinde yer alan bir

ve teknik açısından şüphesiz ki bir Frig ürünüdür [Brit. Mus. 60, 4-4, 44 Camirus (A 669), Neg. Nr. LIII B (18)].

62 Karahöyük'ü kazılar (a.g.e. S.35, 83) bu yerleşim yerinin seramiklerinin Frig işi olmadığını düşünmektedir. Fakat Karahöyük'te gün yüzüne çıkarılan seramiklerin Frig işi olduğu bizim yukarıdaki stil karşılaştırmalarımızdan açık biçimde anlaşılmaktadır (aşağıdaki tespitlerimize de bakınız). İlk olarak Bittel, Frig seramiğinin Malatya'da da görüldüğünü tespit etmiştir (Kl. St. S.115-116). Göllüdağ vazoları ve kap parçaları da Bittel'in hâlihazırda öne sürdüğü gibi Frig seramiklerine aittir (Kl. St. S.115). Aynıının Kerkenesdağ seramikleri için de geçerli olduğu söylenebilir (Schmidt, *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 45, 1929, 221 vd.). Burada bulunan seramikler -ve bizim Olgun Frig stilimizin ikinci aşamasını temsil eden daha eski parçalar (a.g.e. s.267 Şekil 63) ile 6. yüzyılın daha geç vazo ve parçaları (S.260 vd. Şekil 54-62)- tamamen Frig damgası taşımaktadır. Eserimizde Kültepe'nin şimdiye dek bulunan eserlerine eğilmiyoruz. Çünkü söz konusu eserlerin tamamı meslektaşım Tahsin Özgüç tarafından yeni kazılan eserlerle birlikte yayımlanmaktadır.

63 OIP XXIX S.339 (Bittel).

katmanda Frig kültür kalıntılarını da buldular. Bu katmanı en başta uygun biçimde “Katman V” diye adlandırdılar. Fakat bu doğru tabiri daha sonraki ciltlerde uygunsuz biçimde “MÖ İlk Binyılın İkinci Yarısı” diye değiştirdiler.

Alişar’ın stratigrafik katmanları konusunda devam eden bir araştırma Vazo stillerimizin görelî düzenlenişini mümkün kılabilir. 4bM yapı katmanındaki C Odası’nda⁶⁴ kısmen bütünüyle korunmuş 16 vazo çıkarıldı.⁶⁵ Üçü (Pano 8a, b, Şekil 12, 15, 17) Geçiş Stili’ne,⁶⁶ geri kalan on üçü (Şekil 28) ise Olgun Frig stiline⁶⁷ aittir. Buradan da Geçiş Stili’nin en azından Olgun Stil’in başlangıcında bir süreliğine onunla birlikte var olduğu anlaşılmaktadır. Bu 16 vazoluk buluntuda Erken Frig stili vazolarının temsil edilmeyişi Erken Frig stilinin daha eski olmasından kaynaklanıyor olabilir. Çünkü 4bM yapı katmanının D Odası’ndaki 4 vazoluk ikinci bir buluntuda yalnızca Erken Frig stilinde kaplar⁶⁸ (Pano 1-3, Şekil 1-3) çıkarılmıştır.

Erken Frig ve Olgun Frig vazolarının birlikte bulunmadığını ortaya koyan stratigrafik araştırmadan, Erken Frig stilinin Olgun Frig stilinden daha eski olduğu sonucu büyük olasılıkla çıkarılabilir.

Alişar kazılarının stratigrafik durumundan elde edilen bilgi Boğazköy, Gordion ve başka birkaç yerdeki buluntularla tamamen tasdik edilmiştir. Aslında Gordion’daki ne I. Dünya Savaşı öncesinde yapılan Alman kazıları ne de II. Dünya Savaşı sonrasında yapılan Amerikan kazıları Erken Frig stiline ait parçaları gün yüzüne çıkarmıştır. Gordion höyüğünün bugüne dek kapsamlı biçimde araştırılmamış derin katmanlarında bu stilin temsilcilerinin bulunup bulunmadığı bilinemez. Höyüğün sistematik biçimde araştırılmasının daha fazla gecikmemesi ümit edilmektedir. Buluntuların bugünkü haline bakarak Gordion’da Erken Frig stiline bugüne dek rastlanmadığını söyleyebiliriz. Böylelikle Erken Frig vazo stilinin Olgun Frig vazo stilinden daha eski olduğuna dair başka bir kanıt daha elde etmiş oluruz. Dahası, Gordion’da, Geçiş Stili’nin aslında Olgun Frig stilinden daha eski olduğu neticesine varmamızı sağlayacak Geçiş Stili temsilcilerinin de bulunmaması dikkat çekicidir.

Boğazköy kazılarında Frig kültür kalıntılarına ait iki yapı katmanı ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Daha yeni olan birinci katmanda Erken Frig stili temsil edilmemektedir. Fakat daha eski olan ikinci Frig yapı katmanında bu stilin vazoları karşımıza çok sık çıkmaktadır. Her iki stil Boğazköy’deki daha eski yapı katmanında birlikte bulunduğundan, Alişar’da olduğu gibi Olgun Stil’in Erken Stil’den daha geç olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Yine de Erken Stil’in, Alişar’da olduğu gibi burada da kısa ömürlü olduğunu en azından tespit edebilmek önemlidir.

Boğazköy’dekiyle benzer stratigrafik koşullar, höyüğün en üst kısmında yürütülen kazılardan birinde iki Frig yapı katmanının ortaya çıkarıldığı Maşat’ta da gözlemlenebildi. Her iki stil burada da daha eski olan katmanda yan yanadır. Fakat daha yeni olan katmanda Erken Stil sona

64 Alişar’daki Frig yerleşim katmanları büyük bir yıkım sebebiyle birbirinden tamamen ayrı görünmediği için buluntuları araştırırken daha dikkatliyiz.

65 OIP XXIX S.385-390.

66 OIP XXIX S.375 vd. E1338 (Şekil 424), e1340 (Şekil 425), e1343 (Şekil 410).

67 OIP XXIX S.360 vd. E1340 a (Şekil 405), e 1342 a (Şekil 408), e 1344 (Şekil 410), e 1345 (Şekil 410) e 1346 (Şekil 410), e 2327 (Şekil 408), e1342 (Şekil 411), e2326 (Şekil 413), e1339 (Şekil 416), e 1341 (Şekil 418), e2330 (Şekil 419), e 2328 (Şekil 428), e 1286 (Şekil 430).

68 OIP XXIX S.389 vd. C1962 (Şekil 421) c 1693 (Şekil 422) c 1694 (Şekil 423 ve ne yayımlanmış ne de tarif edilmiş olan Vazo c 1695, krş. s.312).

69 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. S. 52 vd. S.59 vd.

ermektedir. Olgun Frig stili ise bu katmanda ortaya çıkan Geç Frig vazolarına eşlik ederek varlığını sürdürmektedir.

Konya⁷⁰ ve Malatya’da⁷¹ Erken Frig stiline ait yalnızca birkaç parça bulunmuştur. Bu, Erken Stil’in Olgun Stil ile birlikte yalnızca kısa bir süreliğine bir arada bulunduğunu ve sonrasında ortadan kaybolduğunu yeniden ispatlayan bir durumdur.

Şimdiye dek söylenenlerden Erken Frig stilinin en eski stil olduğu, ama varlığını Geçiş Stili’nin oluştuğu dönemden itibaren bir süre onunla ve Olgun Stil ile birlikte sürdürdüğü ve kısa süre sonra da popülerliğini yitirdiği açıkça anlaşılmaktadır.

Olgun Frig stilinin Geç Frig stiline göre konumlandırılışı da stratigrafik verilerden anlaşılabılır. Kırsal Stil’in kökleri ve modelleri de Erken ve Olgun stillere dayanmaktadır. Fakat bu stilin esas temsilcileri, daha eski iki stilin ya az ya da hiç çıkmadığı kazı yerlerinin en yeni katmanlarında bulunmuştur. Örneğin; Olgun Frig stili, Frig buluntularının Yunan parçaları veya Yunan sanat unsurları yardımıyla kesin olarak tarihlendirilebildiği Pazarlı⁷² ve Akalan’da az sayıda parçayla temsil edilmektedir. Geç Frig seramiğinin Attik küçük usta çanaklarıyla birlikte bulunduğu Sinop’ta ise Olgun Frig stili karşımıza hiç çıkmamaktadır.⁷³ Olgun Stil Alişar V’te de artık temsil edilmemektedir.⁷⁴ Gordion’un iyi tarihlendirilebilen III ve IV numaralı tümülüslerinde Geç Frig stiline ait hiçbir vazonun bulunmaması⁷⁵ da Kırsal Stil’in “Güzel Stil”den daha yeni olduğunu kanıtlayan başka bir veridir.⁷⁶

FRİG STİLLERİNİN DIŞ VERİLERE GÖRE ZAMANSAL DÜZENLENİŞİ

Frig katmanlarının doğrudan Hitit kültür kalıntıları üzerinde yer alması ve Asur Kralı I. Tiglatpileser’in (1115-1093) Muşki Kralı Mita’ya karşı savaştığını⁷⁷ bildiren Asur yıllıklarındaki bilgiler ve aşağıda ele alacağımız diğer tarihsel araştırmaların sunduğu veriler arkeolog ve tarihçileri bugüne dek Frig kültürünün ilk katmanını 11. yüzyıla tarihlendirmeye yöneltmiştir. Bittel de en eski katmanı, yani Alişar’ın 4cM katmanını “MÖ 11.-9. yüzyıllara” tarihlendirmiş⁷⁸ ve en yeni yayınlarında bu tarihlendirmeye dayanmıştır (aşağıda 10. Bölüm ile krş.)

Hitit İmparatorluğunun 12. yüzyılın ilk yarısında Trak kabilelerince yıkıldığına şüphe yoktur. Bu tarihsel olay yalnızca Muşki Kralı Mita’nın Asur Kralı Tiglatpileser’le savaştığı gerçeğiyle kanıtlanmamakta, aksine Friglerin Küçük Asya’nın batısında en geç 2. binyılın sonunda yerleşik⁷⁹ durumda olduğunu bildiren Yunan kaynaklarıyla da tasdik edilmektedir (bkz. 10. Bölüm).

Yine de bugüne dek ortaya çıkarılmış olan Frig katmanları gerçeğe uymamaktadır. Frig-

70 Konya Müzesi’nde yer alan buluntular arasında siluet figürü olan bir parça mevcuttur (Pano 21a).

71 Delaporte, RHA II. Pano M 19 Nr. 9.

72 H. Koşay, *Pazarlı* Pano 18. Nr. 5197, 6195.

73 *Belleten*’deki takip eden makalemize de bakınız; *Belleten* 1954.

74 OIP XXX S.29-37 Şekil 38, 40-45.

75 Körte, *Gordion* S.38-104.

76 Devam eden Amerikan kazılarında da bizim Geç Frig stilimizin örnekleri şimdiye dek gün yüzüne çıkmamıştır.

77 Bu açıdan Bittel’e bkz; Kl. St. S.68, 109.

78 OIP XXIX S.339.

79 Yunan kaynakları Körte’de bir araya getirilmiştir; Körte, *Gordion*, s.3 vd.

lerin 2. binyıl sonundaki mevcudiyeti, bulunan materyali stil yönünden belli bir zaman dilimine konumlandıramadığımız sürece, ortaya çıkarılan en eski Frig katmanlarının bu döneme ait olduğuna dair bir kanıt değildir. Çünkü, aşağıda göreceğimiz üzere, en eski vazo stili, yani Erken Frig stilimiz 775 civarından daha eski bir tarihe konumlandırılamaz. Diğer Frig kültür kalıntılarının hiçbiri de geç 8. yüzyıldan daha eski bir döneme tarihlendirilemez.

Frig seramiğinin gerçek yaşını belirlemek için bulunan parçaları stilistik olarak araştırmalı ve bize ikna edici bir tarihlendirme sunabilen izler aramalıyız. Bu açıdan öncelikle Frig sanatının yerel, yani Hitit-Küçük Asya unsurlarına sahip olup olmadığını belirlemeliyiz. Sonrasında, Doğu ve Yunanistan'dan bulgulara göre aramalıyız ve son olarak Frig vazo sanatındaki Yunan veya Doğulu sanat unsurlarına göre araştırmalıyız. Üçüncü bir bileşen olarak da tabii ki Trak kabilelerinin seramikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

FRİG VAZO SANATINDA OLDUĞU FARZ EDİLEN HİTİT-KÜÇÜK ASYA UNSURLARI

Öncelikle Frig çömlek sanatının Anadolu-Hitit geleneğinin herhangi bir etkisini bünyesinde barındırıp barındırmadığını araştırmalıyız. Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, Frig katmanlarında Hitit sanatı geleneğinin devamı olan hiçbir iz tespit edilemez. Ne Hitit plastik sanatı ne de çömlek sanatı ne de, Barnett'ın⁸⁰ kabul etmek istediği gibi, Hitit fildişi eserlerinin Frig katmanlarında devamı vardır. Çağdaş Geç Hitit sanat eserleriyle ilgili olarak şunlar söylenebilir: Kuzeyde Kayseri'ye dek yayılmış oldukları, Geç Hitit sanatının Ankara kabartmalarında⁸¹ belirgin olduğu, ama Frig seramiğinin, özellikle de Erken Frig vazo stilinde hiçbir Hitit veya Geç Hitit unsuruna sahip olmadığı.

Frig seramiğinin tekniği ve özellikle de Erken Frig vazo stiline tekniği Hitit çömleklerinden tamamen farklıdır. Daha eski Frig vazoları, Hitit seramiğinin kaliteli kili ve güzel, göz alıcı renginden tamamiyle yoksundur. Frig kilinin kalitesi, renk açısından Frig kiliyle hiçbir alâkası bulunmayan Hitit kiline kıyasla daha düşüktür. Erken Frig stili vazolarının nadiren ve az cilalanmış yüzeyleri de Hitit zevkine tamamen yabancıdır. Aynısı öncelikle siluet figürleriyle süsleme ve ayrıca kap biçimleri için de geçerlidir. Hititler yalnızca tek-renkli seramiği bildiğinden Frig vazo ressamlığı bu açıdan Hitit çömlekçiliğiyle asla karşılaştırılmaz. Tek tük belgelenen boyalı Hitit eşyalarının⁸² da Frig seramiğiyle hiçbir ilişkisi yoktur.

Yine de Bittel, Frig seramiğinin, öncüsü Hitit seramiğiyle olan bağının önemli olduğuna inanmaktadır.⁸³ Renkli vazoların, çoğunlukla eski tipleri sürdüren tek-renkli vazolara göre daha az dikkat çekici olduğunu söylemektedir. Fakat Bittel'in yaptığı Hitit⁸⁴ mukayeseleri incelendiğinde, bu mukayeselerin tamamen ikna edici olmadığı söylenmelidir. Öncelikle Bittel'in Hitit eserlerini “model” diye adlandırıp sonrasında Frig örneklerinden bahsetmemesi dikkat çekicidir. Fakat Frig süzgeçli testileriyle ibrikleri ve benzer Hitit kapları arasında belirgin bir ilişki görmek istedi-

80 Barnett, JHS 78, 1949 S.10 vd.

81 Ekrem Akurgal, *Späthethitische Bildkunst* S.69 vd. 84 vd.

82 Hitit döneminin boyalı seramikleri için krş. H. Koşay, *Alacahöyük* III Pano 47 c355.

83 Bittel, Kl. St. S.110.

84 a.g.e. S.110 Dipnot 150 ve S.111 Dipnot 155.

ğine dair cümlelerinden çıkarılacak çok anlam vardır.

Fakat burada, örneğin çağdaşı olan Makedon veya Kıbrıs seramiğine de özgü olan bu ortak özelliklerin bize Frig seramiği ve öncülü Hitit seramiği arasında bir ilişki kurma hakkını verip vermeyeceğini sorabiliriz. Bu akrabalık Hititlerin Frigler üzerinde doğrudan bir etkisi olarak görülemez. Aksine, Demir Çağı seramiği içerisindeki bazı Geç Bronz Çağı sanat unsurlarının genel olarak varlığını sürdürmesiyle açıklanabilir. Von der Osten'ın bahsettiği Frig kadehi, doğru biçimde tespit ettiği gibi⁸⁵ Hitit kadehlerine benzerdir ve biz Tahsin Özgüç'le⁸⁶ tamamen hemfikir olarak söyleyebiliriz ki, Elbistan'ın Demir Çağı testileri benzer Hitit testilerini andırmaktadır. Hatta Frig ve Hitit seramikleri arasındaki diğer benzerliklere de işaret edebiliriz. Örneğin tek-renkli bir Frig sürahisinin⁸⁷ gövdesi benzer Hitit sürahilerini⁸⁸ andırmaktadır. Frig seramiğinin köşegenel yükselen kulp biçimi de Hitit etkisine dek geri götürülebilir. Burada, Olgun Frig stiline bazen oldukça yakın akraba olduğu Hitit vazolarıyla olan renk ve cila benzerliğine de işaret edilebilir. Fakat Hititleri hatırlatan bütün bu şeyler, hâlihazırda söylediğimiz gibi halkların birbiriyle olan doğrudan ilişkileriyle değil, aksine, varlığını sürdürmeye devam eden Geç Bronz Çağı geleneğiyle açıklanabilir.

Hitit çömlek sanatı, Büyük İmparatorluk döneminde, Kusura, Larisa ve Bayraklı seramiklerinin yeterince kanıtladığı gibi, komşu bölgelerin ışıklarına büyük etkide bulunmuştur.⁸⁹ Bu açıdan bazı Hitit özellikleri 1. binyılın içerisinde dek Anadolu'da varlığını sürdürdü. 8. yüzyılda Orta Anadolu'da Frig kültürü ortaya çıktığında, birkaç Hitit sanatı unsuru Frig ışıklarına girdi. Dolayısıyla Frig seramiğinin Hitit çömlekçiliğiyle bağları açık değildir ve zayıftır. Fakat Frig çömleklerinin Hitit ışıklarıyla çağdaş, doğrudan bir teması olsaydı, Frig sanatında da Hitit çömlekçiliğinin belirsiz olmayan, açık özelliklerinin kanıtlanabilir olması gerekirdi. İnandırıcı, ikna edici ortaklıklar tespit edemediğimiz sürece, Frig seramiğinin, öncülü Hitit seramiğiyle ilişkisinden söz edemeyiz.

BALKAN'LA İLİŞKİLER

Friglerin Balkanlara dayanan kökeni bize, seramiklerinin Güneydoğu Avrupa'nın Demir Çağı çömlekleriyle olan ilişkilerini araştırma hakkını vermektedir. Bittel gibi hem Anadolu hem de Avrupa seramiğinin önde gelen bir uzmanı kısa süre önce Balkan'la olan bağlantıları tamamen reddetti. Bittel çok daha öncesinde şöyle demişti: “Biz Güneydoğu Avrupa'da bu Küçük Asya-Frig kültürünün hiçbir öncüsünü bilmiyoruz.”⁹⁰ Son yazılarından birinde⁹¹ fikrini şu sözlerle ifade etmiştir: “Her zaman bir olasılık olarak gördüğüm, Frig seramiğinin 2. binyıl sonunda Avrupa'dan getirildiği şeklindeki daha eski görüşü artık doğru kabul edemiyorum. Çünkü Avrupa'da onunla bağlantılandırılacak hiçbir şey yoktu aslında.” Bittel'in bu açık reddine büyük bir uzman görüşü olarak saygı duyulmalıdır. Fakat yine de Frig vazo sanatının hiçbir Hitit özelliği taşımadığına ve

85 Alişar'ın en geç Frig katmanında (4aM) gün yüzüne çıkmış olan bir kadeh söz konusudur (c 1567, OIP XXIX Şekil 408). Bu aslında hâlihazırda Hitit çömlekçiliğinde şekillenmiş bir kadeh formudur (OIP XXIX Ortadaki Pano 4 c 1235, c 775, d109).

86 T. Özgüç, *Karahöyük* S.78-79.

87 OIP XXIX S.360 Şekil 410 (e1710).

88 OIP XXIX Pano IV (aşağıda, sağdan dördüncü kap).

89 Ekrem Akurgal, Bayraklı S.55 vd. (Antik Smyrna'daki kazılar üzerine ilk geçici rapor).

90 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. (APAW 1935) S.57.

91 Bittel, Kl. St. S.113 vd.

en fazla 8. yüzyıl ortasına dayandığına ikna olduğum için Güneydoğu Avrupa'yla olan bağlantıların yeniden değerlendirilmesi bana yersiz gelmemektedir. İstanbul'daki Pateli Vakfı'nın çalışması beni Bittel'in kategorik reddinin haklı olmadığı konusunda dikkatli olmaya yöneltmiştir. Mukayeselerimiz bizi aksine tam tersi sonuçlara götürmektedir.

Frig seramiğinin en muhteşem özelliklerinden biri olan bükümlü kulp da yerel Hitit geleneğine tamamen yabancıdır ve Schachermeyr'ın haklı biçimde iddia ettiği gibi Avrupa modellerine dayanmaktadır.⁹² Bükümlü kulp da bizi Balkan'la olan ilişkileri reddetmek konusunda ikaz eden bir ipucudur. Daha yakın bir incelemeyle, Frig seramiğinin başka Avrupaî izleri de ortaya çıkmaktadır. Bronz Çağı ortalarından beri Küçük Asya'da açık renkli, yanık olmayan kaplamaları ve fazlasıyla cilalı yüzeyleri olan boyasız seramikler hâkimken, Frig vazo sanatının hafif cilalı kil arka planı olan tek-renkli boyası tamamen Güneydoğu Avrupa karakteri taşımaktadır. Benzer teknik başka yerlerde de bulunabilir. Fakat her hâlükârda Anadolu'da en azından Hitit dönemi başlangıcından beri mevcut değildir. Pateli buluntuları ve bu buluntulara yakın olan diğer Makedon çömlek eserleri incelendiğinde, bunların teknik ve dekor yönünden Frig seramikleriyle büyük benzerlik gösterdiği fark edilecektir. Testinin⁹³ alt yüzeylerinin süslenmesi ile ışın dizileri⁹⁴ ve dörtgen⁹⁵ desenlerinin karşımıza çıkması her iki bölgenin eserlerini birbirine bağlayan ortaklıklardır. Sadece, alt testi yüzeyi Boubousti⁹⁶ (Pano B 1-2) ve Pateli (Pano A) gibi Güneydoğu Avrupa yerleşimlerdeki vazolarda gözlemlenenle aynı biçimde süslenmiş olan tek bir Boğazköy kabının (Pano 27a) karşılaştırılması yeterlidir. Pateli buluntuları, aynı yerde bulunan geometrik atın da yeterince kanıtladığı gibi en erken 8. yüzyıla aittir. En eski Frig vazoları aşağıda ispat edeceğimiz üzere 8. yüzyılın ilk yarısından daha eski olmadığı için Güneydoğu Avrupalı paralelleri de Frig vazolarıyla çağdaştır. Daha eski veya daha yeni olup olmadıkları önemli değildir. Çünkü Frig vazoları Güneydoğu Avrupa çömlek eserlerinin taklitleri değildir. Aksine, sahip oldukları benzerliklerle, bir ve aynı kökenden gelmektedirler.

Frig sanatının Balkanlarla olan ilişkileri yalnızca seramikte tespit edilmemektedir. Frig kültürünün bu Avrupaî karakteri başka eserlerde de öne çıkmaktadır. Geçen yıl Oxford'da yaptığım ziyaretlerde Boğazköy'de gün yüzüne çıkarılan iğnelerin⁹⁷ İliya kökenli olduğunu Paul Jacobstahl'dan öğrenme fırsatını edindim. Paul Jacobstahl'a göre, Boğazköy'de, şehrin güneyinde münferit bir buluntu olarak çıkarılan köşegenel yivli vazo başı olan bronz iğne de Avrupa kökenlidir. Bu parçanın Avrupaî karakterini Bittel de zamanında tespit etmiş ve onu Troya'nın 7. yerleşiminden bir diğer örnekle bağlantılandırmıştır.⁹⁸ Bittel o zaman bütün bu iğneleri Frig dönemine değil, öncülü olan Hitit dönemine tarihlendirmişti. Buna karşın Jacobstahl iğneleri MÖ 7.-4. yüzyıla konumlandırmaktadır ve onların da vazo başı iğneleriyle benzer olduğunu belirtmektedir.

92 Schachermeyr, AM 1916 S.400.

93 W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* S. 227 Nr. 463-465; Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* Şekil 63.

94 A.g.e Nr. 462. Pateli buluntuları için ayrıca krş. Amandry, *Collection Hélène Stathatos* S.69, Şekil 43.

95 W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* S. 227 Nr. 463, 464 ve S.228 Şekil 98. Geçen yılki [1953] Marburg ziyaretimde, Makedon kil eşyalarının Friglerle akraba olduğundan kuşku olmayarak Tarih Öncesi uzmanı Bay Wolfgang Dehn ile Frig vazolarının Güneydoğu Avrupa seramiğiyle ilişkileri üzerinde konuşma fırsatı edindim.

96 Heurtley, a.g.e. S.227 Nr. 463-465. Heurtley Güneydoğu Avrupa'nın Eski Bronz Çağı seramiklerini Anadolu'ya dayandırmaktadır (BSA, 27, 1925- 16 s. 64-66). Buradan, Anadolu ve Balkanlar arasındaki karşılıklı etkileşimin daha eski bir geleneğe dayandığı sonucuna ulaşabiliriz.

97 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 11; MDOG 76, 1938, S.19 Şekil 6; MDOG, 77 1939 S.18 Şekil 20.

98 Bittel, MDOG 77, 1939 S.19.

İğnelerin yalnızca kökeninin değil, Jacobstahl tarafından ortaya atılan tarihlendirilmesinin de bizim Frig seramikleri araştırmamızın sonuçlarıyla tamamen uyumlu olması çok anlamlıdır.

Ayrıca, Frig seramiğinin Güneydoğu Avrupa izlerinin göze çok çarpmadığını, fakat Anadolu-Hitit çömlekçiliğiyle olan sözde bağlardan daha anlaşılır olduğunu söyleyebiliriz.

LURİSTAN VAZOLARIYLA OLAN AKRABALIK

Frig vazolarının Luristan vazolarıyla tuhaf bir akrabalığı vardır. Przeworski, Anadolu ve Tepe Sialk için ortak olan bazı motiflerin boyalı seramiklerin süslemesinde bulunabileceğine haklı biçimde işaret etmiştir.⁹⁹ Hem burada hem de orada popüler olan dama ve ızgara deseninden bahsetmektedir. Bana göre ışın dizileri daha önemlidir. Fakat hepsinden daha önemli olanı, her iki üretim bölgesi¹⁰⁰ kaplarında görülen bükümlü kulplar, testilerin alt yüzeyinin (Pano 27a) özellikle süslenmiş olması ve ayrıca testilerin abartılı biçimde uzun ağızlarıdır. Dahası, çoğunlukla cilalanmış kil zemin üzerindeki tek-renkli mat resimler her iki merkezin eserlerinde ortaktır. Son olarak, Luristan vazolarının ağız altında kalan ve bir daire oluşturan hörgüç süslemesi kaçınılmaz olarak akla hörgüçlerle süslü Frig fibulalarını getirmektedir. Burada da yine bariz bir akrabalık mevcuttur. Luristan bronzlarının siluet figürleri açısından bu uzak benzerlik çok anlamlı değildir. Luristan sanat eserleri incelendiğinde bu eserlerin Frig üretimlerinin modelleri olduğu düşünülebilir. Fakat Luristan vazolarının uzun ağızları Frig örneklerine kıyasla pek başarılı olmadığı ve Frig kapları kalite açısından genel olarak daha yüksek olduğu için bu varsayım pek doğru olmaz. Daha ziyade, tam tersi bir durum geçerli olabilir. Dahası, Luristan bronzlarının siluet figürleri oldukça natüralist gövdeleriyle hiçbir şekilde Frig vazolarının son derece stilize hayvan tasvirlerine örnek teşkil etmiş olamaz.

Luristan vazoları da Frig çömlek eserleri gibi 8.-7. yüzyılın sanat eserleridir. Bu kaniya, Samos kazılarındaki¹⁰¹ stratigrafik kanıtlar ve bir Luristan bronzunun, 7. yüzyıldan daha eski buluntuların yapılmadığı¹⁰² Güney Arabistan'a dayanmasından ve son olarak da bir dizi stilistik ipucundan,¹⁰³ şüpheye yer kalmayacak biçimde varılmaktadır.

Luristan vazolarının, çok zayıf olsa bile, "Güneydoğu Avrupalı" izleri hakkında birkaç kelime etmeme izin veriniz. Luristan vazolarında gözlemlenen bükümlü kulplar, üçgen dizileri ve ışın dizileri ve alt ağız kısımlarının süslenmesine yönelik ilgi ve ayrıca kil üzerine yapılan mat resimler Makedon seramiklerini düşündürmektedir. Güneydoğu Avrupa'da, Küçük Asya'da ve Luristan'da da yakın veya başka türden bir akrabalığı bulunan çağdaş çömlek eserlerimiz vardır. Hem Anadolu hem Luristan Avrupalı halkların istila ettiği topraklardır. Bütün bu mukayeseler ve bu mukayeselerle bağlantılı mülahazalar bizi hem Luristan vazolarının hem de Frig kaplarının temel karakterlerini belki de ortak bir Güneydoğu Avrupa kökenine borçlu olduğu fikrine götürmektedir.

99 Przeworski, *Altorientalische Altertümer in skandinavische Sammlungen* (ESA, X S.73-128).

100 Luristan vazoları şimdi Schäffer'de bir araya getirilmiştir, *Stratigraphie comparée* Şekil 252, 255 256.

101 Buschor, "Eine Luristan-Kanne aus Samos" (*Forschungen und Fortschritte* 1932, s.161).

102 Sidney Smith, *Archaeologica orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld* S.203 vd. S.207.

103 Przeworski, *Archaeologia* 88, 1940 S.237 vd. Przeworski'nin tarihlendirmelerinin doğru olduğu görüşündeyim. Aslında daha geç bir tarihlendirmeye yönelten bir dizi stilistik ipucu mevcuttur. Ayrıca bkz. yine daha geç bir tarihlendirmeden yana olan Leo Legrain, *Luristan Bronzes in the University Museum Pennsylvania* 1934, S.19. Başka bir vesileyle bu konuyu daha yakından incelemeyi umuyoruz.

DOĞU ETKİLERİ MESELESİ HAKKINDA

Friglerin Doğulu kültür merkezleriyle olan komşuluğu bir dizi arkeolog ve tarihçiyi Frig sanatında Doğulu unsurlar aramaya ve bu unsurlar bulunamadığı takdirde bilinmeyen Doğulu özelliklerden bahsetmeye yöneltmiştir. Fakat durum -bu görüşlere tamamen ters olarak- Frig vazo resminin şüpheye yer bırakmayacak biçimde Doğulu örneklerle dayandırılabilir bir tek özellik bile barındırmadığını göstermektedir. Çömlekçiliğin Doğulu'da Demir Çağı'nın başlangıcından itibaren Bronz Çağı ve öncesindeki kültür dönemlerinde oynadığı rolü artık oynamaması Doğulu çömlek işlikleri tarafından dışarıya doğru hiçbir anlamlı etkinin beklenemeyeceğini tasdik etmektedir.

Kısa süre önce yayımlanmış olan Zincirli¹⁰⁴ Demir Çağı vazoları Geç Hitit çömlekçiliğinin komşu coğrafyalara herhangi bir etkide bulunabilmekten çok uzak olduğunu yeterince kanıtlamaktadır. Kargamış buluntularından şu âna dek yalnızca birkaç vazo yayımlanmıştır.¹⁰⁵ Fakat burada da herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Kargamış'ta bulunan güzel Frig testisi (Pano 13) ve aynı yerdeki bir kabartma üzerinde tasvir edilen, yüksek kulplu ve uzun ağızlı¹⁰⁶ bir başka karakteristik Frig testisi mevzunun tam tersini ispat etmektedir. Aynı, Frig vazolarına model teşkil etmiş olabilecek hiçbir kabın gün yüzüne çıkmadığı Hama kazılarında¹⁰⁷ da gözlemlenmektedir. Buna karşın burada, güneye yönelik Frig baskısının işareti olarak görülebilecek Frig yazıtlı¹⁰⁸ bir kil levha bulunmuştur. Karatepe kazılarında da niteliksel olarak yalnızca çok önemsiz parçalar çıkmıştır.¹⁰⁹

Asur seramikleriyle ilgili olarak da cilalı ve emaye kapların tamamen başka bir yön izlediği söyleyenebilir. Mısır ve Fenike çömlek işlikleri de daha çok cilalı ve emaye seramiklere uyum sağlamıştır. Böylelikle burada da Frig vazo sanatına örnek teşkil edecek hiçbir şey aranmamaktadır. O zamanki Doğulu sanat merkezlerinin gücü tamamen farklı bölgelere dayanıyordu ve seramik bu dönemde onlar tarafından çok göz ardı edilen bir sanat dalıydı.

Friglerin Doğulu diğer komşuları da hiçbir anlamlı seramik ürünü imal etmemiş gibi görünmektedir.¹¹⁰ Luristan vazolarının olasılıkla, Frig vazo sanatının da dayandığı tek ve aynı Güneydoğu Avrupalı kaynaktan türemiş olması yukarıda değerlendirilmiştir. Yakın zamanda yayımlanan von der Osten'ın makalesinde¹¹¹ de açıkça görüldüğü gibi Urartu kaynaklı hiçbir etki düşünülemez.

Yalnızca önceki dönemlerin Doğulu seramikleri ve hatta geçmiş Bronz Çağı seramikleri mukayese edildiğinde bazı açılardan Frig seramiğiyle benzerlikleri olan bir dizi vazo çeşidine rastlanmaktadır. “Nuzu” dönemi seramikleri ve silüet figürlü diğer çağdaş vazolar ilk bakışta bi-

104 Luschan-Andrae, “Ausgrabungen in Sendschirli V”, *Kleinfunde* Pano 17-30.

105 Woolley haklı olarak Kargamış'ta Kıbrıs ve Yunan Adaları etkilerinin bulunduğunu iddia etmiştir (LAAA, VI, 1914, S.95) Krş. Woolley, *Carchemish* III s.237.

106 Woolley, *Carchemish* II B. 30 b; Bossert, *Altanatolien* 833; Akurgal, *Sp. Bildk.* Pano 48a.

107 H. Ingholt, *Sept Campagnes de fouilles à Hama en Syrie* Pano 21-31.

108 a.g.e. S.117 ve Dipnot 5. Pano 39 Nr. 6-7.

109 Bahadır Alkım, *Belleten* XVI. 1952 Pano 48.

110 Pierre Demargne Demir Çağı başlangıcındaki Doğu seramiğinin müthiş bir panoramasını sunmaktadır (*La Grète Dédalique* S.173 vd.).

111 V. d. Osten, *Orientalia* 21, 1952 S.307-328; 22, 1953 S. 329-334; aksine, v. d. Osten'in hâlihazırda ortaya attığı gibi, bir grupta Urartu seramiğine olan Frig etkisi söz konusudur (a.g.e s.314).

zim stilimizin kaplarını andırmaktadır. Öncelikle de Mallowan tarafından Elbrak'taki kazılarda¹¹² bulunan bir kap parçasında silüetlerle temsil edilen hayvan figürlerinin Erken Frig stili hayvan figürleriyle muhteşem bir benzerliği vardır. Hepsinden önemlisi, bu parçadaki hayvanların bacak stilizasyonu Frig örneklerindekiyle aynıdır. Elbrak parçasında üst bacak üçgen biçimlerinde yapılmış ve bacaklar tıpkı Frig tasvirlerinde olduğu gibi saç teli kalınlığında çizilmiştir. Boynuzların çizimi de Frig örneklerine benzer. Farklı olan, Frig hayvan tasvirlerinde baş da tamamen silüet olarak gösterilirken, Elbrak parçasında yalnızca hayvan yüzlerinin kontur çizimi şeklinde gösterilmiş olmasıdır. Bu parçanın orijinali üzerinde geçen yaz çalıştım.¹¹³ Boz kil Frig kilinden çok farklıdır, ama kil üzerindeki gri-kahverengi mat resim esasen aynıdır. Bu şaşırtıcı benzerliğe kayıtsız kalınmaz. Dolayısıyla biz büyük bir dikkatle başka örnekler aradık. Fakat başka çağdaş ve benzer örnekler mukayeseye dâhil edilince yukarıda bahsedilen Elbrak parçasıyla uyandırılan intibah yavaş yavaş yok olduğu sonucuna varılıyor. Çünkü kısmen silüet biçiminde, fakat esasen kontur çizimi biçiminde tasvir edilen Doğulu çağdaş hayvan tasvirlerinin Frig sanatının silüet tasvirlerinden tamamen farklı bir karakteri vardır. Elbrak parçasının Frig sanat eserleriyle benzerliği ya tamamen tesadüfidir ya da belki parça üzerindeki kesitin küçüklüğünün sebep olduğu optik bir yanılgıdır. Çünkü, eğer Frig sanatı, kendi üzerindeki etkileri öncesinde gelen Bronz Çağı'nın Doğulu örneklerine borçlu olsaydı, daha fazla Doğulu sanat unsuruyla karşılaşmalıydık. Fakat durum böyle olmadığından, Doğulu işliklerin Frig sanatına etkisinden bahsedemeyiz.

KIBRIS'LA OLASI İLİŞKİLER

Frig seramiğinin Kıbrıs sanat eserleriyle ilişkisi hakkında haklı olarak düşünülebilir. Son dönemde Schefold¹¹⁴ ve ona ek olarak Bittel¹¹⁵ bir dizi Frig sanatı motifini Kıbrıs seramiği etkisiyle açıkladı. Fakat aşağıda ortaya konduğu gibi, Yunan sanatıyla, çok daha iyi paralellikler gösterebileceğimize inanıyoruz. Yine de Frigya ve Kıbrıs arasında bir ilişki olasılığı hiçbir zaman göz ardı edilemez. Çünkü Schefold'un haklı biçimde öne sürdüğü gibi¹¹⁶ Küçük Asya işliklerine Frig merkezlerinden her bakımdan daha yakındır. Trak halklarının Küçük Asya'ya ilk hücumlarında güneydoğuya dek uzanması ve 8. yüzyılda Frig kralının Kargamış'ın müttefiki olması ve son olarak da Kargamış (Pano 13) ve Tarsus'ta¹¹⁷ Frig vazolarının gün yüzüne çıkarılması bize Orta Anadolu platolarıyla Anadolu'nun güney kıyıları arasındaki bağların ne kadar eski ve kalıcı olduğunu göstermektedir. Öte yandan Tarsus'ta gün yüzüne çıkarılan çok sayıdaki Kıbrıs seramiği Friglerin Kıbrıs sanat eserleriyle ilişkisinin çok kolay ve verimli olduğunu kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Friglerle Kıbrıs arasındaki temasın, örneğin, Magarsus/Karataş gibi bir limanda gerçekleştiğini düşünebiliriz.¹¹⁸ Kıbrıs'ta bu dönemdeki ticarî faaliyetler o kadar yoğun ki, Smyrna/İzmir gibi büyük ve önemli bir Yunan merkezi 7. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs sanat eserlerini büyük miktarlarda

112 H. E. L. Mallowan, *Iraq* IX 1947 Pano 78, Painted Pottery of the “Nuzu” Period, krş. a.g.e. S.239-242.

113 Parçanın Brit. Mus'daki numarası; 1937, 12, II, 299 (Foto E. 269, Cat. 125955/58).

114 Schefold, JdI. 57, 1942 S.130 vd.

115 Bittel, Kl. St. S. 110.

116 Schefold JdI. 57, 1942 S.130.

117 Hetty Goldman AJA 1953 S.547 Şekil 43.

118 Bu bölgede şu anda yeni araştırma gezileri yapılmaktadır (Bossert, “Reisebericht aus Kilikien”, *Orientalia* 1950, S. 122-125).

getirtiyordu. Bu Kıbrıs etkisi Orta ve Güney Anadolu'da çok daha erken bir dönemde, hatta 8. yüzyılda başlamış olabilir.

Bu görüşler biraz faydalı olsa da meselenin tamamen farklı olduğuna dikkat çekmeliyiz. Çünkü Orta Anadolu'nun kazı yerlerinde bugüne dek 8. yüzyıldan daha eski Kıbrıs vazoları hiç bulunmadı. Gordion'da gün yüzüne çıkarılan Kıbrıs sanat eserleri 6. yüzyıla, yani Frig sanatının çoktan çöküşe geçtiği bir döneme dayanmaktadır.

Ayrıca Bittel tarafından olası örnekler olduğu düşünülen Kıbrıs "geometrik" silüet figürlerinin¹¹⁹ veya Schefold'un¹²⁰ bahsettiği eşmerkezli dairelerin, bitki motiflerinin ve diğer süsleme unsurlarının benzerliği, Yunan örnekleri göz önüne alındığında olduğu gibi o kadar da ikna edici değildir. Bir menderes motifi ve bir ördek figürüyle süslü olan Boğazköy parçası¹²¹ Kıbrıs örnekleriyle değil, şaşırtıcı biçimde Batı Küçük Asya'nın Doğu Yunan vazolarıyla ilişkilidir.¹²² Başka, çok daha açık Yunan etkilerine aşağıda işaret edeceğiz.

Yine de Frig vazo resminin stilize ağaçlarıyla ilgili olarak Kıbrıs ve Frigya arasında doğrudan ilişkilerin veya karşılıklı etkileşimin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Erken Frig kaplarının kendine has biçimde stilize edilmiş çam ağaçları yalnızca Kıbrıs vazolarında görülmektedir.¹²³ Doğu'da gayet popüler olan ağaç tasvirleri¹²⁴ stilistik açıdan Frig örneklerinden tamamen farklıdır. Dolayısıyla bir ilişki düşünülemez. Hâlihazırda yukarıda not edilen Boston Museum'daki bir Kıbrıs vazosunda yer alan ağaç tasviri¹²⁵ Frig vazolarına çok yakın olan tek örnektir (Pano B3). Yine de Frig örneklerinin çok daha güzel ve daha orijinal olduğuna dikkat çekmeliyiz. Dolayısıyla Kıbrıs vazolarının Frig sanatınca etkilendiği düşünülebilir. Eğer ki mutlak bir Kıbrıs etkisi mevcut olmalı ise, o zaman Frig vazo ressamı benzer Kıbrıs ağaçlarını görmüş, ama onlardan çok daha güzel ve daha orijinal bir motif ortaya çıkarmışlardır. Yukarıda bahsedilen bütün mukayeseler Orta Anadolu ve Kıbrıs arasında, pek önemli olmasa da bir miktar ilişkinin beklenebileceğini göstermektedir.

119 Bittel MDOG 74, 1936 S.32 Dipnot 1; CVA, France 5 Pano 8,4. (Bossert, *Altsyrien*).

120 Schefold, *JdI*. 57, 1942 S.130.

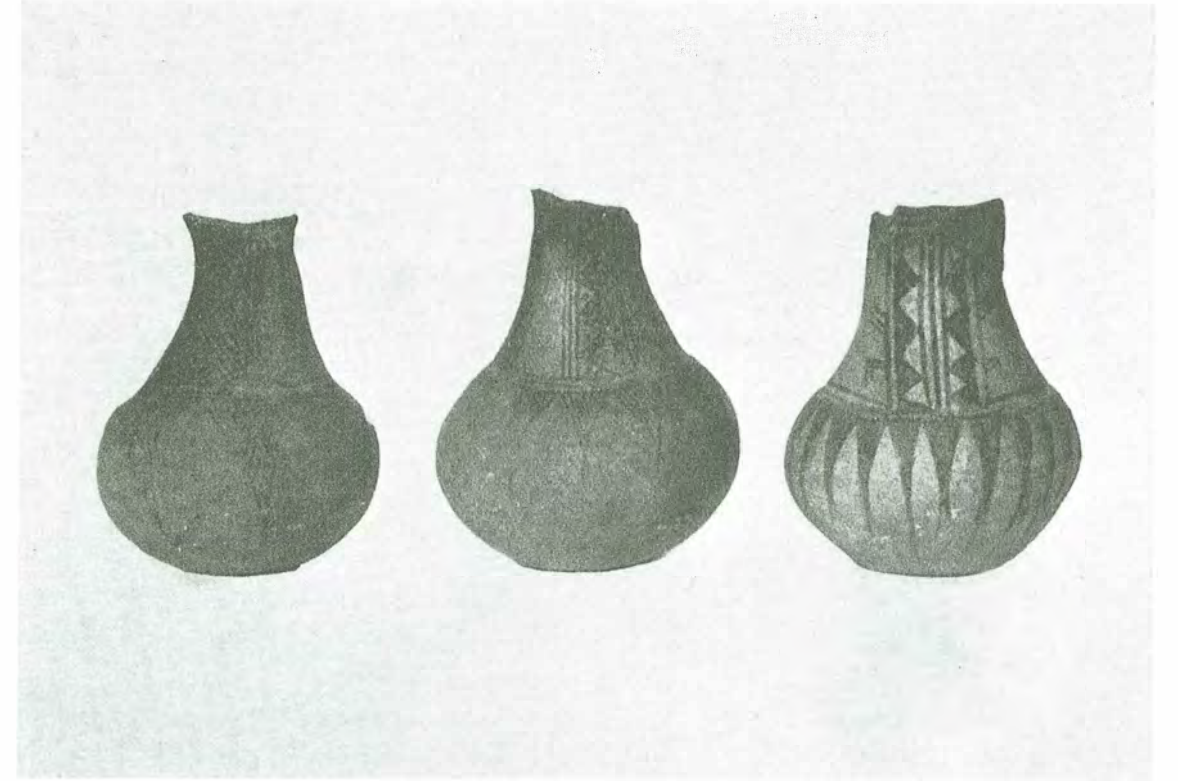
121 Bittel-Güterbock, *Boğazköy I*. Pano 17 Şekil 10.

122 Ekrem Akurgal, *Bayraklı Pano XIa*.

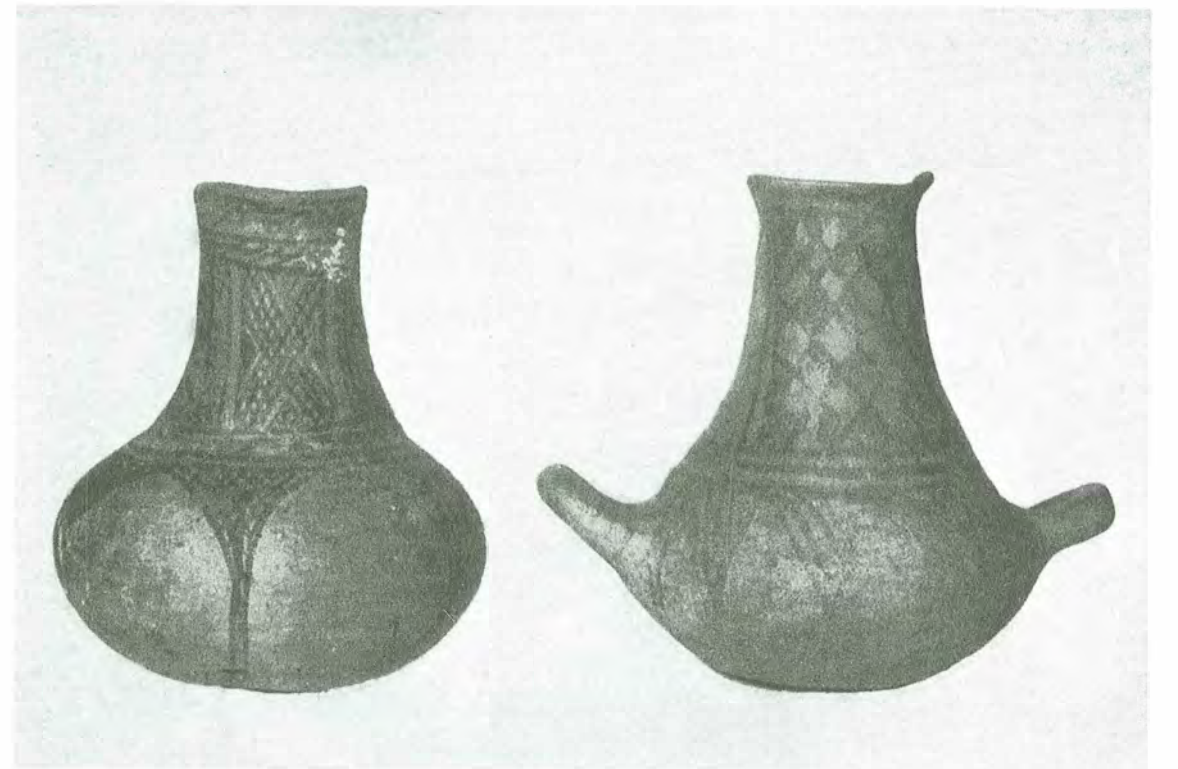
123 Fairbanks, Boston, *Catalogue* Nr. 182 Pano 13; CVA France 5. Pano 8 Nr. 5, 8, 10, Pano 18 Nr. 2,3. Pano 20 Nr. 1-5.

124 Perrot-Chipiez III. S. 759-789 Şekil 543, Şekil 544, 547, 549, 551, 552.

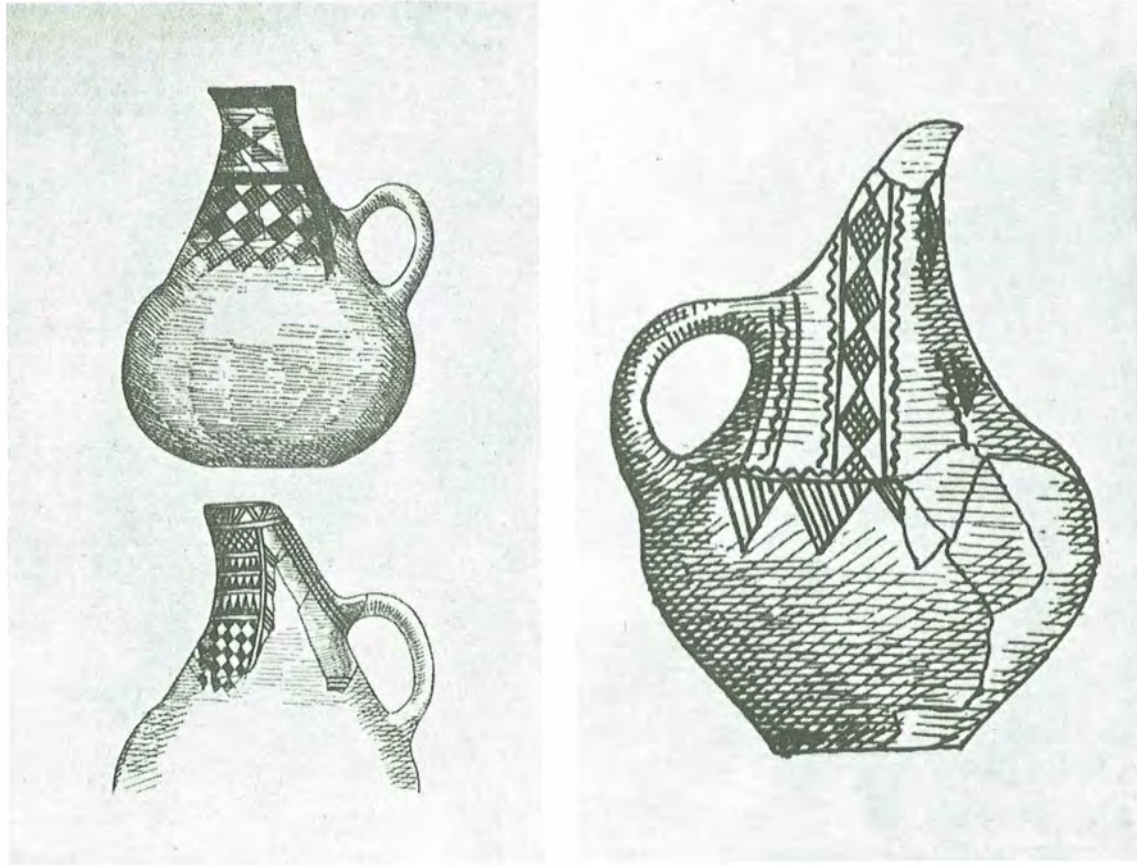
125 Fairbanks, Boston, *Catalogue* No. 182 (Pano 3).

Pano A1 Pateli kapları, İstanbul.

Pano A2 Pateli kapları, İstanbul.

Pano B1 Boubousti kapları, Batı Makedonya.

Pano B2 Boubousti kapları, Batı Makedonya.

Pano B3 Kıbrıs kabı, Boston.

Pano C1 İvriz Kaya Kabartması, kısmî resim.

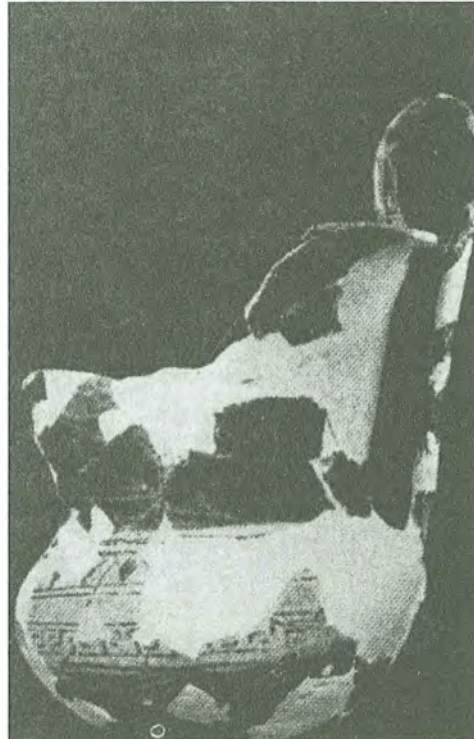
Pano C2 İvriz Kaya Kabartması, kısmî resim.

Pano D1 - D2 Münih'teki geç-geometrik Yunan testisi. Münih.

Pano D3 Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan testisi. Atina agorasından.

Pano D4 Boğazköy'den Olgun Frig testisi. Yazılıkaya, Ankara.

Pano E1 Boston'daki geç-geometrik Yunan testisi.
Pano E2 Yukarısı: Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan skyphosu.
Aşağısı: Ashmolean Museum'daki geç-geometrik Yunan testisi.
Pano E3: Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan testisi.
Pano E4: Atina agorasından geç-geometrik Yunan testisi.
Pano E5: Atina Ulusal Müzesi'ndeki Keramikos'tan geç-geometrik Yunan testisi.

Pano F1 Boston'daki geç-geometrik Yunan testisi.

Pano F2 Atina'daki geç-geometrik Yunan testisi.

Pano F3 Louvre'daki geç-geometrik Yunan testisi.

Pano F4 Atina agorasından geç-geometrik Yunan testisi.

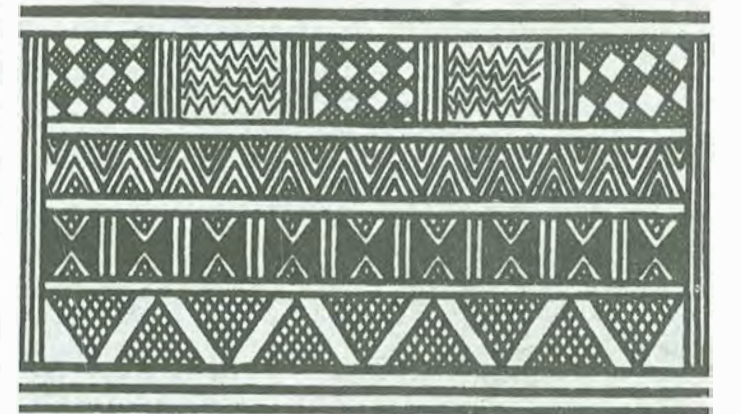
Pano G1 Atina Ulusal Müzesi'ndeki Yunan geometrik kabı.

Pano G2 Herakleion/Girit'ten Yunan geometrik kabı.

Pano G3 Knossos/Girit'ten Yunan geometrik kabı.

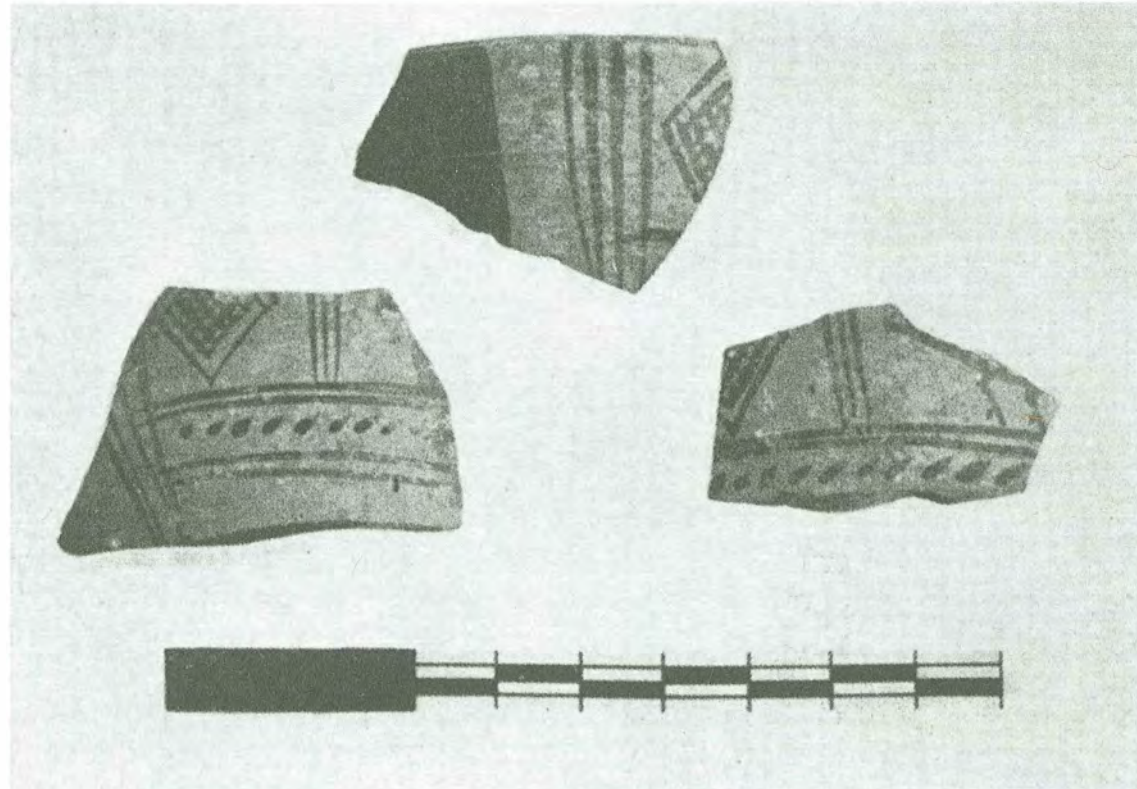
Pano G4 Samos'taki geç-geometrik bir krater parçasının tamamlanmış süsleme sistemi.

Pano H1 Samos'un geç-geometrik Yunan parçaları.

Pano H2 Atina Ulusal Müzesi'ndeki Keramikos'tan geç-geometrik Yunan testisi.

Pano H3 Ankara'daki bir tümülüstün subgeometrik Yunan kuş kâsesi parçaları, Ankara Arkeoloji Müzesi.

FRİG SERAMİĞİNDEKİ YUNAN UNSURLARI VE FRİG VAZO STİLLERİNİN DÖNEMSEL DÜZENLEMESİ

ERKEN FRİG STİLİNİN TARİHLENDİRİLMESİ

Frig seramiğinin sistematik bir analizi, bu seramiğin Yunan kültür merkezleriyle çokkatmanlı ilişkileri olduğunu ve Frig çömlekçiliğinde büyük miktarda Yunan etkisinin tespit edilebileceği sonucunu vermektedir. Aşağıda, sırasıyla her üç vazo stilimizdeki Yunan sanat unsurları gösterilecektir.

Frig stilinin başlıca özelliklerinden biri, yani siluet biçimindeki hayvan tasvirleri Yunan geometrik sanatıyla kıyaslandığında, daha yakından yapılan bir incelemede büyük farklılıkların tespit edilebileceği söylenebilir. Yunan tasvirlerinin geometrik biçim dilinde olması, ama tasvirlerde tekil vücut kısımları veya uzuvlarının öncelikle bedenün organik yapısına uygun olması şaşırtıcıdır. Çünkü Frig vazolarının geometrik hayvan figürleri o kadar şematik tasvir edilmiştir ki, baldır, bacak, ayak gibi tekil vücut kısımlarından feragat edilmiş ve bunlar bir ışın motifi gibi ancak aşağıya doğru çekilmiştir. Bu açıdan, yukarıda bahsedilen, 2. binyılın ikinci yarısına ait Elbrak parçasının neredeyse benzer hayvan tasvirleri Frig örneklerine çok daha yakındır. Yine de, Samos'tan iki geometrik parça üzerinde tasvir edilen at figürlerinden biri (Pano H1) mukayeseye dâhil edildiğinde,¹²⁶ başlıca Frig motiflerinin aranan öncülerinin Doğu Yunan sanatında bulunabileceği tespit edilebilir. Samos parçası üzerindeki hayvan figüründe, tekil uzuvların hiçbirine sahip olmayan abartılı biçimde ince ve Frig hayvan figürlerindeki gibi bir ışın motifinden tamamen farksız bacakların aynısı bulunmaktadır. Fakat daha da önemlisi, adı geçen parçadaki hayvanın altındaki ve üstündeki yüzeylerin -tamamen Frig tarzında- birbirine geçmiş eşmerkezli iki daireyle süslü olmasıdır. Burada biraz Frig etkisinin mevcut olduğunu hiç kimse iddia etmek istemiyor. Frig ürünleri Yunan merkezlerine ihraç edildi. Fakat Frig sanat unsurlarının Yunan sanatçılarınca bu denli benimsendiğini hiçbir yerde tespit edemeyiz. Dolayısıyla bu Samos krater parçalarında, Frig sanatçılarına örnek teşkil eden Yunan sanat eserlerinin örneklerini görmeye ihtiyacımız var.¹²⁷ Samos paraleli şimdilik Frig eserlerine bu denli yakın duran tek örnektir. Atina'daki Ulusal Müze'de yer alan olgun-geometrik bir krater üzerindeki at figürleri ve fon motifi olarak kullanılan ortası noktalı daireler de tamamen benzer biçimde Frig vazolarına dayanan (Pano 1-6) bir kompo-

¹²⁶ AM 1929 *Beilage* 8 Nr. 1-3. Bu krater parçaları Buschor tarafından "kesinlikle Samos işi" diye nitelendirilmektedir (krş. Technau, AM 1929 s.17).

¹²⁷ Yukarıda, kıvrımlı boynuzlarla tasvir edilen Frig keçi figürlerini Kıbrıs tasvirleriyle karşılaştırdık (Dipnot 117). Fakat benzer hayvan figürleri Yunan sanatında da karşımıza çıkmaktadır: Young, *Late geometric Graves* S. 180 Şekil 130; Matz, *GdGK* Pano 7; CVA, Berlin I. Pano 12, 3; CVA, Danemark 2 Pano 72, 4a; Hampe, *Griechische Sagenbilder*, Pano 28 Şekil V. 18; *Delos* XV S. 77 Şekil 6. Kıvrımlı boynuzları ve hortum biçimli ağzı olan benzer hayvan figürleri Antik Smyrna'da gün yüzüne çıkarılan vazolarda da karşımıza çıkmaktadır. Yine de, Yunan keçi tasvirlerinin kulaksız olduğuna dikkat edilmelidir. Frig geyik tasvirlerinin ön kısımdaki boynuzları için de Yunan sanatından paraleller gösterilebilir. Örneğin, Thera'dan bir geometrik Attika kâsesi üzerinde (AM 1903 Pano 3; Pfuhl MuZ Şekil 4) ve R.M. Cook'un beni haberdar ettiği Manchester'daki bir başka Attika kâsesinde (T.B.L. Webster, *Notes from the Manchester Museum*, 1937 Pano 2) boğa boynuzları Frig geyik figürlerinde olduğuyla aynı biçimde tasvir edilmiştir. Dahası Frig ressamlarının siluet biçiminde tasvir edilmiş hayvan figürlerinin gözlerini oyuk bir daireye oturtma tarzı Yunan sanatının bir özelliğidir. (bkz. Bittel, *MDOG* 74, 1936 S.32).

zisyonu temsil etmektedir (Kahane, AJA 44, 1940 Pano 25). Erken Frig vazo stiline tekil süsleme motifleri için geometrik Yunan sanatında başka yakın paraleller gösterilebilir. Birbiri içine geçmiş 2-3 eşmerkezli daire de Frig sanatında olduğu gibi Yunan geometrik vazolarında¹²⁸ da boş zeminlerin süsleme motifleri olarak kullanılmıştır. Boş yüzeyler, öncelikle New York'taki Metropolitan Museum'daki¹²⁹ geç-geometrik Attika kraterine benzer biçimde, Frig vazoları, ortasında büyük bir nokta bulunan dairelerle süslenmiştir (bu motif için dipnot 170'e bkz.).

Burada şuna dikkat edilmelidir ki, olgun ve geç geometrik stiline iç içe geçmiş 2-3 eşmerkezli dairesi aynı, protogeometrik stilde popüler olan ve bir düzineye kadar iç içe geçmiş daireden oluşan motifin bir kısaltmasını temsil etmez. Aksine, ortaya çıkışlarını Doğulu örneklerin etkisine borçludurlar. İç içe 2-3 daire veya ortasında büyük bir noktanın bulunduğu daireler farklı Doğulu kültür merkezlerinin sanat eserlerinde, metal vazolarda,¹³⁰ fildişi eserlerde¹³¹ ve kıyafetlerde¹³² karşımıza çıkmakta ve Yunan sanat eserlerine¹³³ dayanmaktadır. Burada Doğu'nun belirleyici taraf olduğunda şüphe etmeye gerek yoktur. Frigya'nın bu motifi Doğu'dan doğrudan veya Yunan sanatı yoluyla dolaylı biçimde benimseyip benimsemediği meselesinde şunu belirtmek istiyoruz; yalnızca dolaylı bir etki söz konusu olabilir. Çünkü Frig vazo ressamlığının diğer süsleme motifleri Yunan sanat repertuarından alınmıştır.¹³⁴

Işın dizileri motifi şüphesiz ki Frig vazo resminin Yunan etkisine dayanan bir başka özelliğidir. Yalnızca, Frig vazolarına, kendine has bir nitelik kazandıran aşırı uzun uçları, Anadolu sanatçılarının bir icadı olarak görülebilecek orijinal bir fikirdir. Kabı göbek veya boyunda çepeçevre süsleyen ışın dizileri de Attika geometrik vazolarında çok popülerdir.¹³⁵ Stais kazılarında elde edilen Atina Ulusal Müzesi'ndeki bir testide boynun alt kısmında dar açılı üçgenler veya daha doğrusu, uçları arasında ortası büyük noktali küçük daireler olan ışın dizileri vardır.¹³⁶ Bu boyun dekorasyonu hem prensipte hem de spesifik olarak Frig örnekleriyle yakın akrabadır. Aslında bu Yunan testisinin boyun dekorasyonu Alişar'dan (Pano 7a, Şekil 9) bir vazanın¹³⁷ boyun süslemesine şaşırtıcı biçimde yakındır. Benzer Yunan sanat eserleri Frig eserlerine örnek teşkil etmiştir.

Erken Frig stiline bahsederken kapların alt kısımlarının süslenmemiş olduğunu belirttik ve böylece bu vazoların belki de kısmen toprağa gömülü olduğunu veya ayaklar üzerinde durduklarını açıkladık. Fakat Frig vazo ressamlarının Yunan sanatını adım adım takip ettiğini tespit

128 Wide, JdI 1899, S.31 Şekil 7, S.33 Şekil 10, S. 36 Şekil 14, S.37 Şekil, 16 S.38 Şekil 18, S.39 Şekil 21, S.194 Şekil 57, S.205 Şekil 72, S.211, Şekil 88; Sieveking-Hackl, *Münchener Vasensammlung* 14, 400; AM 1918 Pano 6 Nr. 7; Am 1903. *Beilage* 4,2 (A 32) , Beilage 5, 1, (A33) Beilage 7,3 (A48) vs. Delos X Pano 10, 35 Pano 33, 8 Pano 34, I vs. (ayrıca 170 no'lu dipnotu da krş.).

129 Rodenwaldt, Propyl. Kg. 160 veya Matz, GdgK 10 (dizili eşmerkezli daireler motifleri için bkz. Dipnot 170).

130 Perrot-Chipiez II S. 71 Şekil 405, III 869 Şekil 63; Bir bilezik üzerinde a.g.e. S.385 Şekil 602.

131 Perrot-Chipiez III S. 847 Şekil 612, S.849 Şekil 618; II S.758 Şekil 417, S.757 Şekil 416.

132 A. Leo Oppenheim, JNES 8, 1949 S.182 vd. Şekil 7, 8, 15, 16, 26.

133 Dawkins, *Artemis Orthia* Pano 94-95, 121, 124 c, d, 164-165; Matz, GdgK 65a, 142b, 278a; Waldstein, *The Argive Heraeum* Pano 44, 5 (91) 140 Nr. 32, 33, 37; Hogarth, *Ephesus* Pano 32 Nr.3,6, 10-11. Pano 37, 1-8, Pano 6, No.6; Hampe, *Gr. Sagenb.* Pano 37, 38, 41.

134 Örneğin Alişar'dan, eşmerkezlerle süslü bir fildişi eserde spesifik bir Yunan motifleri olan bir menderes mevcuttur. (OIP XXIX S.434 Şekil 489, S.429 Şekil 484).

135 Wide, JdI 1899 S.196 vd. Şekil 60, 63-66; s.208 vd. Şekil 76, 87, 88.

136 Wide JdI 1899 S.208 Şekil 88.

137 OIP VI Pano 3.

ettikten sonra Frig sanatının süsleme şeklinde de Yunan etkisine dayandığını söylemek istiyoruz. Omuz ve boyundaki dekorun vazoyu sınırlandırma şekli Yunan sanatının katı biçimde geometrik stiline has bir ilkedir. Yani, kap biçimleri ve dekorda Yunan sanatının geç-geometrik stiline yoğun biçimde etkilenmiş olan (bkz. aşağıda) Olgun Frig stili sanatçıların Erken Frig stiline süsleme ilkesinden vazgeçmesi ve kaplarını tıpkı Yunan geç-geometrik stiline olduğu gibi, -bazen neredeyse boşluk bırakmayacak biçimde- süslemelerle donatması (Pano 11-20) çok anlamlıdır.

Erken Frig stiline Yunan geometrik sanatıyla olan bir dizi benzerliğinin henüz sonuna gelmiş değiliz. Alişar¹³⁸ vazolarının (Pano 1-4) tekil motifleri ve süslemesel kompozisyonu Thera'nın¹³⁹ geometrik Yunan vazolarında bulunan çok benzer bir dekorasyonla karşılaştırılabilir. Hepsinden önemlisi, Frig sanatının bir zikzak deseninin eşlik ettiği ızgaralı üçgen dizilerinin¹⁴⁰ (Pano 3a, 6, 9, 13, 15), 1 ila 3 sıralı dörtgen dizilerinin¹⁴¹ (Pano 4-5) Antik Smyrna'da gün yüzüne çıkarılan geometrik Doğu Yunan vazolarında olduğu gibi geometrik Kiklad¹⁴² vazolarında da karşımıza çıkmasıdır. Erken Frig vazolarının yanlarda katı biçimde sınırlandırılmış omuz alanları da genel kompozisyonu açısından Thera'nın geometrik Kiklad vazolarıyla yakın akrabadır.¹⁴³ Dekorasyonun bu katı düzeni başlı başına katı biçimde geometrik stiline bir özelliğidir (Buschor, *Griechische Vasen*, Şekil 10; Matz, GdgK Pano 6). Peter Kahane ufuk açıcı makalesinde (AJA 44, 1940 S.473) metop stiline katı geometrik stiline bir ilerlemesi olarak tanımlamıştır. Fakat Frig eserleri (Pano 1-6) olgun-geometrik metop-triglif tipine daha yakındır. Çünkü aslında triglifli bir metop kompozisyonuna sahiplerdir. Dolayısıyla Frig vazoları, dekorasyonun figüratif temsilleri olgun-geometrik Yunan stili bilgisini de gerektirdiğinden, katı geometrik örneklerle değil, olgun-geometrik örneklerle dayanmalıdır.

Erken Frig vazolarının göbekte veya boğazda, yuvarlak bir çubuk biçimindeki plastik kemerleri zamanın metal kaplarını taklit eden Yunan vazolarında çizim olarak mevcuttur.¹⁴⁴ Fakat daha da önemlisi figüratif temsiller ve süsleme motiflerinde öncelikle Yunan olgun-geometrik stiline yakın olan Erken Frig stiline, kapların anıtsal yapısında da aynı stili takip etmesidir. Yukarıda stillerden bahsederken Olgun Frig stili kaplarının istisnasız biçimde küçük kaplar olduğuna, Erken Frig stili kaplarının ise neredeyse münhasıran büyük kaplar olduğuna işaret etmiştik. Kapların boyutundaki bu moda değişimi Yunan sanatının olgun ve geç-geometrik stilleri arasındaki karakteristik farklardan biridir. Olgun Frig stiline dekorasyonda Yunan geç ve alt-geometrik stillerine uyması ve kap büyüklüğü açısından da paralel bir gelişmeye sahip olması yalnızca tesadüfle açıklanamaz.

Erken Frig vazo stiline başlıca unsurlarını, siluet figürlerini, eşmerkezli daireleri ve ışın dizileri motifini ve bir zikzakın eşlik ettiği ızgaralı üçgen dizilerini Yunan örneklerine dayandıra-

138 OIP XXIX Pano 10 Nr. b2542.

139 Thera II S.136 vd. Şekil 318-322, S.147 Şekil 348, 349; JdI 1899 S.32 Şekil 9 (Buschor, *Griechische Vasen* S.21 Şekil 22).

140 OIP XXIX S.373 Şekil 422 Nr. E 1693, Şekil 424e 2300.

141 OIP XXIX S.373 Şekil 424 Nr. 2319, e2299, Pano 8b 2542; Wide, JdI 1899, S.198-199 Şekil 63-66.

142 Bir zikzak deseninin eşlik ettiği üçgen dizileri: Thera II S.136 Şekil 318, S.147 Şekil 348-352. 1 ila 3 sıralı dörtgen dizileri: Thera S.137 Şekil 320-321. S.147 Şekil 348, 349. Samos'tan bir örnekle krş. ; Eilmann AM 1933 *Beilage*, 24 Nr. 4.

143 Thera II S.147 b. 34 Şekil 349, 351; S.137 Şekil 320, 321. Samos'un krater parçasını da krş. Eilmann, AM 1933 *Beilage*. 24. Nr. 4. Dekorun bu katı düzeni katı geometrik stiline bir özelliğidir (Buschor, *Griechische Vasen* Şekil 10; Matz, GdgK Pano 6).

144 Wide, JdI 1899 S. 198-199 Şekil 63-66.

bildiğimiz için tarihlendirme meselesinde Yunan sanatının kronolojisine yönelmekte haklıyız.¹⁴⁵ İç içe geçmiş 2-3 daire Yunan sanatında olgun ve geç-geometrik stilde karşımıza çıkmaktadır (bkz. Dipnot 170). Dolayısıyla Erken Frig vazo stili en erken 8. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmelidir. Frig eserleriyle çok yakın akraba olan Samos paralelleri (Pano H1) de daha geç bir tarihlendirmenin aleyhindedir. Işın dizilerinden bahsederken yukarıda ele aldığımız Atina Ulusal Müzesi'nin vazoları da 8. yüzyılın ikinci çeyreğine işaret etmektedir. Zikzak süslemeli ızgaralı üçgen dizileri motifleri sebebiyle kanıt gösterilen Thera ve Samos paralelleri de aynı tarihlendirmeyi vermektedir. Dahası, Geçiş Stili'ne dâhil ettiğimiz ve zamansal olarak Erken Frig stili vazolarına çok yakın olan (bkz. aşağıda) dikey menderesli vazo da yüzyıl ortası civarına yönelik bir tarihlendirmeyi onaylayan başka bir ögedir.

Bana göre bu ikna edici kanıtlara dayanan tarihlendirme, en eski Frig seramiğinin 8. yüzyılın ikinci çeyreğinden daha eskiye tarihlendirilemeyeceğini gösteriyor. Araştırmamızın sonraki bölümlerinde göreceğimiz gibi, bu, Frig sanatı ve kültürünün en erken tarihlendirmesidir. Böylelikle, Kurt Bittel'in Alişar Frig katmanlarının tarihlendirilmesinde en eski Frig yapı katmanı 4cM için ortaya attığı¹⁴⁶ ve daha sonra hem o hem de başka arkeologlar ve tarihçiler tarafından sürdürülen 11. ve 9. yüzyıllar arasındaki bir tarihlendirme geçersizdir. Stil değerlendirmesi yoluyla elde edilen bu dönemsel konumlandırma Frig katmanlarında ele geçirilen Frig işi olmayan sanat eserleri yoluyla en iyi biçimde tasdik edilmektedir. Aslında, şu âna dek ortaya çıkarılan Frig katmanlarında, 8. yüzyıldan daha eskiye tarihlendirilebilecek ne benzer Yunan ne de benzer Doğu buluntuları ele geçmiştir.

Boğazköy'de gün yüzüne çıkarılan ve benzer örnekleri genellikle 9. yüzyıla konumlandırılan silindir mühür¹⁴⁷ dönem belirlenmesi için kullanılamaz.¹⁴⁸ Çünkü Boğazköy'ün şüpheye yer bırakmayacak biçimde 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilen “daha yeni Frig katmanı”nda¹⁴⁹ bulunmuştur ve dolayısıyla Frig sanatının dönemsel düzenlenişi için kullanılamaz.

GEÇİŞ STİLİ'NİN TARİHLENDİRİLMESİ

Erken Frig stilinin alt sınırı ve Olgun Frig stilinin üst sınırı, menderesli, göz alıcı Alişar vazosu yardımıyla oldukça iyi tespit edilmiştir (Pano 9a, Şekil 18). Söz konusu Alişar vazosunun dikey düzenlenmiş menderesinin Yunan sanatından alınmış olması tartışma konusu bile edilemez. Yunan geometrik stilinin büyük keşfi olan menderes Frigya'ya doğrudan veya dolaylı olarak sadece Yunanistan'dan gelmiş olabilir.

Dikey menderes Yunan sanatının olgun ve geç-geometrik stilinde, hatta çok sık olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle Dipylon vazolarında kullanılmıştır. Thebai'den çıkarılan Bos-

145 Bildiğim kadarıyla René Dussaud Frig vazolarının gerçek karakterini tanıyan ve onları doğru tarihlendiren tek kişidir (Syria XI 1930 s.395 vd.).

146 OIP XXIX S.339.

147 MDOG 78, 1940 s.65 Şekil 17.

148 Frankfort, *Cylinder Seals* Pano 33.

149 H. Otto, MDOG 78, 1940 S.51.

ton amforası,¹⁵⁰ Münih amforası¹⁵¹ ve Elefsis'te bulunan amforaların¹⁵² boğaz kısmında dikey konumlandırılmış bir menderes vardır. Başka amforalarda veya başka geometrik kaplarda aynı menderes motifleri vazoların farklı yerlerinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁵³ Thera'dan bir *skyphos* krateri üzerinde aynı menderes motifleri¹⁵⁴ bu defa, Frig kaplarında olduğu gibi, dikey doğrultulu düz bir çizgiye eşlik eder biçimde pek çok kez tasvir edilmiştir.¹⁵⁵ Louvre'daki¹⁵⁶ bir testi ve Thera'dan¹⁵⁷ bir amfora üzerinde, karmaşık yapısı ve tarakları yoluyla Frig örneğiyle büyük benzerlik gösteren bir menderes şeridi karşımıza çıkmaktadır. Boston Museum'daki¹⁵⁸ bir testi, benzer biçimde boğazında aynı şekilde karmaşık bir eğimi olan ve Frig menderes motifine çok benzeyen taraklı bir menderes şeridi taşımaktadır (Pano 9a, Şekil 18).

Boston testisinin menderes şeridi, menderesin yalnızca başlangıçta düz bir çizgiyle başlaması ve daha sonra kıvrımlı hâlde devam etmesiyle Frig örneğinden ayrılmaktadır. Frig kabında ise menderes sürekli bir düz çizgiyle değiştirilmiştir. Ayrıca Frig usta, tasarımına, düz çizgiyi taraklamayıp fırçayla boyadığı başarılı biri resim efekti bahşetmiştir. Menderesi de, eğimli çizgilerinin siyah beyaz noktalarla canlandırıldığı bir biçimde taraklamıştır. Karşılıklı sıralanmış üçgen dizileriyle bütünlüklü bir dekor oluşturan, vazosun göbeğindeki zikzak motifleri menderesin dikey çizgileriyle uyumludur ve menderesin siyah beyaz noktalarla canlandırılmış eğimleri de yine açık renkli ve koyu renkli noktalardan oluşan, ızgaralı üçgen dizilerine uymaktadır. Dolayısıyla resmin tamamı, resimsel cazibesi ışık ve gölge kontrastının etkin işleyişinde yatan başarılı bir kompozisyonu tasvir etmektedir. Mevzubahis Alişar kabının göbeğindeki bu süsleme frizi Samos geometrik stilinin¹⁵⁹ popüler bir motiftir (Pano G4). Frig sanatçılarının bu süslemeyi de Doğu Yunan sanatından aldığını söyleyebiliriz. Menderes şeridi ve zikzak desenli motifin varlığı, Frig vazo resminin, kap süslemesinde Yunan emsallerinden etkilendiğini göstermektedir. Yunan motiflerini almıştır, ama kaba, o motiflerden faydalanarak cezbedici ve eşit oranda görkemli bir görünüm bahşeden çok etkileyici bir tasarım ortaya koymuştur. Yunan örnekleriyle yapılan bu mukayeselere göre dikey menderesli Frig vazosunun olgun-geometrik ve geç-geometrik stil arasındaki sınırda yer aldığını söyleyebiliriz. Ve Frig sanatının Yunan modasını belli bir dönemsel mesafeyle takip ettiği düşünülürse, söz konusu eser 8. yüzyılın ortası veya üçüncü çeyreğine ta-

150 Fairbanks, *Boston*, 261 (Pano 20).

151 Sieveking-Hackl Pano 14 (400).

152 KİB 112 Şekil 1.

153 Buschor, *Griechische Vasen* 12; Matz, GdgK Şekil 1; Young, *Late Geometric Graves* S.180. Şekil 130 (c 134); BCH 1895 S.276 Şekil 4; Perrot-Chipiez VII S.163 Şekil 43.

154 AM 1903 *Beilage* 10, 1-4. Benzer menderes deseniyle dekore edilmiş geç-geometrik bir Attika kapaklı kabını da krş. (Lullies, CVA, München 3 Pano 105).

155 Bu vazosun Alişar kazı ekibince hazırlanan çiziminde menderes hatalı biçimde (OIP XXIX Pano X 790) kesik gösterilmiştir (ve dolayısıyla bizim Şekil 18'deki çizimimiz de hatalıdır). Fakat, yalnızca orijinalinde değil, fotoğraflarda da bariz biçimde görülebilen kesintisiz bir menderes söz konusudur (krş. Pano 9a).

156 AM 43, 1918 S.91, Şekil 18.

157 Thera II S. 145 Şekil 345a-b.

158 Fairbanks, *Boston* 267 (Pano 22).

159 Technau, AM 1929, S.19 Şekil 11 altta solda. Eilmann AM 1933 S.77 Şekil 27b. *Beilage* 24 Nr. 4, 32 Nr. 2, 38 Nr. 3. Aynı motif, sadece zikzak motifinin belirgin olduğu ve üçgen dizilerinin zor tespit edilebildiği Attika olgun ve geç-geometrik stilinde de çok sık karşımıza çıkmaktadır (Lullies, CVA München 3 Pano 113). Ayrıca krş. Wide, JdI 1899 S.206 vd. Şekil 73, 74, 57, 79, 85, 86 ve New York, Metropolitan Museum'daki geç-geometrik Attika vazosu; Matz GdgK Pano 10 ve Atina agorasından örnekler; Young, *Late Geometric Graves* S.46 Şekil 32 (XI 3), s. 102 Şekil 72 (XXV 2) vd.

rihlendirilmelidir.

Dejenere ve Olgun Frig stiline dönüşen halefini bildiğimiz Erken Frig vazo stiline hiçbir ön aşaması yoktur ve büyük bir sanatçının birdenbire gerçekleşen münferit bir üretimi olarak ortaya çıkmaktadır. Erken Frig stiline hayvan biçimleri ve stilize ağaçları benzersiz üretimlerdir ve her zaman birbiri üzerine yatay olarak düzenlenmiş üç tasvir alanından oluşan bütünü kompozisyonunda çok kişisel bir dokunuş mevcuttur. Bu yüzden, Erken Frig stiline ortaya çıkışı şüpheye yer bırakmayacak biçimde, zamanının kahramanca atmosferine uygun olarak feodal bir stil yarattığını söylemek istediğimiz tek bir ressamın geniş çaplı bir projesi olarak görülmelidir. Frig sanatçısı büyük oranda Yunan sanatından ilham almıştır. Fakat etkilerin biçimlenişinde tamamen olağanüstü, orijinal bir iş çıkarmıştır. Dekorasyonun, her zaman kabın tektonik yapısına tâbi olan katı ve net düzenlenişi özellikle dikkate şâyandır. İfadedeki belirgin netlik, kapların anıtsal büyüklüğü ve bütünü biçimlendirilişindeki orijinallik bu stiline vazolarını Küçük Asya'nın sanat tarihinde özellikle önemli bir yere konumlandırmaktadır.

Erken Frig vazo stiline en iyi temsilcileri bir ustanın faal olduğu yaklaşık 30-40 yıllık kısa bir zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Fakat stiline yaratıcısının yanında çalışanları ve öğrencileri olmuş olacaktır. Dahası, eserlerinin taklit edildiği düşünülebilir. Örneğin, Alişar'dan¹⁶⁰ bir parça (Pano 6a) ve Leningrad'da bulunan bir parça¹⁶¹ (Pano 6b) zikzak desenli (bkz. aşağıda) üçgen dizileri motifine rağmen Olgun Frig stiline vazolarına dönemsel olarak daha yakındır ve buna uygun olarak daha geç bir döneme tarihlendirilmelidir. Leningrad parçasındaki (Pano 6b) boğanın sırtında duran kuş da Yunan geç-geometrik stiline (Pano E3) daha geç temsilcilerinde tespit edilebilen (AM 1918 Pano IV, 5, VI, 3), geç ortaya çıkmış bir motiftir.

OLGUN FRIG STİLİNİN TARİHLENDİRİLMESİ

Birinci Aşama (Altın Çağ)

Dikey menderes desenli Alişar vazosu oldukça yeterli biçimde saptanabilen ortaya çıkış dönemi sayesinde Frig seramiğinin kronolojisi için bir dönüm noktasıdır. Yukarıda, Frig vazo stiline ikna edici mukayeselerle elde edilen 8. yüzyılın orta iki çeyreğine tarihlendirilmesi de dikey menderes desenli Alişar vazosunun dönem tahminiyle tasdik edilmektedir. Yukarıda, vazo stillerinden bahsederken Geçiş Stili'nin, Erken Frig stiline en son temsilcileri ve Olgun Frig stiline ilk örnekleriyle çağdaş olduğunu ortaya koymuştuk. Sonrasında, dikey menderesli Alişar vazosunun yalnızca Geçiş Stili'nin dönem tespiti için değil, aksine Erken Frig stiline alt sınırının ve Olgun Frig stiline üst sınırının tahmini için sağlam bir ipucu sunduğu ortaya çıkmıştır.

Olgun Frig stiline alt sınırı, farklı Frig merkezlerindeki gözlemlerden elde edilen ipuçlarının yardımıyla belirlenebilir. Öncelikle, Gordion'un, birlikte bulunan Doğu İyon parçaları ve heykel şeklindeki alabastron¹⁶² yoluyla mutlak biçimde 6. yüzyıl başına tarihlendirilen II numaralı tümülüsünün Olgun Frig stiline ait hiçbir seramik bulundurmaması gerçeği önemlidir. Buradan da Olgun Frig stiline 6. yüzyılda çoktan modasının geçtiği sonucu çıkmaktadır. Aşağıda, 7. yüzyılın

160 A. A. Zakharov, *Archiv Orientalni* II 1930 Pano 31 No 2.

161 A. A. Zakharov, *Archiv Orientalni* II 1930 Pano 31 No 2.

162 Körte, *Gordion* S.129.

ikinci yarısına tarihlendirdiğimiz IV numaralı Gordion tümülüsünde de artık Olgun Frig stiline hiçbir temsilcisi bulunmamaktadır. Olgun Frig stiline batıdaki, Yunan sanat merkezlerine yakın Frig yerleşimlerinde, tıpkı Frigya'nın Orta Anadolu'daki merkezlerinde olduğu gibi modasının geçmiş olması çok olasıdır.¹⁶³ Çünkü Olgun Frig stili, Boğazköy, Alişar, Maşat, Malatya ve Elbistan buluntularının gösterdiği gibi en azından 600 civarına dek pazardaki hâkimiyetini sürdürmüş gibi görünmektedir. İstanbul'daki müzede yer alan materyaller arasında, 7. yüzyılın sonuna veya 600 civarına tarihlendirilebilen bir rozetli kâse parçası ve Geç Stil'in bir çift Doğulu parçasını bulduğum Akalan'da Olgun Frig stiline birkaç parçası gün yüzüne çıkarılmıştır. Olgun Frig stiline alt sınırının zamansal olarak belirlenmesi için Sinop'ta gerçekleştirilen, bir dizi Geç Frig stili vazosunun gün yüzüne çıkarıldığı (Pano 33), ama Olgun Frig stiline ait hiçbir parçanın bulunmadığı, Dr. Ludwig Budde ile bu kitabın yazarının yönetimindeki Alman-Türk kazıları daha güvenilir bir ipucu sunar gibi görünmektedir. Sinop'ta gün yüzüne çıkarılmış en eski seramik 7. yüzyılın sonuna dayanmaktadır. Sinop'ta bulunan geç 7. yüzyılın en eski Yunan seramiğiyle birlikte hiçbir Frig vazosunun bulunmaması belki de tesadüftür. Çünkü ilk olarak, elimizde bu dönemden sadece az sayıda parça vardır ve ikinci olarak da belki yerel nüfus o zamanlar şehrin Yunanların olmadığı başka bir yerinde yaşıyordu. Fakat en azından 560 civarında yani, Sinop'un Geç Frig vazolarının dayandığı dönemde (bkz. aşağıda) Olgun Frig stili de Pontus'ta artık mevcut değildi. Dolayısıyla Olgun Frig stiline görüldüğü en geç tarihi 6. yüzyıl başı olarak belirleme eğilimindeyiz.

Ayrıca, Olgun Frig stiline 8. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış olduğu ve yerini 6. yüzyıl başında Geç Frig stiline aldığı sonucu çıkmaktadır. Altın çağı ise 7. yüzyılın tamamını kapsamaktadır. Stiline kronolojisinin kendisi Yunan vazolarının yardımıyla aşağı yukarı belirlenebilmektedir.

Olgun Frig stili materyalleri daha yakından araştırıldığında, zengin biçimde süslenmiş vazoların birbirinden ayrılan iki gruba ayrılacağı tespit edilebilir. Bir grup kap açıkça metal vazolara dayanmakta, diğer grubun vazoları ise dokuma desenlerinin etkilediği süsleme motiflerini kullanmaktadır. Alişar ve Konya'da her iki grubun kapları bulunurken, Gordion'da özellikle dokuma desenlerinin süsleme motiflerini kullanan vazolar bulunmuştur.

Metal kapları taklit eden Frig vazoları benzer geometrik Yunan kaplarına çok yakındır. Plastik dil deseniyle süslü Geç Frig stiline vazoları metal vazoları taklit eden Yunan geometrik kaplarına çok yakındır. Bu anlamda, Leipzig'deki¹⁶⁴ bir Dipylon kâsesi, Karlsruhe'deki¹⁶⁵ bir testi, Lambros Koleksiyonu'ndan¹⁶⁶ iki vazo, Boston'daki¹⁶⁷ bir *skyphos* ve Atina agorasından¹⁶⁸ küçük bir testiden (Pano E4) bahsedilebilir. Öncelikle bir Alişar kabının (Şekil 22), süslemesinin düzenleniş biçimine göre Atina'daki Ulusal Müze'de yer alan birkaç Kerameikos testisiyle yakın akrabalığı vardır.¹⁶⁹ Bize göre, Frig vazosunun göbek kısmındaki plastik kemerin Yunan vazolarında da bu-

163 Gordion'da yaklaşık olarak 7. yüzyıl ortasından sonra çok-renkli Frig ürünlerinin modasının artık geçmiş olduğu şimdi Amerikalılarca araştırılan, 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait bir kuş kâsesine eşlik eden üç adet tek-renkli ve yüzeyi oldukça cilalanmış kabın bulunduğu tümülüstün elde edilen buluntularca da ortaya konmaktadır [*Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 17 Nr. 4 (1953) s. 33 Şekil 26].

164 Schweitzer, AM 1918 S. 83 Şekil 14.

165 a.g.e. S. 103 Şekil 24.

166 a.g.e. Pano 2 Şekil I Pano 5 Şekil 4.

167 Fairbanks, *Boston* 271 (Pano 22).

168 R. Young, *Late Geometric Graves* s.102 Şekil 72 (XXV 3).

169 Wide, JdI 1899 S.208 Şekil 77, S.209 Şekil 79, S.210 Şekil 86. Krş. Lullies CVA München 3 Pano 111 (1-2), 118 (5)

lunması önemlidir. Tek farklılık, kemerin Yunan vazolarında kil kabın karakterine uygun olarak doğrusal çizimde, buna karşın Frig örneğinde metal örneklerle sadık biçimde taklit edilerek plastik olmasıdır. Fakat, Frig usta plastik kemeri tıpkı Yunan örneklerinde olduğu biçimde süslemiştir. Yani burada da bir benzerlik tespit edilebilir. Geometrik Yunan vazolarında¹⁷⁰ görülen çifte veya çok sayıdaki zikzak deseni, Yunan sanatından alınmış popüler bir Frig¹⁷¹ süslemesidir (Şekil 17, 18, 21-26). Frig vazolarının menderes veya dama deseni gibi metal örneklerle bağlı diğer süslemeleri yalnızca Yunan örneklerinin etkisine dayandırılabilir. Frig sanatında ilk kez Erken Frig stilinin iki parçasında¹⁷² karşımıza çıkan ve sonra dikey düzenlenmiş menderes şeridiyle Alişar vazosu üzerinde gördüğümüz, birbirine alternatif ve karşılıklı bir konumda düzenlenmiş zikzak desenli, ızgaralı üçgen dizileri şeklindeki geometrik Yunan motifi Olgun Frig vazo stilinde o kadar popülerlerdir ki¹⁷³ stilin ana motifi olarak adlandırılabilir (Pano 13, 15, 18b, 26, 27b; Şekil 17,21).

Frig örneklerinin Yunan modellerine veya bilinmeyen Doğulu modellere dayanıp dayanmadığı sorusunun bizim için yalnızca ikinci olasılık olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁴ Tersî durumu, yani Yunan vazolarının Frig etkisine dayandığını düşünmek de pek kolay değildir. Bu yüzden, kronoloji sorusuna ilişkin olarak da yukarıdaki Yunan örnekleri yardımıyla, metal vazolara dayanan Frig vazolarının olgun-geometrik ve geç-geometrik stilinin Yunan metal vazolarına bağlı olduğunu ve Yunan örneklerini belli bir zaman aralığıyla takip ettiğini söyleyebilecek durumdayız. Bu yüzden de Frig eserleri, yaklaşık olarak 8. yüzyılın son üçte birlik kısmına tarihlendirilebilir. Ortaya çıkışları Geçiş Stili dönemine denk düşmektedir. Çünkü, hâlihazırda Erken Frig stilinin iki parçası (Pano 6) üzerinde ve menderes şeritli kapta (Pano 9a) bulunan zikzak desenli, ızgaralı üçgen motifi bizi, metal vazolara bağlı olan türü daha geç döneme tarihlendirmekten alıkoymaktadır. Bu, tabii ki, daha geç örnekleri 7. yüzyılın ilk yarısına dayanan bu türün daha eski temsilcileri için geçerlidir.

Frig seramiğinde bir başka grubu oluştan hususi bir testi biçiminin Yunan geometrik stiliyle belirlenemeyen bağları vardır. Alişar, Gordion, Konya ve Frigya'nın diğer yerlerinde popüler olan güzel Frig testileri (Pano 13, 15, D4; Şekil 17, 19, 27) hem kap biçimi hem de süslemenin düzenlenişi bakımından Yunan geometrik stilinin (Pano D7, E, F4, H2) benzer testi tipiyle¹⁷⁵ şaşırtıcı biçimde ilişkilidir. Her iki testi tipinde ortak olan şey kabın yalnızca iki kısımdan oluşması ve hatta yuvarlak bir göbek kısmına ve yukarıya doğru genişleyen bir boyna, vazunun yüksekliğini

122 (3) ve s.13.

170 AM 1918 S.59 Şekil 11, S.102 Şekil 22, S.104 Şekil 25, S.106 Şekil 26, S.108 Şekil 27.

171 OIP XXIX Pano 8 Nr. D 2000, 3244.

172 Bir Boğazköy parçası üzerinde: Bossert, *Gesch. d. Kunstgewerbes* III S. 384 Şekil 3; Bossert, *Altanatolien* 1959, ve muhtemelen yine Boğazköy'den çıkarılmış olup şu anda Leningrad'da bulunan bir diğer Erken Frig stili parçası üzerinde (A.A. Zakharov, *Archiv orientalni* II. 1930, Pano 31 Şekil 2). Bkz. Aşağıda, Pano 6.

173 Aynı desen öncelikle Olgun Frig stili vazolarında görülmektedir. OIP XXIX S.370 Şekil 410 Nr. E 1346. Şekil 412 Nr. 3244, S. 395 Şekil 444 Nr. 11, 12, 14, S.407 Şekil 467 Nr. 8-10, S.409 Şekil 470 Nr. 2 Pano III. Nr. 10; Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 12 Nr. 2, Pano 15 Nr. 5, Pano 17 Nr. 4. Karmaşık ve gelişkin versiyonları: a.g.e. Pano 12 Nr. 12, Pano 15 Nr. 7; MDOG 75, 1937 S.46 Şekil 27 d; OIP XXIX S.409 Şekil 471 Nr. 7.

174 Rodney Young (*Late Geometric Graves...*S.229) haklı olarak, geç-geometrik stil döneminde Attika'da faal olan metal sanayiinin kil kapları biçim ve süslemede etkilediğini düşünmektedir.

175 Wide, JdI 1899 S.209 Şekil 78-84; Schweitzer, AM 43, 1918 Pano 5 Şekil 3-4; R. Young, *Late Geometric Graves* S.80 Şekil 54 (XVII. 18), S.89 Şekil 60 (XVIII 1-2), S.102 Şekil 72 (XXV 3); Fairbanks, *Boston* 259, 272, 273; Lullies, CVA, München Pano 113 Şekil 3-4, 114, 117 Şekil 2-3, 142 Şekil 1-2. Young (a.g.e. S.89) da Spata'dan örnekler vermektedir, Delt. VI 1920-21 S.131 vd. (Ayrıca aşağıdaki dipnot 170 ve 172'ye bkz.)

aşan yüksek bir kulba sahip olmasıdır. Proporsiyonlar farklıdır, ama tek ve aynı kap biçiminin sözü konusu olduğundan şüphe edilemez. Farklılık kendini en çok, Frig örneklerinde göbeğin daha yuvarlak ve boyna kıyasla daha büyük, Yunan testilerinde ise boynun göbeğe kıyasla çok daha büyük ve abartılı biçimde uzun oluşunda göstermektedir. Yine de Yazılıkaya'da gün yüzüne çıkarılan, aşırı uzun boyunlu, küçük göbekli, ve dahası yüksek kulplu (Pano D4) Frig testisi¹⁷⁶ geometrik Yunan testilerine o kadar yakındır ki, aralarındaki yakın ilişki reddedilemez. Dolayısıyla diğer Frig testilerinin Yunan testi tipiyle benzerliğinin hiç tesadüf olmadığını düşünüyoruz.

Frig testi tipinin Yunan testi tipiyle bağlantısı yalnızca kap biçimiyle sınırlı kalmayıp, süslemelerin düzenleniş ilkesinde de gözlemlenmektedir. Frig vazolarının iç içe geçmiş eşmerkezli iki daireden oluşan süslemesi yakın zamanda yayımlanmış olan Münih testisinde de karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁷ (Pano D. 1-2). Eşmerkezli dairelerin boynun arka kısmına, yani enseye ve göbeğe yerleştirilme biçimi mutlaka Gordion (Pano 15) ve Alişar (Pano 13) vazolarını akla getirmektedir. Frig örnekleri Yunan örnekleriyle daha yakından karşılaştırılırsa birbirlerinden farklılaştıkları, fakat aralarında doğrudan bir bağlantı bulunduğunun tartışılmaz olduğu tespit edilecektir.

Frig kulplarının güzel, uyumlu orantıları ve organik biçimde büyüyen şık kulbu biçim olarak o kadar kusursuzdur ki,¹⁷⁸ Yunan testilerine üstün olmasa bile hiç değilse onlarla aynı değere sahiptir. Yunan testileri Frig testilerine yalnızca düzgün ve ayrıntılı süslemeleriyle üstündür fakat kap biçimlerinin güzelliği açısından, bizce Frig örneklerinin gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla haklı olarak Yunan sanatçıların bu vazo biçimini Frig sanatından alıp almadığı düşünülebilir. Aşağıda başka sorulara değinirken de ortaya koyacağımız gibi, Yunanistan ve Frigya arasında karşılıklı bir takas ilişkisi mevcuttu. Buradan hareketle bu olasılığı göz ardı etmek istemiyoruz. Fakat bu akla yakın olasılığın henüz elde edemediğimiz bir kanıta ihtiyacı vardır. Çünkü Frig örneklerinin Yunan örneklerinden daha eski olduğunu kanıtlayacak durumda değiliz. Öncelikle, şüphesiz biçimde Yunan örneklerini taklit eden Yazılıkaya testisi (Pano D4) Frigya'nın veren taraf olduğunu düşünmemize engel olmaktadır. Bu tekil soru yalnızca, en eski Frig katmanlarında Yunan buluntularının da çıkmasının beklenebileceği Konya'daki Alâattin Höyüğü'nün sistematik

176 MDOG 77, 1939 S.37 Şekil 45.

177 R. Lullies, CVA München 3. Pano 142 Şekil 1-2. Araştırma hedeflerim için bu testinin bir fotoğrafını geçen yaz Cambridge'deki ziyaretim esnasında Bay R. M. Cook'da görmüştüm. Bay R. Lullies'den daha iyi bir fotoğraf talep ettim. Kendisi de yayın izniyle birlikte bana gönderdi (Pano D 1-2 krş.). Dizili eşmerkezli daireler geç-geometrik stilde de karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle, New York Metropolitan Museum'daki krateri (Matz, GdgK Pano 10), Atina Ulusal Müzesi'ndeki iki testiyi (Wide, JdI 1899 S.205 Şekil 72; S. 211 Şekil 88) ve Lambros Koleksiyonu'ndan bir kâseyi (AM, 43, 1918 Pano VI. 7, Pano E2 ile krş.), geç-geometrik bir kantharos (Matz, GdgK Pano 16a, yukarıdaki frizin üzerinde) ve Lullies'in bahsettiği (a.g.e. 38) Londra'daki amforayı (*Brit. Mus. Quarterly* 2. 1927 Pano 8) ve kısa süre önce E. Bielefeld'in yayımladığı Böotya amforasını (Bielefeld, *Die Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg* Pano VI, I) karşılaştırınız; ayrıca bir geç-geometrik krateri de krş. Hesperia XXI 1952 Pano 29 a-b. Burada Attika geç-geometrik stilinin birbirine spirale benzer biçimde bağlanmış eşmerkezli dairelerini de anmak gerekir (Wide, JdI 1899 S. 214 Şekil 97, 99, 100; AM 1918 Pano VI 6; Young, *Late Geometric Graves* S.102 Şekil 72 (XXV 3 krş. Pano E4); Lullies CVA München 3 Pano 119 Şekil 6,7). Fakat, dizili eşmerkezli daire motifi Kiklad (*Delos* XV Pano 39 Şekil 51, Pano 40 Şekil 53, Pano 51 Şekil 59, Pano 53 B e,f; *Thera* II S. 135-147 Şekil 312-357; AM. 1903 Ek 2-5 vd.) ve Girit vazolarında (Wide, JdI 1899 S.36 Şekil 14, 18) da kullanılmıştır (krş. Pano G1, 3, 4). Yine de bizim Frig örneklerimizin en çok Attika modellerine benzediğine inanıyoruz. (Dizili eşmerkezli daire motifi için yukarıya da bkz. Dipnot 126-131).

178 Frig ürünlerinde kulp ve çekiçlerin bir bütün oluşturmak üzere Yunan vazolarında olduğundan çoğunlukla çok daha organik biçimde bir araya geldiğini haklı biçimde öne süren Fritz Schachermeyr'ı da krş. (AM 1916 S. 400 Dipnot 2).

biçimde kazılması yardımıyla cevaplanabilir.

Aksi ispat edilmediği sürece, şimdilik Frig örneklerinin Yunan modellerince etkilendiğini kabul edeceğiz. Olgun Frig stilinin Erken Frig stilinin büyük kap modasından vazgeçtiği ve sonuçta daha küçük biçimli kaplar ürettiğinin bir kez daha altı çizilmelidir. Bu moda değişiminin de yine Yunan etkisi altında gerçekleştiğinden yukarıda bahsettik. Çünkü Yunanistan'da da geç-geometrik stilin daha küçük vazoları olgun-geometrik stilin anıtsal kaplarının yerini aldı. Eğer bu bakış açısına yaslanırsak, söz konusu Frig testilerini 8. yüzyılın son on yılına yerleştirebiliriz. Çünkü geç-geometrik stilin söz konusu Yunan modelleri yaklaşık olarak 8. yüzyılın son üçte birlik dönemine tarihlenmektedir.¹⁷⁹

Yukarıda pek çok kez bahsedilen, ışın ve eşkenar dörtgen dizileri, dama deseni, zikzak desenli üçgen dizileri, eşmerkezli daireler ve öncelikle de menderes ve geometrik siluet figürleri ve en son bahsettiğimiz testi tipi gibi münferit süsleme motifleri hem Erken hem de Geç Frig vazolarının bir dizi Yunan etkisine maruz kaldığını yeterince göstermektedir. Uygun yerlerde şüpheyi yol açmayacak biçimde ortaya konan bu ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, Frigya'nın Helenizm ile doğrudan bir temasta bulunduğu düşünülebilir. Bu temasın nerede gerçekleştiğini henüz tam olarak söyleyemiyoruz. Fakat Samos'tan krater parçaları (Pano H1) ve ayrıca yukarıda bahsedilen Samos ve Thera paralelleri Frig sanatının Yunan etkilerini doğrudan Attika işliklerine değil, aksine Doğu Yunan kültür merkezlerine borçlu olduğuna dair kanıtlardır. Yine de Küçük Asya'nın batısındaki müstakbel kazılar bu münferit soruları belirgin biçimde cevaplayabilecekler.¹⁸⁰

Olgun Frig stilinin bir başka vazo grubu muhteşem, halı benzeri süslemesiyle dokuma sanatının etkilerini yansıtmaktadır (Pano 11-12, 14, 16, 19-20). Böyle vazolar Frigya'nın neredeyse her yerinde karşımıza çıkmaktadır ve aynı stilin metal vazolara dayanan kapları gibi daha da yaygınlaşmıştır. En iyi muhafaza edilmiş temsilcileri Gordion'da bulunmuştur. Bu vazoların süslemesi Yunan sanatıyla kıyaslandığında, daha çok subgeometrik stilin süsleme biçimine uygun bir karakter taşıdıkları söylenebilir. Yine de böyle söylediğimiz zaman bu Frig vazolarının da Yunan etkisi

¹⁷⁹ Bu testi tipi olgun-geometrik stilde ortaya çıkmıştır. Öncelikle Münih'teki olgun-geometrik testi (Lullies, CVA München 3, Pano 113 Şekil 3-4) ve yine Münih'teki (Lullies CVA München 3 Pano 114; Matz, GdGK Şekil 9), testi kapağı işlevi gören küçük bir olgun-geometrik testi karşılaştırınız. Lullies (a.g.e s.14) daha yeni bir örneğe dikkat çekmektedir (JdI 1899, S.209 Şekil 79). Fakat bizim Frig eserlerimiz Yunan sanatının daha yeni geç-geometrik örneklerine dayanmaktadır (Wide, JdI 1899 S.209 Şekil 81-84; Schweitzer, AM 43, 1918 Pano 5 Nr. 3,4 ve Pano 6 Nr. 8; Young, *Late Geometric Graves* S.80 Şekil 54 Nr. XVII 18, S.89, Şekil 60 Nr. XVIII 1,2 ve S.102 Şekil 72 Nr. XXV 3; Ashmolean Museum, Oxford, *Summary Guide* 1951, Pano 32c; Brants, *Description* Pano 9 Şekil 51; Lullies CVA München 3 Pano 117 Şekil 2-3; Pano 142, Şekil 1-2; Fairbanks, Boston 259 Pano XX). R. Young (a.g.e. S.89 Şekil 60 XVII 1) agorada gün yüzüne çıkarılan testi haklı olarak 8. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirmektedir. Boston'daki bir testi ve Atina Ulusal Müzesi'ndeki bir testi (Wide, JdI 1899 S.209 Şekil 80) R. Young'ın hâlihazırda dikkat çektiği gibi (a.g.e. S.89) subgeometriktir.

¹⁸⁰ Erken Frig stilinin kompozisyonu hâlihazırda yukarıda söylemiş olduğumuz gibi katı biçimde geometrik stil tarzında düzenlenmiştir. Aynı düzen ilkesi Girit ve Kiklad'da da geç-geometrik stilde varlığını sürdürmektedir. Erken Frig stili bir dizi sebep dolayısıyla 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden daha eskiye tarihlendirilemeyeceği için Frig sanatçıların, vazolarının katı biçimde geometrik kompozisyonlarını Attika değil daha sonraki Kiklad veya Girit örneklerine borçlu olması anlamlıdır. Kikladlar ile, yalnızca dekor düzeniyle sınırlı olmayan, aksine başka pek çok ortak özellikle de açıkça tespit edilebilen ilişkilere yukarıda pek çok kez atıfta bulunuldu. Fakat Girit sanatı da vazolarının katı biçimde geometrik düzenlemesi ve eşmerkezli dairelerin diziliş biçimi dışında (Wide, JdI 1899 S. 35 vd. Şekil 13-21; Payne, BSA 29, 1927/28 Pano VII. 2, Pano 8), geometrik seramiğin açık renkli kili (BSA 31, 1930/31 Pano 14-16) yoluyla da Olgun Frig stilinin temsilcileriyle akrabadır. Ayrıca Frig sanatının en başta Kikladlar, Girit ve öncelikle de Doğu Yunan merkezleriyle ilişkileri bulunmaktadır.

altında kaldığını söylemek istemiyoruz. Çünkü ilk olarak Frig örnekleri kısmen daha eski görünmektedir. İkinci olarak ise, daha ziyade Doğu'nun geometrik süsleme motifleriyle süslü muhteşem kıyafetleri herhangi bir Yunan sanat eserinden daha iyi bir model olarak hizmet etmiş olabilir. Bu vazoların çizgi ve nokta dolgularıyla varlığını sürdürmüş geometrik desenleri muhakkak İvriz Kabartması'ndaki¹⁸¹ kral giysisini düşündürmektedir (Pano C). Aynı şekilde geometrik desenlerle zengin biçimde süslenmiş giysi Bor'daki¹⁸² kral kabartmasında da karşımıza çıkmakta ve başka Geç-Hitit ve ayrıca Asur sanat eserlerinde de görülmektedir. A. Leo Oppenheim kral giysisinin tarihöncesini çalışmış ve bu meseleyi hem filolojik hem de arkeolojik olarak mükemmel biçimde araştırmıştır.¹⁸³ Onun çalışmasından, geometrik süslemelerle ve farklı rozetlerle süslü giysilerin izinin çok eski tarihlere dek sürülebildiğini ve 1. binyılın ilk yarısında çok popüler olduğunu öğreniyoruz.

Biz de aynı giysi meselesini araştırdık ve Geç Hitit sanatının daha eski her iki aşamasında sadece basit, süssüz, yün giysileri bildiğini, fakat Asurlaştırıcı-Aramileştirici stil aşamasında komşu halkların etkisi altında aynı zengin biçimde süslenmiş giysileri kullandığını tespit ettik.¹⁸⁴ İvriz ve Bor örnekleri ve onların Kargamış'taki öncülleri bu moda değişiminin tanıklarıdır. 8. yüzyılın ikinci yarısında muhteşem süsleme motifleriyle varlığını sürdüren böylesi giysilerin İvriz ve Bor'da, yani Konya çevresindeki kaya kabartmalarında karşımıza çıkması, hiç değilse Orta Anadolu'nun güneyindeki Friglerin benzer dokuma sanatı eserleriyle doğrudan temasta olduğunu yeterince ispat etmektedir. Konya'da dokuma desenleriyle bezeli Frig vazolarının bulunması anlamlıdır. Bu vesileyle çok önemli bir diğer soruya kısaca giriş yapmak istiyoruz. Olgun Frig vazo stilinin dokuma örnekleri Frig midir, Geç Hitit mi? Sorunun cevabı İvriz Kabartması'nın stilistik incelemesinden elde edilebilir. İvriz Kabartması'na yakından bakarsak, kralın dua ediş biçiminin (Pano C) ve kabartmanın bütün içeriğiyle hiyeroglif yazıtın, tanrının giysisinin ve diğer pek çok ayrıntının Hitit olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşın, tanrının beresi gibi yivlerin, yüzlerin Semitik profilinin ve saç-sakal modellerindeki spiral örgülerin Aramî olduğu söylenebilir. Fakat kralın saç bantları ve küpeleri ve göğsündeki fibula ile eteğinin alt kısmının svastika biçimli süsleme motifleri bize burada ne Hitit ne de Aramî kökenli olan başka özelliklerin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Barnett saç modelinin, kralın kafa bandı ve küpelerinin Efes fildişi eserlerine dayandığına hâlihazırda fevkalâde biçimde dikkat çekmiştir.¹⁸⁵ Giysinin svastika biçimli süsleme motifinin de Efes fildişi sanat eserlerinde karşımıza çıktığı eklenmelidir.¹⁸⁶ İlave kolları olan kancaları tek ve aynı merkezden yayılmayan bu motif svastikanın yeni bir çeşididir. Bu değişikliğin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu söyleyemiyoruz.¹⁸⁷ Yine de şimdilik İvriz kaya anıtındaki kral kabartmasının saç ve kulak süsleriyle kıyafetinin süsleme motiflerinin, fibulada şüpheyi yer bırakmayacak şekilde olduğu gibi, muhtemelen Frig özellikleri taşıdığı söylenebilir (bkz. aşağıda).

¹⁸¹ RHA IV. (1936-38) 49-57, 131-47, 201-220; Gelb, HHM Pano 46 Şekil 29; Bossert, *Altanatolien* 796.

¹⁸² Bor Kral Kabartması, Garstang, *The Hittite Empire*, 1929 Pano 23.

¹⁸³ A. Leo Oppenheim, "The golden garments of the Gods", JNES VIII 1949 S.180.

¹⁸⁴ Ekrem Akurgal, Sp. Bildk. S. 34 vd.

¹⁸⁵ Barnett, JHS 48, 1949 S.9.

¹⁸⁶ Hogarth, *Ephesus* Pano 24 Şekil 7, 11 (Megabyzos-heykelciği), Poulsen, *Orient* S. 102 Şekil 105. Aynı süsleme 6. yüzyıl heykellerinde de karşımıza çıkmaktadır (Hogarth, *Ephesus* S.298 Şekil 84; Pryce, *Catalogue* S. 58 Şekil 58-9).

¹⁸⁷ Karmaşık kollarla bezeli svastika geometrik stilde üretilmiş bir Yunan motiftir (Wide, JdI 1899 S.207 Şekil 74).

Frigler hayvan yetiştiriciliği ve dokuma sanatının mucitleri olarak tanınır.¹⁸⁸ Dolayısıyla Olgun Frig vazıo stilinin dokuma motiflerinin Frig dokuma sanatından alındığı düşünölebilir. İvriz Kaya Kabartması, yanı başındaki hiyeroglif yazıtta ifade edildiğine göre III. Tiglatpileser'in çağdaşı ve 738'den itibaren de düşmanı olan Kral Varpalavas'ı tasvir etmektedir.¹⁸⁹ İvriz Kabartması'nın Frig motiflerine sahip olduğunu düşünöyoruz. Böylelikle elimizde Olgun Frig stilinin düzenlenişı ve Frig sanatının altın çağı için 8. yüzyılın ikinci yarısında bir başka ipucu bulunmaktadırdır.

Fakat İvriz Kaya Kabartması'ndaki Frig dokuma sanatı motiflerinin mevcudiyeti bize dokuma süslemeleri olan vazoların ortaya çıkış dönemini veremez. Çünkü vazıo ressamlarının dokuma sanatı motiflerini ne zaman benimseye başladığı bilinemez. Bu vazıo grubunun dönemsel konumlandırılışı için başka ipuçlarına bakmalıyız. Bunun için Yunan sanatına yönelmek yanlış olmaz. Frig vazıo resminin Yunan sanatı modasını adım adım takip ettiğini biliyoruz. Erken Frig stilinin Olgun Frig stilinin metal vazolara dayanan olgun ve geç-geometrik kaplarının Yunan geç-geometrik stili modellerini taklit ettiğini tespit edebildiğimize göre, dokuma sanatı desenleri olan vazıo grubunun da Yunan unsurlarına sahip olup olmadığını kendimize haklı olarak sorabiliriz. Bu vazıo grubunun çizgi ve nokta dolgularıyla süslü hayvan figürleri (Pano 12b, 14a, 16, 19-22), Erken Frig stiline has siluet figürlerinin yerine geçmektedir. Geometrik siluetten çözülmüş figüre geçiş yine Yunan geometrik stilinin sonunda vuku bulan çözüme sürecini hatırlatmaktadır. Bu pek de paralel bir olgu değildir. Çünkü Olgun Frig stilinin hayvan figürleri Erken Frig stilinkilerden tamamen başka bir biçimlendirmeye sahiptir. Öyle ki, bunlardan türemiş olamazlar. Aksine, mutlaka dışardan getirilmiş olmalıdırlar. Olgun Frig stilinin hayvan figürleri erken 7. yüzyılın Kiklad ve Doğu Yunan vazıo resminin nokta ve çizgi dolgularıyla süslü, benzer hayvan ve kuş figürlerini andırmaktadır. Yumurta biçimli, 7. yüzyıl Kiklad amforalarının çizgi ve nokta dolgularıyla süslü kuş tasvirleri de bizim Frig örneklerimize çok yakındır.¹⁹⁰ Öncelikle, Kiklad vazolarının, yalnızca uçan kuşlarda söz konusu olabilen, kanatları istisnasız biçimde¹⁹¹ açık tasvir edilmiş çarpıcı kuş çizimleri de Gordion'dan bir testi üzerinde gözlemlenebilir (Pano 16, 19b). Yine de Olgun Frig vazolarının yüksek kalitesi ve diğer motifleri bu vazoların söz konusu Kiklad vazolarına bağlı olduğuna hiç imkân tanımamaktadır. Fakat daha eski Kiklad vazoları veya diğer Yunan kapları Frig ustalarına model teşkil etmiş olabilir. Hatta burada karşılıklı bir etkileşim düşünölebilir. Örneğin Olgun Frig vazolarının menderes ve kıvrım şeridi¹⁹² Yunan motiflerini tasvir etmektedir; buna karşın 7. yüzyılın ilk yarısının Kiklad ve Böoty¹⁹³ vazolarının nokta dolgularıyla süslü dörtgenleri veya ızgara desenleri ya Doğulu dokuma ürünlerine dayanmaktadır¹⁹⁴ ya da kısmen Olgun Frig kaplarından etkilenmiştir. Hangi tarafın veren taraf olduğu meselesi ancak Yunan ve Frig sanat eserlerinin bir arada bulunduğu Konya'daki Alâattin Höyüğü'nün sistematik bir araştırmasından

188 Bkz. Bu geleneğe hâlihazırda dikkat çeken Barnett (JHS 68, 1949, s.9).

189 Naster, *L'Asie Mineure et L'Assyrie* s.21, 23; Bossert, *Altanatolien* S.70 (796).

190 Çizgi ve nokta dolgulu kuş tasvirleri: *Thera* II s.29 Şekil 75a S.202 Şekil 405.

191 Kuşların kendine has çizimi için bkz. *Thera* II S. 16 Şekil 8a S.201 Şekil 402; AM 28, 1903 Ek 27 Şekil 2 (J4), 3(J5); Buschor, *Griechische Vasen* Şekil 69.

192 OIP XXIX s.395 Şekil 444 Nr. 35 Pano III. Şekil 9.

193 Hampe, *Frühe Griechische Sagenbilder* Pano 18 V2, V3, *Thera* II. S.46 Şekil 148a-b; Dugas, *Delos* XVII Pano 5 Şekil 7a, Pano 12b (kadının giysisi üzerinde).

194 Bkz. Schweitzer AM 1918, 140 Dipnot 1.

sonra netleştirilebilir. Dolayısıyla şimdilik yalnızca Olgun Frig stilinin daha eski temsilcilerinin Yunan sanatının subgeometrik stiliyle olan yakın akrabalığına dikkat çekmekle yetiniyoruz. Gordion'un III numaralı tümölüsündeki (Pano 11-12, 14, 16-20) kaplar gibi dokuma modellerine dayanan süslemeleri olan Olgun Frig stilinin daha eski temsilcileri de 8. yüzyıla aittir ve şüphesiz ki daha geç bir döneme tarihlendirilemez. Burada gün yüzüne çıkarılmış bir tabak üzerindeki (Pano 18b) geç-geometrik menderes, bu grubu daha aşağı bir konuma yerleştirmemizi engellemektedir. Metal kapları taklit eden vazıo grupları ve dokuma modellerine bağlı olan tür arasında yaklaşık, iki yüzyıllık bir dönem farklı olduğuna inanıyoruz. Bu grubun altın çağı 7. yüzyılın ilk yarısına dek uzanmaktadır ve biraz dejenere olmuş temsilcileri de yüzyılın ikinci yarısına dek varlığını sürdürmüş olacaktır.

Yunan vazıo resmi yardımıyla elde edilen Olgun Frig vazıo stilinin düzeni Geç-Hitit buluntu bölgelerinden elde edilmiş olabilecek ipuçlarıyla en iyi biçimde uyumludur. Kargamış'ta Olgun Frig stiline ait güzel bir kabın gün yüzüne çıkarıldığından yukarıda pek çok kez bahsettik (Pano 13). Bu Frig testisinin Kargamış'a Frig Kralı Mita ile Kral Pisiri'nin dost olduğu dönemde ulaşmış olduğu düşünölebilir. Mita, Sargon yıllıklarında pek çok kez, hatta 717, 715, 712 ve 709 yıllarının idarî raporlarında Kargamış Kralı Pisiri'nin müttefiki olarak anılmaktadır.¹⁹⁵ Dolayısıyla adı geçen Frig kabının Kargamış'a gelişinin 717 ile 709 arasında gerçekleşmiş olması çok olasıdır. Uzun ağızlı bir Frig testisinin tasvir edildiği¹⁹⁶ bir ziyafet sahnesini içeren Kargamış Kabartması da yaklaşık olarak aynı yılı göstermektedir. Çünkü bu kabartma da 700 civarında veya 7. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır.

Metal kaplara bağlı vazolarla Yunan tipi testiler grubu ve dokuma süslemeleri olan vazolar birinci aşama ve aynı zamanda Olgun Frig stilinin, yaklaşık olarak 730-675'e konumlandırılan altın çağı olarak tanımlanabilir. Bu aşamanın sonunda, gelişimini şimdi araştırmak istediğimiz Olgun Frig stili önemini yavaş yavaş yitirmeye başlamaktadır.

İkinci Aşama (Yeniden Yükseliş)

Yukarı adı geçen vazıo gruplarına bağlı olan, ama onlardan stilistik ve teknik olarak farklı türler Olgun Frig stilinin ikinci aşaması olarak incelenebilir. Bu aşama içerisindeki birkaç vazıo (Pano 26-27) iyi, çok cilalı ve kiremit renginden şarap kırmızısına dek uzanan bir kaplamaya sahip süt beyazı alanlar üzerine yapılmış süslemeleri olan ayrı bir tür oluşturmaktadır¹⁹⁷. Bu vazıo grubunun güzel, çok cilalı ve şarap kırmızısı kaplaması Frig çömlek sanatının mükemmelleştirilmesinde yeni bir adımdır ve dolayısıyla Olgun Frig stilinin en son yükseliş döneminin bir icadı olarak görölmelidir. Bu türün, Boğazköy (Pano 27) ve Ankara çevresinden (Pano 26) bilinen¹⁹⁸ en iyi temsilcileri zengin biçimde süslenmiş eşkenar dörtgen dekorunun da düşündüğü gibi Olgun Frig stilinin daha eski vazolarının damgasını taşımaktadır. Dolayısıyla bu türü 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirebileceğimizi düşünöyoruz.

195 *Sümeroloji Araştırmaları* S.982-987 (Ankara Üniversitesi 1940/41).

196 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* Pano 46a.

197 Bittel-Güterbock *Boğazköy* I. S.55.

198 a.g.e. Pano 14, I; H. Frankfort, *Studies* II Pano 9, 4 veya Bossert, *Altanatolien* 1073; (Kapadokya veya Boğazköy'den çıkarılan) son parça hk. bkz. Bossert *Anatolien* S.83. Ankara çevresinden (?) çıkarılan örnek için de bkz. Bossert, *Anatolien* 1069-1072.

İkinci aşamanın bir diğer grubunu süt beyazı kaplama üzerine resmedilmiş ve ilk aşamanın dekoru ve modasını sürdüren kaplar oluşturmaktadır.¹⁹⁹ İlk aşamanın metal vazolar ve dokuma modellerine bağlı türleri 7. yüzyılda geliştirilmiş gibi görünmektedir. Yine de bu türün dönemsel sıralaması yalnızca Konya'daki Alâattin Tepesi'nin esaslı biçimde kazılmasıyla ortaya çıkarılabilir. Bu vazoların ayrıntılı bir dönem tespitinden şimdilik uzak durmak istiyoruz.

Üçüncü Aşama (Dejenerasyon)

İlk vernikli resmin, iki renkli boyama biçiminin ve Doğululaştıran Yunan motiflerinin ve süt beyazı kaplama tercihinin ortaya çıkışı Olgun Frig stilinin üçüncü aşaması olarak karakterize edilebilecek yeni gelişmelerdir. Olgun Frig stilinin bu son aşamasında Frig sanatının, aynı zamanda Frig vazo resminin sonunu imleyen Helenleşme süreci zirveye ulaşmaktadır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, süt beyazı kaplama 7. yüzyılın ilk yarısında kullanım alanı bulmuştu. Ancak ilk olarak yüzyılın ikinci yarısında moda hâline gelmiş gibi görünmektedir. Bu türün en iyi ve Yunan etkisi altında ortaya çıkmış dekoru yoluyla da iyi biçimde tarihlendirilebilen kapları öncelikle Boğazköy'den bilinmektedir. Boğazköy'ün daha geç Frig katmanında bir testinin²⁰⁰ ve bir küpün²⁰¹ parçaları ile bir vazonun, kalın ve açık beyaz bir kaplaması olup süslemeleri ve figür frizleri yoluyla Doğu Yunan vazo resmiyle çok yakın bağları olduğunu düşündüren pek çok parçası²⁰² bulunmuştur (ayrıca krş. Pano 28-30). Bu parçalar dekorlarına bakılırsa Doğululaştıran stilin Yunan modellerinden daha eski olamazlar ve bu yüzden de 7. yüzyılın son on yılına tarihlendirilmelidirler.²⁰³ Taşıdıkları subgeometrik süsleme yoluyla bariz Yunan etkileri gösteren Büyükkale/Boğazköy'den birkaç parçada da açık beyaz kaplama mevcuttur. Üçgen²⁰⁴ üzerinde T-desenli parça bir Yunan modelinin tartışmasız biçimde dönemsel olarak yakın bir kopyasıdır ve Geç Korint Geçiş Stili'nin²⁰⁵ bir Korint *aryballosu* parçasının ve orada ele geçirilen diğer kalıntıların yeterince açığa çıkardığı gibi 7. yüzyılın ikinci yarısından çok daha eskiye tarihlendirilemez. Buradan hareketle süt beyazı kaplamanın 7. yüzyılın ortasından sonra moda hâline geldiği anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Yüzyılın ikinci yarısında başlayan Frig çömlek sanatında vernikli resmin ortaya çıkışı özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu, Frig vazo resminin, takip eden dönemde doğrudan ve tamamen Helenleşmesinin mutlak başlangıcıdır. Gerçek vernikli resmin en iyi temsilcileri Boğazköy'den bilinmektedir. Boğazköy'ün daha yeni Frig katmanlarından²⁰⁷ çıkarılan testi parçaları beyaz kaplama üzerinde şarap kırmızısı ve siyah renkte vernikli menderes ve hayvan frizlerine sahiptir (Pano 28-30). Bu kapların iyi pişmiş kili mor renkte ve çok kalındır. Vernikli resmin Olgun Frig stiline girişi, bu parçaların da yeterince kanıtladığı üzere, 7. yüzyılın son üçte birlik kısmına tarihlendirilebilir. Frig çömlek sanatının devam eden Helenleşme süreciyle birlikte Geç Frig stilindeki vernikli

199 Krş. Örn. Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 12 Şekil 6-10.

200 a.g.e. Pano 15 Şekil 4.

201 a.g.e. Pano 17 Şekil 1.

202 a.g.e. Pano 17 Şekil 2, 7.

203 a.g.e. S.59.

204 MDOG 78, 1940 S.58 Şekil 3.

205 a.g.e. S.50 Şekil 10 (Nr. 6).

206 Her ikisinde de süt beyazı üzerine kabartma tasvirler bulunan Boğazköy'den bir vazo parçası ve Gordion'dan bir vazo parçası (*Bulletin*, University Museum vol.17 Nr. s.35 Şekil 28) aynı döneme aittir.

207 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 15, 4; 17, 2-7.

resim kullanımı, yerel mat resim varlığını sürdürürken, daha da yaygınlaşacaktır.

İki-renkli boyama Frig vazo resminde, ancak Olgun Frig stilinin sonlarında ortaya çıkan oldukça geç bir olgudur.²⁰⁸ Hatta Olgun Frig stilinin daha eski temsilcilerinde çizimlerin bir kısmı koyu kırmızı, diğer kısmı açık kahverengi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu, ya kabın düzensiz biçimde pişmiş olmasından ya da sanatçının fırçasını kullanırken çizginin başlangıcını kalın, sonunu ince vurmasındandır. Dolayısıyla bu renk farklılığı iki-renkli boyama olarak görülebilir. İki-renkli boyamanın en iyi temsilcileri ilkin Geç Frig stilinde ve hatta Pazarlı'nın terrakotta frizlerinde karşımıza çıkmaktadır (Pano 45-56). Yine de daha önce anılan Alişar²⁰⁹ vazoları ve Ankara civarından²¹⁰ çıkarılan ve beyaz zemin üzerinde süslemeler veya figüratif temsiller bulunduran vazolar da iki-renkli resmin temsilcileri olarak görülebilir (Pano 26-28).

Yazılıkaya'da bulunmuş olan,²¹¹ Geçiş Stili'ne ait, pul desenli bir Geç-Protokorint *aryballosu* stilistik araştırmalarımızdan elde ettiğimiz düzenlemenin kontrolü için bir ipucu sunmaktadır. Bu ithal parça, hâlihazırda yukarıda söylediğimiz gibi, yüzyılın en son üçte birlik kısmının başlangıcına yerleştirilen Helenleşmenin bir diğer işaretidir. Bu andan itibaren Olgun Frig stilinin hâkimiyeti sona erdi. Frigler Yunanların çok-renkli vazo resmini öğrendikten sonra, "subgeometrik" süslemesi sebebiyle hâlihazırda eskimiş olan Olgun Frig stilinin Yunan sanat eserleriyle rekabet etmesi pek beklenemez. Vernikli resim, çok-renklilik ve öncelikle de Yunan vazo resminin figüratif tasvirleri Frig sanatçıları için öyle yeni bir şey anlamına gelmektedir ki, eski boyama stillerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Frig seramiğinin bu kalitesizliğinin sonucu olarak Yunan sanatı Orta Anadolu'ya giriş yapmıştır.

Makridi'nin kazdığı Ankara tümülüslerinden, Antik Smyrna kazılarının yardımıyla 7. yüzyılın ortasına tarihlendirebildiğimiz kuş kâsesi parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır (Pano H3).²¹² Bu da, Yunan mallarının daha 650 civarında Friglerin anavatanı olan Küçük Asya'nın orta kesimlerine girmiş olduğu anlamına gelmektedir.

Ankara tümülüslerinin bu kuş kâsesi parçaları, Gordion'dan²¹³ bir 7. yüzyıl *skyphos* ve Geçiş Stili'ne ait bir Geç-Protokorint *aryballosu* parçası, Boğazköy'den bir Korint *aryballosunun* boğaz ve ağız parçası ve Konya'dan,²¹⁴ 7. yüzyılın ikinci yarısına dayanan geniş ağızlı bir lamba Yunan tüccarlarının hâlihazırda 7. yüzyıl ortasından itibaren Orta Anadolu Frigleriyle iletişim kurduğunu kanıtlamaktadır. Bu ithal parçaların tesadüf olmaması, aksine Friglerin Yunanlarla olan canlı ticari ilişkilerini göstermesi, hâlihazırda Bittel,²¹⁵ Otto²¹⁶ ve Sidney Smith'in²¹⁷ işaret ettiği, Frig seramiği içerisindeki bir dizi başka Yunan etkisiyle de anlaşılabilir.

208 Doğu Yunan vazo resmindeki çok-renklilik üzerine bkz. Erwin Bielefeld, *Die antiken Sammlungen des Archäologischen Instituts der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg*, Jahrgang II 1952/53 S.106 vd.

209 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. Pano 15, 4-7; 17, 1-7.

210 Bossert, *Altanatolien* 1069-1073.

211 MDOG 78, 1900 S.30 Şekil 10. Nr. 6.

212 Ekrem Akurgal, *Bayraklı* Pano A1.

213 T. Özgüç'ün yayımladığı Gordion vazosu (*Belleten* 1946 Pano 78 Şekil 28) Yunan eserdir ve bir 7. yüzyıl *skyphos* sunu temsil etmektedir. Şu anda Gordion'da gerçekleştirilen Amerikan kazılarında gün yüzüne çıkarılan kuş kâsesi daha yeni olan bir başka türü temsil etmektedir ve 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine aittir (*Bulletin*, University Museum of Pennsylvania Vol. 17, 1949 S.33 Şekil 26).

214 Konya Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

215 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. S.19 vd.

216 Heinz Otto, MDOG 78, 1940 S.49 vd.

217 Sidney Smith, "The Greek trade in Al-Mina", *Antiquaries Journal* 22, 1942 S.95.

Tekrar edelim ki, öncelikle Boğazköy'den iki örneğin ve hatta üzerinde karaca tasvirleri²¹⁸ olan testinin ve üzerinde bir kuğu ile menderes motifi bulunan²¹⁹ parçanın herhangi bir Doğu Yunan sanatı etkisine maruz kalmadığı düşünülemez. En son Frig örneği için hâlihazırda daha önce Antik Smyrna'dan bir Doğu Yunan paraleline işaret ettik.²²⁰ Burada Boğazköy'ün, Bittel'in hâlihazırda dikkat çektiği üzere Doğu Yunan örneklerine dayanan, nokta dolgularıyla donatılmış bitkisel süslemelerinden bahsedilmelidir.²²¹ Böylesi bir Doğu Yunan seramiği Antik Smyrna'da da gün yüzüne çıkmıştır. Frig taklitleri de 7. yüzyıl sonuna dayanmaktadır. Başka benzer Yunan etkileri öncelikle Geç Frig vazo stilinde gözlemlenebilir. Bunlara ilerleyen sayfalarda değinmek istiyoruz.

GEÇ FRİG STİLİNİN TARİHLENDİRİLMESİ

Şimdi Geç Frig stilinin kronolojik düzenlemesine geliyoruz. Geç Doğululaştırıcı Stile ait parçaların ve 600 civarı döneme ait bir rozet kâsesinden parçaların Frig kil eşyalarıyla birlikte bulunduğu²²² Akalan'daki Frig yerleşiminde Geç Frig stili Olgun Frig stilinin geç temsilcileri eşliğinde ortaya çıkmaktadır. Daha sonrasında Geç Frig stilinin dönem sınırı 600 civarına yerleştirilebilir. Bu gözlem 6. yüzyıl başlangıcından daha eski hiçbir buluntunun mevcut görünmediği Pazarlı'daki durumla uyumludur. Olgun Frig stilinin Gordion'da 6. yüzyılda artık görülmemesi yukarıdaki dönemlendirmeye bir başka destek sunmaktadır. Hatta Gordion'daki Olgun Frig stilinin Doğu Yunan şehirleriyle yakın ilişkiler neticesinde görüş alanından daha erken çıktığı düşünülebilir. Zira Yunan etkilerine bu ölçekte maruz kalmamış olan Frigya'nın doğusunda gerçekleşmiş olan budur. Yine de Olgun Frig stilinin sonu Küçük Asya'nın ortasında da Gordion'da olduğundan daha geç gelmeyecektir. Diğer Frig yerleşimlerinin buluntu durumları, yukarıda Geç Frig stilden bahsederkenki tasvirlerimizden de anlaşılabilir. 600 civarında bir tarihlendirmeye yaklaşık olarak uyumludur.

Geç Frig stilinin alt sınırı, söz konusu Frig merkezinin Yunan kültür merkezlerine olan uzaklığına göre daha sonra belirlenecektir. Ludwig Budde ve bu satırların yazarının yönetiminde Sinop'ta sürdürülen Alman-Türk kazıları, Geç Frig stilinin 6. yüzyıl ortasında da altın çağını yaşadığı şeklindeki mükemmel ipucunu ilk kez açığa çıkardı. Aslında Sinop'ta Geç Frig stilinin Frig kapları (Pano 33) Attika'nın 560-550 dönemi küçük ustalarının kâseleriyle birlikte bulundu. Fakat bu stilin çok daha sonraki bir dönemde Orta ve Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdürmüş olması Alişar ve Elbistan buluntularından anlaşılabilir.

Öncelikle Alişar'ın daha kolay tarihlendirilebilen buluntularını araştırmak istiyoruz. Alişar'ı kazanlarca Alişar V diye adlandırılan katmanda, Frig vazo resminin en geç temsilcileri olarak görülebilecek, kilden, büyük miktarda Frig kabı vardır. Dış yüzeyinde antitetik biçimde düzenlenmiş iki çift aslan bulunan bir Alişar kâsesinin yarından fazlası korunmuştur²²³ (Şekil 41). Birbiriyle karşılıklı duran aslanlar geniş açılmış ağızlarıyla ve hareket hâlindeki bacaklarıyla saldırı pozis-

218 Bittel-Güterbock, *Boğazköy I* Pano 17 Nr. I ve S.60.

219 a.g.e. Nr. 10 ve S.59.

220 Akurgal, *Bayraklı* S.61 ve Pano XI a.

221 Bittel-Güterbock Pano 16, I ve s.60.

222 İstanbul'daki müzededir ve yayımlanmamıştır.

223 OIP XXIX S.357 Şekil 407 (n. 3278); ayrıca krş. OIP XX (kapak resmi).

yonunda tasvir edilmiştir. Hayvanların arasında kurban işlevi gören²²⁴ bir insanın veya bazen bir insan başının bulunduğu geç-geometrik stilin kısaltılmış bir Yunan motifi söz konusudur. Yunan geometrik motifi Frig ustalarına ulaşana dek insan biçimi basit bir rozetle ikame edilmişti. Bu sefer kısaltılmamış biçimde olan, ama başka bir resim şemasıyla bozulan aynı motif, Anadolu'da, Efes'ten bir elektron plaka üzerinde yine karşımıza çıkmaktadır.²²⁵ Hangi yolla Frigya'ya geldiğini söyleyemiyoruz. Fakat yine de Frig stilinin stilistik özelliklerinin, üzerlerinde bu motif ve varyantlarının çok sık tasvir edildiği Böotya fibula tasvirleriyle şaşırtıcı biçimde ilişkili olduğuna işaret edilmelidir. Yalnızca Frig tabağının stilize hayvan bedenlerinin Böotya fibulalarınınkilerle karşılaştırılması yeterlidir.²²⁶ Öncelikle, hayvan bedenlerinin pek çok yerde şeritlerle bölümlere ayrılması ve çizgi ve nokta dolgularıyla süslenmesi, her iki üretim yerinin eserlerinde tartışılmaz biçimde ortaktır. Bu şeritlerin hem Frig hem de Böotya hayvan figürlerinde boş bırakılması hiç de tesadüf olmayacaktır. Dolayısıyla, benzer Yunan örneklerinin Böotya fibulaları²²⁷ gibi Frig işliklerinde de doğrudan veya dolaylı olarak etki ettiğini düşünüyoruz. Hâlihazırda Kunze'nin de dediği gibi²²⁸ bu grup için hiçbir Doğulu örnek tespit edilememiştir. Antitetik tasvir edilen aslanlar motifi Doğu kaynaklıdır. Hatta Alişar'daki Hitit katmanında antitetik aslanlar motifi bir mühürde karşımıza çıkmaktadır.²²⁹ Fakat insan parçalayan aslanlar motifi bir Yunan değişikliği olacaktır.²³⁰ Yine de, her hâlükârda yukarıda anılan stilistik özellikler ve Frig kâsesinin ağız kısmında dört kez karşımıza çıkan yarım rozet (Şekil 43) bu Doğulu motifin Yunan örnekleri üzerinden Frigya'ya uzandığını yeterince açıklamaktadır.

Yunan sanatının Doğululaştırıcı stilinin bir süslemesi olan yarım rozetin yardımıyla, Frig kâsesinin 6. yüzyılın ilk yarısından daha eskiye tarihlendirilemeyeceğini söyleyebiliriz. Kâsenin alt dönem sınırı kesin biçimde tespit edilememektedir. Fakat tabağın yaklaşık 6. yüzyıl ortası civarına yerleştirilebileceği düşünülebilir.

Alişar'dan bir testi²³¹ üzerinde tasvir edilen (Şekil 41, 42) üç otlayan geyik ilk bakışta sanki Doğu etkisiyle ortaya çıktıkları intibamı uyandırmakta, fakat, pek çok ayrıntının gösterdiği gibi Yunan örneklerine dayanmaktadır. Kısa süre önce Barnett tarafından yayımlanan Doğulu geyik tasvirlerini mukayeseye dâhil edersek,²³² onların Frig örnekleriyle hiçbir doğrudan ilişkisi olmadığını göreceğiz. Boynuzlar, Alişar testisinin Frig geyiklerinde içe yönelikken bu Doğulu örneklerde geyik her iki yana yönelmektedir. Von Brandenstein tarafından bir araya getirilen, Geç

224 Bu motifin tarihi için bkz. Kunze, *Kretische Bronzereliefs* S.205 vd. Dipnot 5. S.34 III numaralı grup; P. Jacobstahl, JHS 71, 1951 S.87 ve Pano 31 b-d.

225 P. Jacobstahl, JHS 71, 1951 S.87 ve Pano 31 b-d. Bu Efes elektron plakası üzerindeki tasvir Hogarth'a (*Ephesus*, S.110) tarafıma hatalı biçimde Potnia Theron olarak iletili (Sp. Bildk. S.53 Dipnot 57).

226 Hampe, *Frühe Griechische Sagenbilder* Pano 8-13.

227 Yumurta biçimli bir Eğriboz-Kiklad amforası aslanlarının stilizasyonunun biçimi de (Pfuhl, MuZ Şekil 18) Frig örneğine çok benzerdir.

228 Kunze, *Kretische Bronzereliefs* S.205.

229 OIP XIX S.145 Şekil 182 (Nr. B 2187).

230 Büyük Hitit İmparatorluğu dönemi sanatında da ön pençelerinde bir insan tutan (?) aslan motifi mevcut gibi görünmektedir (Ekrem Akurgal, Sp. Bildk. S.45 Şekil 32 Pano A2). Yine de hayvan bacaklarına çok daha az benziyor olsalar da, burada muhtemelen insan bacaklarının söz konusu olduğu çok net değildir. Her hâlükârda, Girit kalkanlarındaki gibi (Kunze, a.g.e. Ek I.) insan yiyen aslan motifi Doğu'da şimdiye dek tespit edilememiştir.

231 OIP XXX S. 33 Şekil 42 (c 80) ve Pano 10.

232 Barnett, JHS 68, 1949 Pano 2.

Hitit sanatının²³³ geyik boynuzu tasvirlerinin de Frig örneğiyle hiçbir ilgisi yoktur.²³⁴ Dahası, Erken Frig stilinin geyiklerindeki boynuzlar dışa yöneliktir ve hatta daha geç Frig tasvirlerinden farklıdır (Pano 1-2). Doğu etkisi altındaki Geç-geometrik stilde ortaya çıkmış olan otlayan geyikler motifi Yunan sanatında çok yaygındır. Alishar testisinin geyik boynuzları en erken Rodos kâsesi²³⁵ üzerindeki otlayan geyik boynuzlarıyla uyumludur, ama stilistik olarak, süslemelerinden de görülebileceği gibi daha eski Yunan örneklerine bağlıdır. Fon süslemesi, noktalarla süslü dikdörtgenler, eşmerkezli daireler ve stilize ağaçlar subgeometrik ve geç-geometrik etkilere dayanmaktadır. Stilize ağaç, tıpkı burada olduğu gibi yüzeyleri dolduran bir süsleme unsuru olarak hâlihazırda Erken Attika stilinde karşımıza çıkmaktadır.²³⁶ Frig testisindeki geyik bedenlerinin stilizasyonu Alishar kâsesinin aslan tasvirleriyle aynıdır. Burada, yine subgeometrik veya Doğululaştırıcı stile dayanan yarım ve tam daireler dâhil olmaktadır. Alishar testisi de, aynı yerin daha önce bahsettiğimiz kâsesi gibi, Doğululaştırıcı Yunan stilinin kırsal bir devamıdır ve aynı şekilde 6. yüzyılın ortası civarına dayanmaktadır.

Stilistik açıdan birbirine bağlı bu iki kap onlara çok yakın olan Elbistan'dan bir örnekle ilişkilidir. Yukarıda, Geç Frig stilinin ışık meselesinden bahsederken büyük bir Elbistan testisi²³⁷ üzerinde, geriye dönük başlarla tasvir edilen boğanın (Pano 32a) Geç Frig Alishar vazolarının aslan ve geyik tasvirleriyle çok yakın bir ilişkisi olduğuna işaret etmiştik. Böylece hepsinin bir ve aynı ışıkten çıkmış olması gerektiği düşüncesini öne sürmüş olduk. Her iki merkezin hayvan figürlerinde öncelikle şematik biçimde stilize edilmiş beden, kalas biçimli uyluk ve bacaklarla ayakların saç teli inceliğindeki çizimi birbiriyle ortaktır. Dolayısıyla Elbistan testisinin de yukarıda bahsedilen Alishar paralelleri gibi 6. yüzyılın ortasına ait olduğuna inanıyoruz.

Geç Frig stilinin güçlü biçimde stilize hayvan tasvirleri, kıyaslanan paralellerden de anlaşıldığı gibi Yunan sanatının dejenere bir türevidir. Matzhausen/Bavyera'dan²³⁸ bir La Tène şişesindeki hayvan frizi Alishar ve Elbistan hayvan tasvirlerinin şaşırtıcı bir paralelidir. Hatta stilistik olarak sadece çok az ortak yanları vardır. Fakat La Tène şişesi Batı'daki Doğu Yunan etkisinin bir örneğidir. Buna karşın Alishar ve Elbistan kapları Yunan kültürü etkisinin Doğu'daki kanıtlarıdır.

Kafkasya'daki Maralyn Deresi'nin²³⁹ bronz kemerinde yer alıp nokta dolgularıyla, tüy kıvrımları ve dairelerle süslenmiş ve bölümlere ayrılmış bedenleri ve kalas biçimli üst bacaklarıyla Geç Frig tasvirlerini andırır gibi görünen aslan ve geyik tasvirlerinin Frig sanatıyla hiçbir doğrudan bağı yoktur. Aksine, bir İran-İskit sanat türünün ürünüdür.

Alishar ve Elbistan vazolarında (Pano 31 ve Pano 32b) karşımıza çıkan yıldız motifi,²⁴⁰ hâ-

233 Yalnızca Büyük Hitit İmparatorluğu döneminden kalma Alaca Kabartmaları'nın boynuz tasvirleri Frig örneğine bu açıdan benzerdir (v. Brandenstein, *Hethitische Götter nach Bildb.* S. 79 Şekil a-k; Moortgat, *Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker* Pano 35, 36). Çünkü onlarda da dışa yönelik boynuzlar bulunmaktadır. Friglerin bunu kendi dönemlerinde, asıl yerinde bulunan anıtlara kopyalayıp kopyalamadıklarını bilemiyoruz. Frig geyiklerinin diğer ayrıntılarında Alaca'nın Hitit geyikleriyle hiçbir ilgisi olmadığından, bir tesir bu noktada da düşünülemez.

234 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.100 vd.

235 Pfuhl, MuZ III Şekil 134.

236 John M. Cook, BSA 35 Pano 39, 40a, 44-46.

237 T. Özgüç, *Karahöyük* Pano 13.

238 Springer, *Kunstgeschichte* 12. Audage 1923 S.10 Şekil 28.

239 Schaeffer, *Stratigraphie Comparée* Şekil 275.

240 OIP XX Pano 5 (b 1180; 68) veya OIP XXX S.70 Şekil 76 Nr. 3.

lihazırda Gordion²⁴¹ ve Sardes'te²⁴² karşımıza çıkan Doğu Yunan nilüfer-palmiye-yıldızının kötü bir kopyasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla, bu yıldız motifiyle süslenmiş Alishar ve Elbistan vazolarının 6. yüzyılın ortası veya belki de ikinci yarısına dayandığına inanıyoruz. Her ne kadar benzer motifler Fenike ve Kıbrıs kâselerinde de karşımıza çıkıyor olsa da Boğazköy,²⁴³ Alishar²⁴⁴ ve Malatya²⁴⁵ vazolarının yalnızca dairelerin karmaşık biçimde kullanılmasıyla elde edilmiş, elle çizilmiş motifleri de Yunan örneklerine dayanmaktadır.²⁴⁶ Söz konusu Frig vazoları 6. yüzyılın ikinci yarısına aittir.

Geç Frig stilinin Helenleştirici örneklerinin başka temsilcileri Pazarlı'dandır. Buranın tümülsten gün yüzüne çıkarılan parçaları²⁴⁷ Yunan sanatı etkisi olmaksızın düşünülemez. Pazarlı'nın terrakotta kabartmalarında görülebilecek kapsamlı Yunan etkilerine aşağıda, 3. Bölüm'de geleceğiz.

Dahası, Helenleştirici Frig seramiği Alacahöyük'ten de bilinmektedir. Fakat şu ana dek yayımlanmamıştır.²⁴⁸ Aynı zamanda Gordion höyüğünden çıkarılan Helenleştirici parçalara da dikkat edilmelidir.²⁴⁹ Gordion'dan çıkarılan, vernikli resim yöntemiyle yapılmış,²⁵⁰ bir T-motifiyle süslü olan parça ve eşmerkezli dairelerle süslü kırık parçalar da yine Yunan etkisine dayanmaktadır.

Frig merkezlerinin, Yunan sanatının kırmızı figürlü resminin bütün Akdeniz dünyasına hâkim olduğu sonraki yüzyıllardaki seramik ürünleri bizim için tasavvur edilebilir değildir. Fakat eski moda Frig resmi Orta ve Güneydoğu Anadolu ve Pontus'ta bu zaman dilimi süresince varlığını sürdürmüş olacaktır. Çünkü birkaç ilkel ama kendi açılarından anılmaya değer, eski moda mat resimle birlikte Geç Frig stili damgasını hâlâ taşıyan büyük formatlı kaplar Boğazköy²⁵¹ ve Alishar'dan²⁵² tanınmaktadır (Pano 34, Şekil 48). Fakat bitkisel dekorları, Yunan vazo resmi süslemesinin de ağırlıklı bitkisel süslemelerle donatıldığı Helenistik döneme dayandıklarını²⁵³ düşündürmektedir. Pontus'tan bilinen ritonlar (Pano 35) da eski moda, çok cilalı üst yüzeyleri ve çok-renkli mat resimleriyle²⁵⁴ aynı döneme ve aynı stile aittir. Bu kapların ağız kısmını süsleyen²⁵⁵ sarmaşık dallarının biçimi, H. R. W. Smith'in öne sürdüğü²⁵⁶ gibi Helenistik döneme veya en fazla 4. yüz-

241 Körte, *Gordion* S.156 Şekil 139, 140.

242 Sardis X Pano 36.

243 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I Pano 18, 1-2.

244 OIP XXIX S.395 Şekil 444. Nr. 39 (395).

245 RHA II Pano M 17 5, 6, 8.

246 Perrot-Chipiez II S.736 Şekil 398, III S.779 Şekil 548.

247 H. Koşay, *Pazarlı* Pano 46 (aşağıda).

248 Eserimizin basımı sırasında, Geç Frig stilinin başka örneklerinin yayımlandığı *Alacahöyük*'ün 3. cildi çıktı (Pano 39-40).

249 Körte, *Gordion* Pano 9.

250 Birbiri içine çizilmiş çok sayıda daireden oluşan motifin (Gordion Pano 9 Nr. 34) eşmerkezli Frig motifleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Aksine, Doğu Yunan sanatının varlığını sürdüren ve 6. yüzyılın ortasına dek sık kullanılan bir süslemesidir.

251 MDOG 77, 1939 S.11 Şekil 8.

252 OIP VI (kapak resmi).

253 René Dussaud, *Syria* XI 1930 S.295 vd.

254 Bu ritonlarda çok cilalı, kiremit rengi zemin üzerinde beyaz ve koyu kahverengi mat resim bulunmaktadır.

255 Génouillac, *Céramique Cappadocienne* II Nr. 168. *Summary Guide of the Ashmolean Museum*, Oxford 151, Pano 23.

256 H. R. W. Smith, CVA, USA, 10 S. 20.

yıla dayandıkları anlamına gelmektedir. Bu tür ritonlar aslında Samsun'da Lagynoi parçalarıyla²⁵⁷ beraber bulunmuştur. Böylelikle bu vazo türünün tarihlendirilmesi için şimdi bir de dışarıdan bir ipucu elde etmiş oluyoruz.²⁵⁸ Frig vazo resmi, bu, biçimlerine bakılırsa Yunan ritonlarıyla²⁵⁹ ve kısmen de Yunan biçimlerine dayanan büyük kaplarla beraber en son parlak dönemini MÖ 3. yüzyılda yaşamıştır. Bu, ilkel ve muazzam bir sanat iradesinin son kez canlanmasıydı.

TEK-RENKLİ SERAMİK

Tek-renkli Frig seramiği, hâlihazırda bu bölümün başında söylediğimiz üzere boyalı eşyalardan ayrılamaz. Çünkü öncelikle, boyalı örneklerin kap biçimlerini tekrar eder. Yine de tek-renkli eşyalarda, boyalı seramiğin bazı kap biçimleri görülmemektedir. Örneğin, Erken Frig stilinin krater benzeri büyük kaplarından günümüze dek hiçbir tek-renkli örnek bulunamamıştır. Buna karşın, tek-renkli eşyaların *dinos* biçimli kapları,²⁶⁰ boyalı seramikte karşımıza çıkmamaktadır. Kadeh,²⁶¹ testi,²⁶² uzun ağızlı süzgeçli testi²⁶³ (Pano 23-25) ve metal örnekleri taklit eden vazolar²⁶⁴ da tek-renkli seramikte yine karşımıza çıkmaktadır. Tek-renkli seramiklere emtia da dâhil olduğundan, boyalı kaplarca bilinmeyen pek çok kap biçimi vardır.²⁶⁵

Boyasız eşyaların yalnızca Olgun Frig ve Geç Frig temsilcileri iyi tanınabilmektedir. Erken Frig stili döneminde sahip oldukları biçimleri şimdilik söyleyemiyoruz.

Bittel'in "gri ve kırmızı cilalı, tek-renkli eşyaların eski Hitit tiplerini devam ettirdiği" şeklindeki görüşünün²⁶⁶ bir kanıtı daha ihtiyacı vardır. Bittel, Frig kültürünün Hitit kültürünü doğrudan takip ettiği ilkesinden hareket etmiş ve daha geniş anlamda temellendirmede, bu, kendi başına gayet makul fikri dillendirmiştir.²⁶⁷ Yukarıdaki açıklamalarımız boyunca, Frig seramiğinin, öncülü olan Hitit seramiğiyle arasında bir ilişki bulunmadığını ayrıntılı biçimde açıkladık. Ayrıca Hitit seramiği içerisinde Frig kap biçimlerinin paralellerini de aradık, fakat hiçbir şey bulamadık. Dolayısıyla biz Frig tek-renkli seramiğiyle tek-renkli Hitit eşyaları arasında bir bağdan söz edilemeyeceği düşüncesindeyiz.

257 Bu tür ritonların, Samsun'daki Makridi kazılarında çıkarılmış olan büyük bir kısmı İstanbul'daki müzede muhafaza edilmektedir. Bu hayvan kaplarının yüzlerce parçasının bulunduğu sandıklarda 4. ve 3. yüzyılın terrakotta parçalarının yanı sıra "batı yamacı eşyaları" ve Lagynoi parçaları da bulunmaktadır.

258 Bildiğim kadarıyla bu hayvan biçimli kapların ortaya çıkış dönemini ilk olarak René Dussaud teşhis etti (*Syria* XI, 1930 S.395 vd.). Bu ritonların Bronz Çağı'nın hayvan biçimli Kapadokya kaplarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Bronz Çağı ritonlarının spiral süslemesi ve geometrik dekoru Geç Frig Samsun kaplarının bitkisel süslemelerinden tamamen farklıdır.

259 H.R.W. Smith, CVA, USA 10 S.20.

260 MDOG 75, 1937 S.43 Şekil 24; OIP XXIX s.379 Şekil 428 e 2329, e1274a.

261 a.g.e. 78, 1940 S.54 Şekil 12, 7; Körte, *Gordion* S.65 Şekil 38, 39; OIP XXIX Pano 8 c 1567 (üst sıra, orta kısım).

262 MDOG 75, 1937 S.44 Şekil 25a, S.45 Şekil 26a, S.48 Şekil 29c, e 76, 1938 S.17 Şekil 4-b; 78, 1940 S.54 Şekil 12 (3-6, 8, 9); OIP XXIX, S.360 Şekil 410 e1710, S.364 Şekil 413, S.381 Şekil 430 e 1354, e 1286; XXX S.27 Şekil 36, Şekil 37, Şekil 39-40; Körte, *Gordion* S.61 Şekil 27, S.64 Şekil 35-37.

263 MDOG 75, 1937 S.48 Şekil 29b; Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I Pano 13 (3 a-b); Körte, *Gordion* S.62 vd. Şekil 28-34.

264 OIP XXIX s.360 Şekil 410 (e 1343, e 1344); Körte, *Gordion* S.62 Şekil 30, 33, 35.

265 MDOG 75, 1937 S.47 Şekil 28, S.48 Şekil 29; 78, 1940 S.53 Şekil 11; OIP XXIX S.379 Şekil 426-428; Körte, *Gordion* S.66 vd. Şekil 40-43.

266 Bittel, Kl. St. S.110.

267 a.g.e. Dipnot 150.

Tek-renkli eşyalara gri ve kırmızı renklerin pek çok derecesinde rastlanmaktadır.²⁶⁸ Cilalı kaplarla²⁶⁹ cilasız kaplar²⁷⁰ yan yanadır. Gordion'daki III numaralı tümülüste çok cilalı,²⁷¹ ince, çok zarif gri renkli kaplar bulunmuştur (Pano 23-25). Renk tekniğindeki bir başka başarılı ilerleme 7. yüzyılın ortasında ortaya çıkan bir türle (Pano 26b, 27), şarap kırmızısı, çok cilalı kaplamayla²⁷² elde edilmiştir.

Daha yeni Frig katmanlarındaki boyalı eşyaların yerini tek-renkli seramiğin aldığı, birkaç kazı yerinde gözlemlenmiştir.²⁷³ Yine de her yerde durum böyle değildir. Örneğin, Alışar, Boğazköy, Konya, Maşat, Pazarlı, Akalan, Sinop, Elbistan²⁷⁴ ve Malatya'nın daha yeni katmanlarında boyalı kaplar boyasız kapların yanında karşımıza çıkmaktadır. Yine de, boyalı eşyaların altın dönemini yaşamasının ardından, Olgun Frig stilinin sonunda, tek-renkli ürünlerin Orta ve Güneydoğu Anadolu'da da ön plana çıkmış olması beklenebilir. Aynı sebepten, Frig sanatının boyalı eşyaları Batı Anadolu merkezlerinde boyasız eşyalar karşısında geri çekilmiştir. Örneğin Gordion'da 6. yüzyılın tümülüslerinde artık hiçbir Frig boyalı eşyası bulunmamaktadır.²⁷⁵ Yine 7. yüzyıla tarihlendirilebilen IV numaralı tümülüste de temsil edilmemektedir.²⁷⁶ Boyalı eşyalar Ankara ve çevresinde de enderdir.²⁷⁷ Gri eşyalar ise burada büyük miktarlarda çıkmaktadır.

Frig boyalı eşyalarının Gordion'da ortadan kaybolması kolaylıkla anlaşıldır. Frig şehirlerinde 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanımda olan boyalı Frig eşyalarının bir yüzyıldan sonra sunacak yeni bir şeyi yoktu artık ve Doğu Yunan vazo resmiyle rekabet edemezdi. Görünüşe göre, Frigya'nın batı şehirlerinde en başta Yunan ürünlerince yerinden edildi ve sonrasında da tamamen yok oldu.²⁷⁸ Yalnızca, 7. yüzyıl ortasının Doğu Yunan kuş kâselerinin (Pano H3) Ankara tümülüslerinde ilâve olarak bulunmuş olduğunu göz önünde bulundurun.²⁷⁹ Bu ta-

268 Krş. Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I S. 54 vd.

269 MDOG 75, 1937 S. 44 vd. Şekil 25, 26; Körte, *Gordion* S. 62 vd. Şekil 28-37.

270 OIP XXIX S.360 Şekil 440 Nr. E 1710; MDOG 75, 1937 S.48 Şekil 29; 78, 1940 S.54 Şekil 12.

271 Körte, *Gordion* S.62 vd. Şekil 28-31, Pano 4.

272 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I. S. 55.

273 Remzi Oğuz Arık, *Belleten* 8, 1944 S.354; Bittel, Kl. St. S.107.

274 Kazı ekibi, "Hitit sonrası" dönemine ait tek-renkli seramiğin bütün katmanlarda miktar bakımından boyalı seramiğe göre on kat fazla temsil edildiğini paylaşmaktadır (T. Özgüç, *Karahöyük* S.78). Daha yoksul bölgelerde ucuz, tek-renkli seramiğin pahalı, boyalı seramiğe sayıca üstün olması tamamen anlaşıldır. Yine de Elbistan'da, boyalı Geç-Frig seramiğinin daha eski katmanların boyalı seramiğine kıyasla büyük miktarlarda üretildiğini gözlemliyoruz. Boyalı eşyaların üretimi Frigya'nın orta ve doğu bölgelerindeki şehirlerde, batıdaki Frig kültür merkezlerinin aksine daha geç katmanlarda artmaktadır. Bu açıdan, bkz. Bittel, Kl. St. S.107.

275 Kaplaması olmayan mat resimli birkaç Geç Frig stili parçası (*Gordion* S.119-120 Şekil 98-99) mezarın dışında toplu halde toprak içerisinde bulunmuştur.

276 a.g.e. s. 103 vd. Şu anda Amerikalılarca araştırılan ve bir kuş kâsesi yoluyla 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen tümülüste de temsil edilmemektedir (*Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 17 Nr.4 1953, S. 33 Şekil 26).

277 Ankara ve çevresinde bulunan veya kazılardan çıkarılan seramik Ankara Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

278 Buna karşın, çok cilalı, tek-renkli eşya çok-renkliden daha uzun süre moda olarak kalmıştır. Çünkü şimdi Amerikalılarca araştırılan ve bir kuş kâsesi yoluyla 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilebilen tümülüste tek-renkli eşyaların güzel temsilcileri gün yüzüne çıkarılmıştır (*Bulletin*, Pennsylvania University Museum cilt 7 Nr. 4 1953, S. 33 Şekil 26) Aynı, çok cilalı eşya, bu türün Amerikan kazılarında elde edilmiş bir temsilcisinden de anlaşılacağı gibi, Gordion'da 6. yüzyılda da varlığını sürdürmektedir (a.g.e. S.31 Şekil 22).

279 Ekrem Akurgal, *Bayraklı* Pano A1. Yine Gordion'dan çıkarılan ve T. Özgüç tarafından yayımlanan vazo da (*Belleten* X 1946 Pano 78 Şekil 28) Yunan eseridir ve bir 7. yüzyıl *skyphos*unu temsil eder. Gordion'daki Amerikan kazılarında şimdi başka, daha yeni, yaklaşık olarak 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait olan bir kuş kâsesi gün yüzüne çıkarılmıştır (*Bulletin*, University Museum of Pennsylvania cilt 17 Nr. 4, 1953 S.33 Şekil 26).

rihten, yani 650'den sonra, boyalı Frig eşyalarının gerileyişi de başlamaktadır.

Kökeni Batı Anadolu yerleşimlerine dayanan tek-renkli eşyaların araştırılmasında dikkatli olunması gerektiğine işaret edilmelidir. Frig tek-renkli seramiğinin Bucchero-eşyalarıyla ilişkisi netleştirilmediği sürece, bu bölgenin tek-renkli seramiği hakkında hiçbir net ifadede bulunulamaz.²⁸⁰ Çünkü tek-renkli seramiğin Küçük Asya'nın batısında 7. yüzyılın başından itibaren ön plana çıktığı gerçeği Orta Anadolu'nun batısındaki durumla şaşırtıcı bir paralellik sergilemektedir. Antik Smyrna'daki kazılar esnasında protogeometrik ile erken- ve yüksek geometrik stil döneminde büyük miktarlarda karşımıza çıkan tek-renkli eşyaların geç-geometrik stil vazolarınca neredeyse tamamen yerinden edildiğini ve sonrasında 7. yüzyılda yeniden önem kazandığını gözlemleyebildik. Batı ve Orta Anadolu'daki bu paralellikler arasında bir ilişki olup olmadığını şimdilik söyleyemiyoruz. Fakat, Antik Smyrna'nın Bucchero materyallerinin incelenmesinde bu meseleye geri dönmeyi umuyoruz. Fakat, protogeometrik ile erken- ve olgun-geometrik stilin vazolarına eşlik eden büyük miktardaki tek-renkli Erken Yunan eşyalarının Frig eşyalarıyla hiçbir ilgisi olmadığı şimdiden söylenebilir. Smyrna'daki buluntular yardımıyla "Eolya seramiği" diye nitelendirmek istediğimiz bu erken-geometrik tek-renkli eşyalar sadece Yunan biçimlerini tekrarlamaktadır ve Frig eşyalarıyla hiçbir ilişkileri yoktur.

FRİG SERAMİĞİNE DAİR SON SÖZ (Zaman Tablosuyla Karşılaştırınız)

Önceki stilistik araştırmalardan net biçimde anlaşılmaktadır ki, Frig vazo resmi oluşumunu en başta Yunan sanatı etkisine borçludur. Balkanları anımsatan birkaç unsur hâlâ hissedilmektedir. Daha eski yerel kültürle, örneğin Hitit kültürüyle ve Doğu ile olası ilişkiler kanıtlanamamıştır. Kıbrıs'la ilişkiler de oldukça önemsiz görünmektedir.

Yunan etkileri, yükselişte olan genç Frig halkı nezdinde kabul gördü ve sonuçta orijinal, yüksek kaliteli vazo resminin oluşumuna yol açtı. Siluet figürleri, eşmerkezli daireleri, ışınları ve üçgen dizileri, zikzak motifi ve dekorasyon düzeni ilkesiyle Erken Frig stili, Yunan katı- ve olgun geometrik stili olmaksızın düşünülemez. Anıtsal kaplarda da Yunan örneklerini takip etmektedirler.

Olgun Frig stili esasen Yunan geç-geometrik stiline dayanmaktadır. Yunan motiflerinin benimsenmesinde Erken Frig stilinden daha az tutumludur. Zikzak desenli üçgen dizileri, eşmerkezli dairelerin düzeni, çizgi ve nokta dolgularıyla canlandırılan hayvan figürleri ve kompozisyonun bütününden türünden bariz Yunan etkileri anlaşılabilmektedir. Olgun Frig stiline sanatçıları yeni Yunan kap biçimlerini yaymaktadır. Güzel testiler ve *dinos* biçimli kaplar giderek artan Yunan etkilerinin başka kanıtlarıdır. Frig sanatçıları Yunan modasına uymakta o kadar ileriye gitmektedir ki, Erken Frig stiline anıtsal biçimlerinden vazgeçmekte ve sonrasında esasen küçük kaplar üretmektedirler, tıpkı Yunan sanatının geç- ve subgeometrik stiline olduğu gibi.

Benimsenen etkilerin bolluğuna rağmen Frig vazo resmi erken stilde ve olgun stilin altın çağında kendi özgün karakterini muhafaza etmektedir. Öyle ki, yukarı incelenen Yunan unsurları

göze batmamakta ve ancak ayrıntılı bir araştırmanın ardından fark edilebilmektedir. Bu her iki stilin Frig sanatçılarının yaratıcı yeteneği Frig halkına, eserleri yalnızca Küçük Asya'da bulunmakla kalmayıp, Kuzey Suriye'de ve Doğu Yunan kentlerinde de kabul gören kıymetli bir vazo ressamlığını armağan etmiştir.

Olgun Frig stiline ikinci aşamasında Frig vazo resmi yarım yüzyıldan daha uzun süren bir altın çağın ardından, yaklaşan Kimmer tehdidi ve genişlemekte olan Yunan ilerleyişi sebebiyle yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. 7. yüzyılın ikinci üçte birlik kısmının başlangıcında, korkulan Kimmer istilası gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra, 7. yüzyılın ortası civarında, 2. yüzyılın başlangıcına ait Doğu Yunan kuş kasesi parçaları, Geçiş Stili'ne ait bir Geç-Protokorint *aryballos* parçası, bir subgeometrik *skyphos*, 7. yüzyılın ikinci yarısına ait, geniş ağızlı bir lamba ve bir Korint *aryballos* parçasının bize kanıtladığı gibi, Yunan ithalatı başladı.

Sonraki on yıllarda Olgun Frig stiline, artık bağımsız Frig sanatı olmayıp, Doğululaştıran Yunan stiline kırsal bir türevini temsil eden üçüncü aşaması başlamaktadır. Olgun Frig stiline bu son aşamasında Frig vazo ressamı Yunan sanatının vernikli resmini, çok-renkliliğini ve figüratif temsillerini sunmaktadır. Fakat böylelikle Frig sanatının yaratıcı gücü sonsuza dek yok olmaktadır. Yunan sanatının artan etkisi Geç-Frig stiline kendini o kadar hâkim kılmıştır ki, Frig sanatının zayıflama süreci daha da hızlanmıştır. 6. yüzyılın sonundan itibaren Frig vazo resmine ait hiçbir esere rastlamamaktayız. Yalnızca bir kez, Helenistik dönemde kısa bir süreliğine yükselişe geçmek üzere yeniden ortaya çıkmaktadır.

²⁸⁰ Bittel'in haklı biçimde öne sürdüğü gibi, Küçük Asya'nın batısındaki gri eşyalarla ilişkileri olan Bucchero-benzeri eşyalar Boğazköy'de de karşımıza çıkmaktadır (Bittel-Güterbock, *Boğazköy I* Pano 20, 1, 2).

2. BÖLÜM

FRİGLERİN PLASTİK SANAT ESERLERİ

Friglerin plastik sanat eserlerinden bize yalnızca nadir ve her şeyden öte, kötü biçimde muhafaza edilmiş kalıntılar ulaşmıştır. Öyle ki, vazo resminde mümkün olmasına rağmen, Frig sanatının bu dalı üzerine hiçbir bütünlüklü fikir geliştirilememektedir. Yine de kaya anıtları, terrakotta frizleri ve birkaç başka sanat eseri üzerine devam etmekte olan bir araştırmadan Frig heykelleri hakkında da oldukça bilgi edinilebilir.¹

KAYA KABARTMALARI

Afyon-Karahisar ve Eskişehir çevresinde bulunmuş olan kaya kabartmaları özellikle araştırma konusu olmayı hak etmektedir.

Çoğu kaya anıtı kötü biçimde korunmuştur ve dolayısıyla hiçbir ayrıntının tespitine izin vermemektedir. Fakat neredeyse her anıtta, bizi daha kesin bir stil ve dönem tespitine götüren herhangi bir ipucu bulmak mümkündür.

Örneğin, aşırı derecede bozulmuş yüzeylerine rağmen, Aslantaş mezarının² stilistik özellikleri oldukça kesin biçimde tespit edilebilmektedir. Hatta aslanların baş şekli (Pano 36a), garip ve abartılı biçimde uzun ağız kısmına göre doğal olmayan biçimde kısa alnı ve burnundan görülebileceği gibi Hitit karakterine sahiptir.³ Yine de küçük ve aynı şekilde mezar kapısının her iki tarafında tasvir edilen yere uzanmış aslanlar öne dönük başlarıyla, 6. yüzyılın İyon aslanlarına dayandıklarını düşündürmektedir.⁴ Dolayısıyla bu anıtta varlığını sürdüren Hitit özelliklerinin kronoloji meselesi açısından bakıldığında hiçbir rolü yoktur. Hayvanların, fotoğrafta solda yer alan aslanda da bariz biçimde görüldüğü gibi, sakın duruşu İyon örneklerinin etkisi olmaksızın açıklanamaz. İyon sanatının Mısır etkisi altında oluşan bu aslan tipi 7. yüzyılın sonunda Milet'te ortaya çıkmıştır.⁵ Bu nedenle Frig anıtı en erken 6. yüzyıl başına dayanabilir.

1 Frig heykelleri hk. krş. Ramsay, "A Study of Phrygian Art", JHS 9, 1888 s.350 vd. Ve JHS 10, 1889 S.147 vd; Perrot-C-hipiez V S.168 vd; Reber, *Die phrygischen Felsdenkmäler*; E. Brandenburg, *Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsenfassaden*; Körte, *Kleinasiatische Studien* III, Die phrygischen Felsdenkmäler (AM 23, 1899 S. 88 vd.); Körte, *Gordion* S.219-226. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens* S.75 vd; Ekrem Akurgal, "Terrakottareliefs aus Pazarlı", *Belleten* 1943 S. 1-43; Karl Schefold, "Die Tönfriese von Pazarlı" (*Istanbuler Forschungen* Bd. 17, S. 137-148).

2 Reber, *Felsdenkmäler* Pano I.

3 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* Şekil 36-40 Pano 4-10.

4 Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs aus Lykien* S.44-51 ve dipnot 155.

5 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.79 vd.

Bir dizi heykelle süslü Aslankaya⁶ kült anıtı, Frig heykeliği düzeninde faydalanılan başka Yunan etkilerini de kanıtlamaktadır. İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün⁷ fotoğrafında, alınlıdaki sfenks silüetleri en azından konturlarından bariz biçimde tanınabilmektedir (Pano 37a). Daha uzun bir boyun üzerine oturan sfenks başları çeneden alna doğru birazcık genişleyen oval biçimli yüzleriyle gerçek arkaik Yunan niteliğine sahiptir. Asur veya Geç Hitit sfenksleriyle hiçbir ilgileri yoktur. Ayrıca, öne uzanan başları olan sfenksler, Doğu'nun hiçbir köşesinde tespit edilememektedir. Aksine, bunlar spesifik bir Yunan motifini temsil ederler. Bu yüzden de Aslankaya kült anıtı tıpkı Aslantaş mezar anıtı gibi aşağı yukarı 6. yüzyılın ilk yarısına yerleştirilebilir. Anıtlardan hangisinin daha eski olduğu zorlukla tespit edilebilir ve tamamen önemsizdir. Fakat kült anıtının daha yeni olduğunu düşünmeye meyilliyiz. Çünkü itinalı biçimde yapılmış heykel süslemesiyle, Frig taş ustalarının deneyimli ve kendini geliştirmiş olduğu bir dönemde ortaya konmuş gibi görünmektedir. Fakat en fazla 20-30 yıllık bir dönem farkı söz konusu olabilir. Nişin ortasında tasvir edilmiş, yanlarında iki aslanın bulunduğu Kybele figürü (Pano 37b), yuvarlak biçimleriyle 6. yüzyılın ortasına yönelik bir tarihlendirmeden yanadır.⁸ Aslantaş mezarının (Pano 38b) yakınındaki bir nişte yer alan bir diğer Kybele figürü⁹ de aynı şekilde yuvarlak biçimleriyle yaklaşık olarak 6. yüzyılın ortasından bir eser olarak kabul edilebilir.

Midas Şehri'nin¹⁰ bir İyon heykeltıraşından etkilenmiş bir Frig'e ait eseri olabilecek ve maa-lesef ki tam olmayan, yalnızca alt kısmı korunabilmiş giysili heykeli Frig heykeliğinin dönemsel düzenlemesi için anlamlı bir ipucudur. 6. yüzyılın yaklaşık olarak ikinci çeyreğine dayanan bu heykel,¹¹ ona stil olarak çok yakın olup yukarıda büyük oranda bahsedilen Frig sanatı heykellerinin onunla çağdaş olduğunu düşündürmektedir. Hâlihazırda bahsedilen Kybele figürleri (Pano 37b, 38b) ve sfenks kabartmaları (Pano 37a) da tıpkı Midas Şehri heykeli gibi yalnızca Doğu Yunan sanatı etkisi altında ortaya çıkmış olabilir.¹² Dolayısıyla Frig kaya kabartmasının, Kurt Bittel'in düşündüğü gibi¹³ 8. yüzyıla tarihlendirilmesi bu açıdan da savunulamaz (aşağıya da bakınız).

Hâlâ iyi durumda olan, Kalehisar basamaklı sunağındaki (Pano 42a-c, Şekil 55) aslan ön bacakları da bu silsileye dâhildir ve yaklaşık olarak çağdaş olup 6. yüzyıl ortası civarına tarihlendirilebilir.

Frig kaya anıtlarının ardından, parçalanmış aslan mezarının¹⁴ kalıntıları stilistik bir analize (Pano 38a) en elverişli olanlardır. Çünkü hâlâ iyi durumda olan ayrıntıları vardır. Bu anıtın par-

6 Reber, *Felsdenkmäler* Pano 3.

7 Bossert tarafından yayımlanmıştır, *Altanatolien* 1026-1027. Pano 37a aynı negatife göre üretilmiştir.

8 Bu klişe kalıbı Türk müzelerinin genel müdürü Bay Cahit Kınay'a borçluyum.

9 Pano 38b Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne ait bir fotoğrafa göre hazırlanmıştır. Yayımlama iznini bize Bay Kurt Bittel vermiştir.

10 *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* VI 138 (Nr. 401) ve Pano 71. Şimdi Haspels'e bkz. *Phrygie* III S. 111-114 Pano 47a; ayrıca krş. Bittel, *Kl. St.* S.106.

11 Haspels'in bu eser üzerine aydınlatıcı gözlemlerine bkz. (*Phrygie* III S.111-114).

12 Bittel (*Kl. St.* S.106 Dipnot 141), Barnett (*JHS* 68 S.21) ve Bossert (*Altanatolien* S.70, Nr. 786) tarafından yaklaşık olarak 8. yüzyıla konumlandırılan Palanga heykeli (*JHS* 68 S.21 Şekil 19) zikzak bükümleriyle yine Doğu Yunan sanatı etkisi altında ortaya çıkmış bir eserdir (bkz. Akurgal, *Sp. Bildk.* S.33).

13 Bittel, *Kl. St.* S.81, 105. Doğu Yunan merkezlerinden büyük heykelticilik örneklerinin 600'den daha eskiye tarihlendirilebilecek hiçbir örneğinin bugüne dek bilinmediği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, seramik buluntulardan bahsederken açıkça gördüğümüz gibi, büyük heykelticilikle Yunanlardan daha ziyade meşgul olan Friglerin Doğu ile hiçbir ilişkisinin olmadığı asla düşünülemez.

14 Reber Pano 2; Bittel, *Kl. St.* Pano 30; Körte, *AM* 1898 Pano 1.

çaları üzerine daha eski bir eserimizde birkaç noktaya değindik ve aslan heykelini stilistik olarak Urartu ve Ahameniş sanat eserleriyle karşılaştırdık.¹⁵

Kulak ve göz yapısı ile burnun üzerinde ve gözlerin altındaki stilizasyonlar ve dilin biraz dışarı çıktığı, geniş biçimde açılmış ağızlar bu aslanın (Pano 38a) Geç-Hitit sanatının erken dönemine ait Asurlaştıran temsilcilerine dayandığına işaret etmektedir. Doğrudan öncülerinin nerede bulunduğu kesin olarak ne yazık ki söylenemiyor. Benzer aslan tasvirleri, yalnızca daha geç örneklerini bildiğimiz Ahameniş sanatında da bulunmaktadır. 6. yüzyıla dek Akdeniz dünyasında önemli bir rol oynayan Urartu sanatı da benzer aslan tasvirlerini üretmiş olacaktır. Geç Hitit heykelticiliği üzerine olan kitabımızda yıkık mezardaki aslanın balık sırtı deseniyle stilize edilmiş önbacakları ve spiral biçiminde stilize edilmiş kısa yelesini Urartu bronzlarıyla karşılaştırdık.¹⁶ Aynı ayrıntıları Ahameniş kabartmalarında da bulduğumuzdan o zamanlar Frig anıtını İran sanatıyla ilişkilendirmeye çalıştık.¹⁷

İlaveten, burada burun stilizasyonuna da dikkat çekilmelidir. Çünkü İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne ait olan ve burada Bay Kurt Bittel'in izniyle yayımlayabildiğim bir fotoğrafta açıkça incelenebilmektedir (Pano 38a). İki şişkin çizgiden oluşan bu stilizasyon da yine hem Urartu¹⁸ hem Ahameniş¹⁹ aslan tasvirlerinde bulunmaktadır. 7. yüzyıl başına ait olan Göllüdağ aslanları²⁰ veya 8. yüzyılın²¹ Asur aslanlarında aynı burun yerinde genelde üç veya daha fazla çizgi bulunmaktadır.

Bu ayrıntılar yardımıyla Frig kaya anıtı öncülerinin Urartu-İran kültür çevreleri içerisinde aranabileceğini söyleyebiliriz. Fakat, bu merkezlerden hangisinin Frig sanatına doğrudan etki ettiğini kesin olarak söyleyemiyoruz. Yine de, Friglerin Urartulardan ziyade Ahameniş sanat eserlerini bildiğini düşünebileceğimizi sanıyoruz. Hatta Urartu kralları 6. yüzyıla dek hüküm sürdüğünden Urartu sanatı 6. yüzyılda hâlâ altın çağını yaşamaya devam etmiş olabilir. Fakat bize ulaşan Urartu sanat eserlerinin çoğu 8. ve 7. yüzyıla,²² yani Frig örneğinden çok daha erken bir döneme dayanmaktadır. Yukarıda bahsedilen diğer Frig eserleri 6. yüzyıldan önceki bir tarihlendirmeye izin vermediğinden, paralel eserler arayışımızda mümkün olan en dar dönem sınırlandırmaları içerisinde kalmaya mecburuz.

Fakat çok daha önemlisi, Frig aslanının kürek kemiği stilizasyonunun Urartu bronzlarında mevcut olmaması, fakat Ahameniş örneklerinde neredeyse aynı biçimde karşımıza çıkmasıdır. Erzurum'da henüz bulunan ve yayımlanmamış olan bir Ankara Müzesi kabartmasında, yüzünün karakteristik ayrıntıları ve ön bacakların kendine özgü stilizasyonu sebebiyle Urartu eseri olarak nitelendirilebilecek bir aslan heykeli bulunmaktadır. Aslanın kürek kemiğine, 8. ve 9. yüzyılın Asur örneklerinde olduğu gibi küçük bir kas eşlik etmektedir.²³ Urartu sanatının, Frig aslanları veya onların İran paralellerinde karşımıza çıktığı gibi 8-şeklinde veya yinelenen biçimdeki kürek

15 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.60 Dipnot 101, 63, S.70 Dipnot 191.

16 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.60 Dipnot 101.

17 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.63, 70 ve Dipnot 191.

18 Barnett, *Iraq XII* 1950 Pano 11 Şekil 2, Pano 18 Şekil 3.

19 Sarre, *Die Kunst des alten Persien* Pano 21.

20 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* Pano 35.

21 E. G. S. Robinson, *JHS* 71, 1951 s.160 Şekil 1-3, 5-6.

22 Barnett'in Urartu bronzları hakkındaki fevkalade makalesine bkz. *Iraq XII* 1950 s.1-43.

23 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.63.

kemiği²⁴ stilizasyonunu bilmediği sonucu çıkmaktadır. Hatta İran örnekleri Frig mezarından çok daha yenidir. Fakat benzerlik o kadar fazladır ki, bir ilişkiden şüphelenilmeyebilir. Darius-Kserkses²⁵ döneminin İran örnekleri Susa'nın emaye kiremitleri üzerindeki daha geç örneklerle karşılaştırıldığında hepsinin aynı şemada olduğu tespit edilecektir.²⁶ Buradan, 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait olup bize ulaşmamış olan daha eski Ahameniş temsilcilerinin veya yine aynı şekilde 6. yüzyılın ilk yarısına ait olup henüz bilmediğimiz Med örneklerinin, daha geç İran aslan tasvirleriyle aynı kürek kemiği stilizasyonuna sahip olmuş olması gerektiği sonucunu çıkarıyoruz.

Medlerin en azından 585'ten beri Küçük Asya'ya saldırdığı gerçeği bize Frigya'da İran sanatının etkisini hesaba katma hakkını vermektedir. Elimizde, kesin olarak İran eseri diye nitelendirilebilecek, 6. yüzyılın ilk yarısına ait hiçbir eser bulunmasa da bir Med sanatından bahsetmenin hipotetik olmayacağı inancındayız. Yakın zamanda tanınır hâle gelen Ziviye Hazinesi²⁷ İran halkının topraklarında 7. yüzyılda canlı bir sanat faaliyeti olduğunu yeterince kanıtlamaktadır.

Yine de, aslan mezarı yeni bir sanat stiline işaret ediyor gibi görünmektedir. Ben bu stili Med-Ahameniş diye adlandırmak istiyorum.²⁸ Ahameniş stilinde işlenmiş, Sardes'in²⁹ Lidya altın levhaları bu yeni yönelimin başka örnekleridir. Büyükaslantaş ve Aslankaya anıtlarının bambaşka bir stili olduğunu yukarıda gördük. Dolayısıyla yıkık mezarın 6. yüzyılın ortası ve hatta ikinci yarısına dayandığına inanıyoruz. Ramsay tarafından taslağı çıkarılan savaşçılar³⁰ gerçeğe yalnızca tahminen uygunsa, o zaman diyebiliriz ki, onlar da tıpkı Gordion³¹ ve Pazarlı (Pano 45-50) savaşçı tasvirleri gibi yaklaşık olarak 6. yüzyılın ortası civarı veya ikinci yarısına tarihlendirilebilir.

Yeni sanat yönelimi kendini Frigya ve Paflagonya'daki bir dizi anıtta kendini göstermektedir. Yazılıkaya Frig Anıtı yakınında bulunan ve üzerindeki işaret ve simgeler sebebiyle bir Geç Hitit anıtı olduğu düşünülen Doğanlıdere³² Kaya Kabartması da 6. yüzyılın ikinci yarısından daha eskiye tarihlendirilemez.³³

Kargamış'ın Hitit kralıyla müttefik olan Mita'nın ülkesinde bir Geç Hitit kabartmasının kaya üzerine oyulması gerçekten beklenebilir. Yine de Midas döneminde, yani 8. yüzyılın sonunda bu bölgeye Friglerce henüz yerleşilmemişti (bkz. aşağıda, 10. Bölüm). Dolayısıyla dostane ilişkilere dayanan bir Hitit anıtının yapılmış olması burada, Yazılıkaya'da pek düşünülebilir değildir.

Buradaki işaretlerin hiyeroglif olup olmadığına karar veremiyorum. Orijinal eseri görme-

24 8-şeklinde veya yinelenen biçimdeki kürek kemiği stilizasyonuna, bu stilizasyonu belirli bir adla tanımlamadan, Hitit sanatı üzerine olan eserimizde dikkat çektik (*Sp. Bildk.* S.63).

25 Sarre, *Die Kunst des alten Persien* Pano 17, 20, 21.

26 a.g.e. Pano 39. Ayrıca ağırlık olarak kullanılan bronz bir aslan heykelciğini krş. a.g.e. Pano 44.

27 A. Goddard, *Le trésor de Ziwiye*, Haarlem 1950.

28 "Coins from the Ephesians Artemis Reconsidered" (*JHS* 1951, 156 vd.) adlı makalesinde aslan tasvirleri üzerine aydınlatıcı bir araştırma yapan E.S.G. Robinson bizim nâmevcut Ahameniş örneklerine olan atfımızı ikna edici bulmamaktadır (a.g.e. s.161 Dipnot 41). 6. yüzyılın ilk yarısına ait hiçbir İran ya da daha doğru ifade etmek gerekirse Med örneği elimizde bulunmadığı sürece, iddiamız ne yazık ki hipotetik kalacaktır. Yine de herhangi bir örnek ortaya koymaya mecburuz. İran veya Med sanatı hem dönemsel hem mekânsal olarak Frig sanatçılarına en yakın olanıdır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, 6. yüzyılın Ahameniş eserlerinin Frig örnekleriyle bir dizi stilistik benzerliği bulunması dolayısıyla hipotezimizi savunabileceğimize inanıyoruz.

29 Curtis, "Jewellery and Gold Work", *Sardis XIII* Pano I; Ahameniş damgasını da krş. Pano 10, 11.

30 Perrot-Chipiez V S. 172 Şekil 117, 118.

31 Körte, *Gordion* S. 158 Şekil 141.

32 Messerschmid, "Corpus Inscriptionum Hethiticarum" (*MVAG*, 5. Jahrgang Nr. 4-5) M 36 B; Perrot-Chipiez V S. 147-148 ve Şekil 101; Bittel, *AfO* 13; A. Gabriel, *Phrygie II* Pano 18b.

33 Bossert, *Altanatolien* S.83 Nr. 1058.

dim. Fakat Bossert'deki fotoğraf yanıltmıyorsa bir Ahameniş figürünün söz konusu olduğuna inanmak istiyorum. Yüz profili ve küçük, yuvarlak ve biraz yüksek ense topuzu, fakat hepsinden öte gözlerin ve kaşların yapısı Ahameniş tasvirlerini andırmaktadır. O zamanki siyasî koşullar böyle bir dostluk anıtı için çok uygundu.

Midas Şehri çevresindeki kaya anıtlarında tespit edilebilen Ahameniş etkileri, Frig kaya kabartmalarıyla yakın ilişkileri olan Paflagonya anıtlarında daha açık biçimde anlaşılmaktadır.

Leonhard tarafından yayımlanan Kalekapı Kaya Mezarı (Pano 40), cephenin sağ tarafındaki kanatlı ve boynuzlu aslan-kuşla ve boğa biçimli sütun başlıklarıyla, şüpheye yer bırakmayacak biçimde Ahameniş etkilerini açığa vurmaktadır.³⁴ Yine de bu anıtın stili saf Yunan stilidir. Kalekapı Mezar Anıtı cephesinin sağ kısmında tasvir edilen aslan figürü (Pano 43b) kıvrık burun profiliyle Asur niteliği taşımaktadır, fakat yukarı kaldırılmış pençesi, bedeninin, sol bacağın alt kısmında başlayan ve göbek çizgisiyle devam eden köşegenel hareketiyle ve ayrıca yele stilizasyonu ile tamamen 5. yüzyılın Yunan aslanları tipindedir. Atina'daki Dipylon Mezarlığı'nın Dionysios alanındaki antitetik aslanlar ve boğa, duruş ve hareket açısından Paflagonya mezarındaki aslanla ve boğayla şaşırtıcı biçimde benzerdir.³⁵ Hepsinden öte, boğanın yönü her iki anıtta da (Pano 40a, 41a) tamamen aynı şemada verilmiştir. Yani Kalekapı Mezar Anıtı 5. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış olmalıdır. Alınlığın yukarı kenar tablasındaki kartal ve onun altında yer alan aslan tasvirleri de yine Yunan sanatının mezar simgelerindendir (Pano 40). Alt sırada tasvir edilen, avlarını parçalayan aslan motifi de Likya'daki bir mezar anıtında yine karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Yukarıdaki aslan grubunun ziyaretçiye dönük başları da aynı biçimde Yunan sanatına has heykel fikrini temsil etmektedir. Buradan da Kalekapı Anıtı ustasının tamamen Yunan stilinde çalışmış olduğu ve hatta heykel motiflerini en çok Yunan sanatı repertuarından aldığı, fakat bazı özelliklerinde İran sanatı etkisini düşündüğü sonucu çıkmaktadır. Fakat bir Frig mezar anıtının söz konusu olduğu, cephe ve alınlık heykelleri şüpheye yer bırakmayacak biçimde Frig karakterine sahip olan, Kastamonu'daki bir diğer Paflagonya mezar anıtından (Pano 42) anlaşılmaktadır. Cephenin stil özelliklerini aşağıda konuşacağız. Alınlık figürleriyle (Pano 43a) ilişkili olarak, onların Frigya'daki Aslankaya Anıtı motifini tekrarladığını söyleyebiliriz (Pano 36b). Fakat Kastamonu Mezar Anıtı, Frigya'daki örneklerinden çok daha geç bir döneme dayanmaktadır. Ortadaki, ayakta duran giysili figür orijinalinde açıkça tespit edilebilen, serbestçe hareket etmekte olan, hafif S biçimli bir beden duruşuna sahiptir ki, bu 4. yüzyılın Yunan örnekleri bilinmeksizin düşünülebilir değildir.

Frig kaya anıtları ve onlara bağlı Paflagonya kaya anıtlarında tespit edilebilen İran etkileri hayret uyandırmayabilir. Çünkü Ahameniş etkileriyle Doğu Yunan sanatının olgun ve geç arkaik

34 İran etkilerine hâlihazırda işaret etmiş olan Leonhard, *Paphlagonien* s.246 vd karşılaştırınız. İskilip'te boğa biçimli sütun başlıkları olan bir kaya mezarı tespit edilmiştir, krş. Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengräber* Pano 4 veya Perrot-Chipiez V 210 Şekil 149. Gölbaşı-Trysa'nın (F. Eichler, *Die Reliefs des Heroon von Gölbaschi-Trysa*, Wien 1950, Pano 1) Heroon boğa protomları da aynı şekilde hem Kıbrıs hem Sayda'daki çağdaş anıtlarda kullanım alanı bulmuş olan bir İran motifini tekrar etmektedir (krş. Rodenwaldt, *Griechische Reliefs in Lykien* S.9).

35 Dionysios alanının aslanları ve boğası için krş. A. Brueckner, *Der Friedhof am Eridanos* S. 74 vd. Şekil 47-49 ve Şekil 18, 37. 5. yüzyıla ait, başka benzer aslanlar için bkz. Pryce, *Catalogue* I Pano 28; Gisela Richter, *Animals* Şekil 23, 32.

36 Picard, *Manuel d'Archéologie* I, 1935, S.503 Şekil 212. Fakat eski motif burada kısaltılmıştır ve av hayvanı bulunmamaktadır. Sinop'ta yaklaşık otuz yıl önce bulunmuş olan, 4. yüzyıla dayanan, iki aslanın bir karacayı parçaladığı muhteşem aslan grubu da Likya örneği gibi bir mezar anıtına işaret ediyor olmalıdır. Anıt yakınında Ludwig Budde tarafından yayımlanacaktır.

kabartmalarında çok sık karşılaşılmaktadır. Şimdi İstanbul'da³⁷ bulunan Kyzikos araba kabartmasında boynuzlu bir aslan-kuş, protom biçiminde, arabanın yönlendirme kolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kabartma ve akrabaları üzerindeki başka Ahameniş etkilerine tarafımızca daha önce dikkat çekilmiştir.³⁸

İstanbul'daki müzenin³⁹ ya Doryleion'dan ya da Kyzikos'tan bir kabartması üzerinde görülen Potnia Theron'un çentikli *polosu* da yine, tıpkı bir Frig parçasının sfenks figüründe olduğu gibi Ahameniş etkisine dayandırılabilir (Pano 32b). Likya sanat eserleri içerisindeki İran etkilerine Rodenwaldt⁴⁰ ve son dönemde Tritsch işaret etmiştir.⁴¹ Dolayısıyla 6. yüzyılın Frig sanatındaki Ahameniş etkileri gayet anlaşılırdır. Frigya İranlılara yakındı ve siyaseten onlara kuvvetli biçimde bağlıydı. Öyle ki Frig sanatsal üretimi kaçınılmaz biçimde İran etkisine maruz kalmıştı.⁴²

Midas Şehri çevresinde bulunan bir dizi kaya kabartması da burada kısaca anılmalıdır. Bu kötü muhafaza edilmiş anıtlar aslında yalnızca motif tarihi açısından incelenebilir.⁴³

Söz konusu Midas Şehri'nin alt kısmındaki kaya duvarında yer alan kabartmadaki manto figürleri zor yorumlanmaktadır.⁴⁴ Ortaya çıkış dönemleri hakkında da kesin bir şey söylenemez.

Eli dua eder biçimde kaldırılmış mantolu bir figürü tasvir eden bir kabartma, jestleri sebebiyle ilgi çekicidir ve Hitit eseri olarak nitelendirilebilir. Fakat Körte bu kabartmaları Hitit sanatına atfetmek için kesinlikle hiçbir sebep bulunmadığını vurgulamaktadır.⁴⁵ Yine de Büyük Hitit Kralığı dönemine dayanmaları olası olabilir. Fakat bu kabartmaların durumu çok kötü olduğundan, haklarında kesin bir yargıda bulunacak durumda değiliz.

Stilistik araştırmamızdan anlaşılmaktadır ki, Frig heykelciliğinin yukarıda bahsedilen eserlerinden hiçbirisi 6. yüzyılın başından daha erken bir döneme tarihlendirilemez. Fakat, Friglerin, altın çağının zirvesini 8. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ve bu dönemde heykelcilikte çok daha ilerlemiş olan Geç Hititlerin komşuları ve müttefikleri olduğu düşünüldüğünde 8. ve 7. yüzyılın Frigya'sında hiçbir anıtsal heykelin gerçekten bilinip bilinmediği sorusu sorulmalıdır. Bu, yerinde bir sorudur. Dolayısıyla böylesi daha eski anıtları aramalıyız. Alışar, Boğazköy, Alaca, Alâattin Tepesi (Konya) ve diğer Frig yerleşimlerinde gerçekleştirilen kazılarda, ortaya çıkış dönemleri stratigrafik olarak belirlenebilecek hiçbir heykel kalıntısı gün yüzüne çıkartılmamıştır.

Alacahöyük'ten, bir Frig yazıtıyla süslü aslan,⁴⁶ Frig anıtsal heykelciliğinin, bugüne dek bir kazı alanında gün yüzüne çıkarılmış yegâne örneğidir. Stratigrafik olarak belirlenemeyen bu eser

37 M. Schede, *Meisterwerke Türkischer Museen* Pano 14a; Picard, Manuel I, S. 529 Şekil 176. Benzer bir aslan-kuş Belevi Mezarı'nda ve İskender Lahdi'nin dar kenarlarının akroterlerinde de karşımıza çıkmaktadır (WJH 1936 *Beiblatt Sp.* 187 Şekil 61, 62).

38 Ekrem Akurgal, *Gr. Reliefs aus Lykien* S.37 Dipnot 122; Fakat burada "Asur" diye nitelendirilmiştir. Şimdi bu ayrıntıyı da İran etkisine dayandırmak istiyoruz. Ayrıca krş. Pope, *A Survey of Persian Art* Pano 104b.

39 M. Schede, *Meisterwerke Türkischer Museen* Pano 3; Picard, Manuel I. s.531 Şekil 177.

40 G.Rodenwaldt, *Griechische Reliefs in Lykien* S.9; ayrıca krş. Ekrem Akurgal, *Gr. Reliefs aus Lykien* S.101.

41 F. J. Tritsch, *The Harpy Tomb at Xanthos*, JHS 62, S.45 vd.

42 Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki araştırmalarımız esnasında, 1953 Ekim'inde, Ergili'de İstanbul'daki müzenin Greko-Pers kabartmasının (*Mendel* III Nr. 1355-1357 S.564 vd.) yeni bir parçasının bulunduğu dikkat edilmelidir. Ergili, İran satraplığının ikamet ettiği antik Daskyleion ile tanımlanabilir. Bu mesele hakkında, ileride ayrıntılı biçimde konuşacağız.

43 Körte, *Gordion* S.225 vd.

44 a.g.e. S.225-226.

45 a.g.e.

46 R. O. Arık, *Alacahöyük* I, S. 18-19 Şekil 22-25.

ne yazık ki tamamlanmamıştır. Dolayısıyla stilistik açıdan incelenemez. Aslanın bedeni üzerindeki yazıt dönem tespiti için hiçbir ipucu sunmamaktadır. Fakat daha geç bir döneme işaret ediyor olabilir. Çünkü Alaca'nın Kalehisar Kaya Sunağı⁴⁷ gibi başka yazıtları kesinlikle 6. yüzyıla dayanmaktadır (Pano 44a-d, Şekil 55). Daha da önemlisi, Alaca'da Erken veya Olgun Frig seramiğinin hiçbir kesin örneği bulunmamıştır.⁴⁸

Böylelikle Frig anıtsal heykeltıraş örnekleri anlatılmıştır. Yine de bu bakış açısından Ankara ortostatlarını incelemeliyiz. Ankara ortostat kabartmalarını daha eski bir kitabımızda temel bir stilistik araştırma yardımıyla Geç Hitit döneminin erken stiline örnekleri olarak belirlemiş ve onları Sakçegözü gibi Kuzey Suriye işliklerinin uzantısı olarak kabul etmiştik.⁴⁹ Fakat 7. yüzyılın başında Ankara'da ortaya çıkmış olmaları bizi, onların Frig sanatı karşısındaki konumunu yeniden gözden geçirmeye zorlamaktadır. Çünkü Ankara'da bu dönemde hâlihazırda Frigler yaşamaktaydı. Bittel bu ortostatın aslan heykellerinin yıkık mezarın ve Aslantaş Mezar Anıtı'nın aslan tasvirleriyle stilistik olarak bağlantılı olduğunu tespit etmiş⁵⁰ ve Frig kaya kabartmalarını bu şekilde 8. yüzyıla tarihlendirmiştir.⁵¹ Fakat Geç Hitit ve Frig aslanları arasında hiçbir ortaklığın bulunmayışı bizim yukarıda bahsedilen kitabımızda aydınlatılmıştır. Bittel tarafından öne sürülen "dudak şeridiyle yarılmış ağız, ön bacağın üst kısmındaki çerçeve, kıvrık ve arka bacaklar arasına alınmış kuyruk"⁵² gibi ortaklıklar yalnızca Frig ve Geç Hitit aslanlarına has değildir. Aynı özellikler farklı dönemlerin Asur, Yunan ve İran aslanlarında da karşımıza çıkmaktadır. Stilistik mukayeselerde yalnızca birbiriyle karşılaştırılan eserlere has olan özelliklerin kıymeti vardır. Dolayısıyla Bittel tarafından yapılan mukayeseler ikna edici değildir. Aslantaş aslanlarının ve yıkık mezar aslanlarının esas Geç Hitit özelliklerine yukarıda işaret etmiş, fakat bunları varlığını sürdüren özellikler açısından izah etmiştik. Çünkü Frig tasvirleri daha büyük oranda başka özelliklere, bilhassa Yunan sanatına has özelliklere sahiptir.⁵³ Daha da önemlisi, Ankara ortostatları ve Frig kaya kabartmaları arasında ne stilistik açıdan ne de motif tarihselliği açısından benzerlikler bulunmaktadır. Hatta Bittel bu konuda da her iki grup sanat eseri arasında bir ortaklık bulunduğu görüşündedir. Fakat buna ilişkin satırlarını okuyunca görüyoruz ki, ifadeleri aslında net biçimde anlaşılır hiçbir mukayese barındırmamaktadır.⁵⁴

Ankara ortostatları Geç Hitit sanatçıların ürünleridir.⁵⁵ Fakat bu sanatçılar tarafından

47 Bkz. Aşağıda 8. Bölüm.

48 Bugüne dek yayımlanmış materyali karşılaştırınız: H. Koşay, *Alacahöyük II* Pano 3-8; *Alacahöyük III* (1951), Pano 39-40. Frig heykeltıraşlığının en önemli eserlerinin bulunduğu Midas Şehri'nde bugüne dek, 7. yüzyılın ikinci yarısından daha eskiye tarihlendirilebilecek hiçbir Frig parçasının gün yüzüne çıkmamış olması anlamlıdır (bkz. 1. Bölüm, Dipnot: 57b).

49 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.69, 84 vd. ve Dipnot 253 ve 85, 86 Pano 36b, 48b-50b.

50 Bittel, *Kl. St.* S.79-81.

51 a.g.e. S.80, 105.

52 a.g.e. S.80.

53 Yakın dönemde Delphi'nin fildişi Dompteur Grubu'nda bulunmuş olan bu fevkalade eser, Amandry'nin muhteşem biçimde ortaya koyduğu üzere, 7. yüzyıl sonuna dayanmasına rağmen daha ziyade Hitit özellikleri taşımaktadır (*Syria* 24 1944/45 S.149-174 Pano 10-11 Şekil 4). Erkek figür yardımıyla tam olarak tarihlendirebildiğimiz bu Doğu Yunan eseri Frig heykeltıraşlığının varlığını sürdüren Hitit özellikleri için güzel bir paraleldir. Fakat adı geçen fildişi grubu aslanının da tarihlendirilebilen Yunan özellikleri olmasını daha önceki bir çalışmada açıklamıştık (Akurgal, *Sp. Bildk.* s.78-79).

54 a.g.e. S.81.

55 Ankara ortostatları tamamen Asurlaştıran sanat eserleridir. Yalnızca biçim ve içerikleri bile hâlen Geç Hitit sanatı geleneği içerisinde yer aldıklarını yeterince kanıtlamaktadır. Yırtıcı kuş kabartması, Sakçegözü heykelleri bilinmek-

Ankaralı küçük bir prensin siparişi üzerine yapılmışlardır. Çünkü bir dizi höyük (bkz. aşağıda 7. Bölüm) ve bu höyüklerde bulunan vazo parçaları ve küçük buluntular Friglerin Ankara'ya yaklaşık olarak 7. yüzyıl başından beri yerleştiğinin kanıtlarıdır. Ankara'nın Frig prenslerinin yukarıdaki Frig prensleri veya kralları gibi, 8. ve 7. yüzyılda güzel sanatların çoğu dalında kendi işlikleri vardır. Fakat hiçbir heykeltıraş işliğine sahip değillerdi. Bu dönemde heykeltıraşlık, göçebelikten yerleşikliğe henüz geçmiş olan bu çok genç halk için pek kavranmış değildi. Frig sanatçıları, komşuları ve büyük öncülleri olan Yunanlar gibi vazo resmi ve küçük heykeltıraşlıkla yetinmekteydi. Küçük sanatları Geç Hitit döneminin erken yıllarına ait işliklerin heykeltıraşlarını etkileyebildi. Fakat kendilerine has bir heykeltıraşlık geliştirecek durumda değillerdi. Aksine, 7. yüzyılda bile en yakınlarındaki yabancı işliklere sipariş vermeye mecburlardı. Frig heykeltıraşlığının Doğulu özellikler göstermemesinin ve ancak 6. yüzyıl başına dek gelişmesinin sebeplerinden biri Friglerin tam da büyük heykeller sipariş edebilecek durumda oldukları anda Kuzey Suriye işliklerinin yok olmaya başlaması ve Yunan dünyası işliklerinin de henüz ortaya çıkmamış olmasıdır.

sizin ortaya çıkmış olamaz. Çünkü söz konusu kabartmada gaganın alt kısmı aslan ağızı biçimindedir (krş. Akurgal, *Sp. Bildk.* S.80 Şekil 53, Pano 49 ve S.84). Dolayısıyla Ankara ortostatlarının en erken 8. yüzyıl sonu veya daha ziyade 7. yüzyıl başına dayandığına inanıyoruz. Geç Hitit merkezlerinin 8. yüzyıl sonunda Asurlar tarafından tamamen fethedilmesinin ardından işliklerin Küçük Asya'nın güneyindeki merkezlere kaydığı ve 7. yüzyılın içlerine dek hâlâ faal olduğu gayet düşünülebilir. Yine tamamen Asurlaştıran nitelikteki Göllüdağ aslanları (Akurgal, a.g.e. Pano 35 ve 36a) da Hitit geleneği içerisinde yer almaktadır, fakat aslan başları kısa burun kısmı, dikkat çekici biçimde büyük alt yüzleriyle kübik biçimlidir ve Geç Hititlerin naklolanmış işliklerinin bir eseridir. Karatepe kabartmaları da, hâlihazırda 700 civarına tarihlendirdiğimiz üzere (*Sp. Bildk.* S.147), bu dönemin yaklaşık olarak çağdaş eserleridir. Ayrıca, bu heykelleri yine aynı döneme tarihlendiren Bayan Mellink'in aydınlatıcı görüşlerini de karşılaştırınız (*Bibliotheca Orientalis* VII 1950 S.141-150).

3.BÖLÜM

MİMARÎ TERRAKOTTA KABARTMALARI

Friglerin mimarî terrakotta kabartmaları Bittel,¹ Schefold² ve bu kitabın yazarı³ tarafından temel özellikleri açısından araştırıldı. Yine de bütün mesele bu yeni bağlamda bir kez daha ele alınacaktır.⁴

Figüratif ve süslemeli tasvirleri olan mimarî kil levhalar bugüne dek Gordion,⁵ Akalan,⁶ Pazarlı⁷ ve Midas Şehri⁸ gibi Frig yerleşimlerinden elde edilmiştir. Neandria,⁹ Hermos'taki Larisa¹⁰ ve Sardes'ten¹¹ bildiğimiz Yunan örneklerini taklit eden çatı terrakottaları ve kil frizleri söz konusudur.¹² Frig kil frizleri en iyi Pazarlı levhalarında araştırılabilmektedir. Çünkü bunlar miktarca çoktur ve öncelikle de çok iyi durumda korunagelmıştır (Pano 45-56).

FRİG KİL FRİZLERİNİN TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Frig yerleşimlerinden bugüne dek elde edilen mimarî terrakotta kabartmaları bina cephelerini kaplamaya yarayan antefiksler ya da friz levhalarıdır. Yağmur oluğu frizleri ve alınlık *sima*-sı frizleri bazen bulunmaz. Pazarlı levhalarının teknik ayrıntılarından onların bina cephelerinin farklı yerlerinde olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu, kil frizlerin yalnızca farklı ebatlarından değil, aksine pek çok özellikten de anlaşılabilir.¹³ Örneğin, levhaların her biri aşağıdan veya yukarıdan görülmelerine bağlı olarak üst (Pano 46a, Şekil 54, Pano 53c, Şekil 49, Pano 54a, Şekil 48 ve 50, Pano 54b, Şekil 53) veya alt köşelerinde (Pano 45a, Şekil 52, Pano 45b, Şekil 51) renk ve süslemelerle boyanmıştır.¹⁴ Levhaların çoğu duvara iğnelerle sabitlenmişti (Pano 45, 46, 47b, 49b,

1 Bittel, AA 4, 1939 S.134-143.

2 Schefold, "Die Tonfriese von Pazarlı" (Istanbul Forschungen Bd. 17 S. 137-148).

3 Ekrem Akurgal, "Bemerkungen zu den architektonischen Terrakottareliefs aus Pazarlı in Phrygien", *Belleten* 1943 S.23-43.

4 Yukarı bahsedilen, Belleten'deki makalemizin (Cilt VII 1932, S.1-43) içeriğini burada bütünlüğü bozmamak açısından tekrarlamak istiyoruz ki böylelikle o makaleye yeniden atıfta bulunma ihtiyacı doğmasın.

5 G. ve A. Körte, *Gordion*, 153 vd (Ergänzungsheft V zum JdI).

6 Macridy, "Une citadelle archaïque du Pont" (MDOG 12, 1940).

7 Hamit Koşay, *Les Fouilles de Pazarlı*, Ankara 1941.

8 Haspels, *Phrygie* III, 1951 (Institut français d'Archéologie de Stamboul) s.92 Pano 40.

9 Koldewey, *Neandria* (41, Berliner Winkelmannsprogramm).

10 L. Kjellberg, *Larisa am Hermos II, Die architektonischen Terrakotten*.

11 Th. L. Shear, "Architectural Terra-Cottas" (*Sardis* X).

12 Küçük Asya'nın diğer buluntu yerleri için bkz. Kjellberg, *Larisa II* S.16 Dipnot 3. Yeni bulunan diğer parçalar İzmir'deki müzede muhafaza edilmektedir.

13 H. Koşay ve M. Akok'un öne sürdüğü rekonstrüksiyon denemeleri (Koşay, *Les Fouilles de Pazarlı* Pano 37-40) bulun-tuların durumuyla uyumlu değildir.

14 Teknik ayrıntılar bizim şekil ve pano dizinimizde detaylı olarak verilmiştir.

51-54). Fakat bazıları duvardaki niş benzeri girintilere konmuştu (Pano 48, 49a). Buradan, çok sayıda kil frizin duvarlara farklı yüksekliklerde yerleştirildiği sonucu çıkarılabilir. Münferit levhaların belirgin veya hafif biçimde profillenmiş veya hiç profillenmemiş olması (bkz. aşağıda) konumlarına dair yaklaşık bir öngörüye sahip olmak için ipuçları sağlamaktadır. Daha büyük ve profillenmemiş olan levhalar duvar yüzeylerinin daha aşağı konumlarında bulunmuş olabilir. Örneğin, Kjellberg'in hâlihazırda işaret ettiği üzere,¹⁵ Larisa'daki duvar kaplaması frizinin alevi *sima* frizinkinden daha az belirgindir.

Şekil 47: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 51a).

Pazarlı kil resimlerinin beyazdan krem rengine dek uzanan kaplaması üzerinde genellikle cilalı resim bulunmaktadır. Fakat aynı levha üzerinde cilalı resmin yanında mat resmin bulunması da ender görülen bir durum değildir. Aslında resim yalnızca tek-renglidir. Fakat boyanın ne kadar ince veya kalın biçimde uygulandığına bağlı olarak, yerine göre açık veya koyu kahverengi gölgeler ortaya çıkmaktadır ki, böylelikle resim iki-rengli etkisi uyandırmaktadır.

Pazarlı'nın mimarî terrakotta kabartmalarının alevi, levhaların bir kısmında bir yuvarlak çubuk ve onun üzerindeki kaplama taşından oluşmaktadır (Pano 54b, Şekil 53, Pano 46a, Şekil 54). Buna karşın levhaların bir diğer kısmı ise üst kısımda bir yuvarlak çubukla sınırlanmıştır (Şekil 49-52 ve 48). Alt sınır olarak genellikle bir yuvarlak çubuk karşımıza çıkmaktadır (Şekil 49, 51, 52, 54). Buna karşın büyük levhalarda ne bir alev ne de bir alt sınır bulunmaktadır (Pano 48-51).

Bir yuvarlak çubuk ve bir kaplama taşından oluşan alev Akalan¹⁶ ve Gordion'da¹⁷ yine karşımıza çıkmaktadır. Bu yuvarlak çubuk kil tabanın rengini göstermektedir ve çubuğa alta ve üstte iki adet siyah ve neredeyse parmak kalınlığında cila şeridi eşlik etmektedir. Ayrıca kalın siyah cila çizgileriyle bir inci dizisi biçiminde bölümlenmiştir. Yuvarlak çubukların bu yanal bölümlenmesi Akalan'ın kil frizlerinde aynı biçimde karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Yuvarlak çubuklardaki bu yanal çizgilerin tam olarak bir inci dizisi biçiminde, çiftler hâlinde boyanmış olduğu bazı Larisa levhaları bize bunun inci dizisinin resimdeki uygulaması olduğunu öğretmektedir.¹⁹ Frig ustaları Doğu

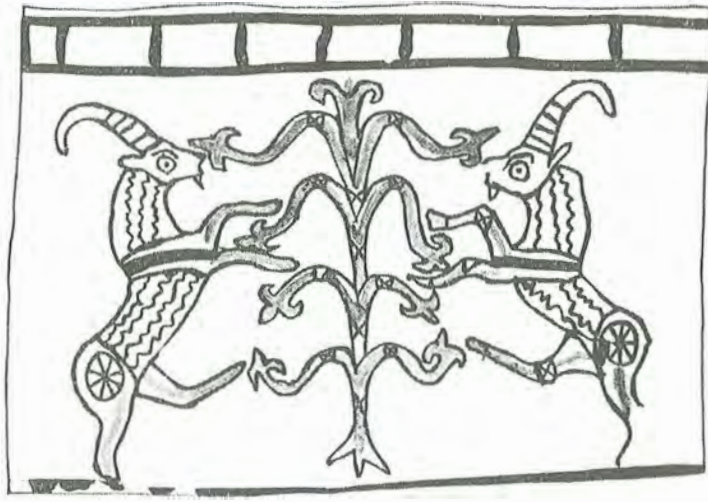
15 Kjellberg, *Larisa am Hermos II* s.29.

16 Macridy, "Une Citadelle archaïque du Pont", MDOG 12, 1940 Pano 11-14; veya H. Koch, RM 30, 1915, 18 Şekil 3-6.

17 Körte, *Gordion* 108 Şekil 141.

18 H. Koch aaO. 18 Şekil 3-5.

19 *Larisa II* Pano 13 Nr. 32, 36; Pano 2 ve 8'deki yuvarlak çubukları da karşılaştırınız.

Şekil 48: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 54a).

das Şehri'nde plastik biçimli yaprak dalgaları ve inci dizisi süslemeleri gün yüzüne çıkarılmıştır.²⁰

Larisa kil frizlerinde, kaplama taşı üzerinde yükselen veya kaplama taşının yüzeyinde resimle gösterilen çentikler,²¹ Gordion ve Pazarlı'nın kil levhalarında tamamen nâmevcut iken,²² Akalan'ın kil *sima* frizlerinde karşımıza çıkmaktadır.²³ Bu, oluk *sıması* kil frizlerinin ne Gordion'da ne Pazarlı'da gün yüzüne çıkmış olmasıyla bağlantılıdır. Bu her iki yerleşimden şimdiye kadar yalnızca antefiksler bilinmektedir.²⁴ Pazarlı'da da alınlık-*sima* kil frizleri kullanım bulmamış gibi görüldüğünden,²⁵ burada taç noktasını süsleyen çentikleri olan levhaların mevcut olmaması anlaşılabilir.²⁶ Esasen, hem Pazarlı hem de Gordion'da oluk *sıması*-kil frizleri yerine antefikslerin kullanılmış olması sıra dışıdır. Çünkü, Küçük Asya ve anakara örnekleri arasında bir uzlaşının bulunduğu Neandria'daki tapınak bir yana,²⁷ antefikslerin erken dönemde bu her iki Frig yerleş-

Yunan kil levhalarında vazgeçilmez olan yaprak dalgalarından tamamen vazgeçmektedir. Bu, şüphesiz ki Frig eserlerinin kırsal karakteriyle açıklanabilir. Dolayısıyla bu kil frizlerin yuvarlak çubukları üzerindeki yanal şeritler de zamanla ve en önemlisi Frig ressamlarının umursamazlığı sebebiyle düzensizleşmiştir. İşte o zaman, bu şekilde dönüşen biçimleri orijinal inci dizisini tanımayı zorlaştırmaktadır. Fakat Yunan sanat merkezlerine yakın bulunan Mi-

minde karşımıza çıkması Küçük Asya içerisinde bir istisnadır.²⁸ Aslında Küçük Asya'da antefiksler şimdiye dek yalnızca daha genç tapınaklardan bilinmekteydi.²⁹ Daha da ilginç, Pazarlı antefikslerinin yarı yuvarlak, yüksek olduğundan biraz daha geniş biçiminin Olympia'daki Heraion'da da tamamen aynı biçimde karşımıza çıkmasıdır.³⁰ Aynı antefiks biçimine sahip olan Neandria Tapınağı'nın³¹ Olympia'ya etki ettiğini varsaymak istemediğimiz için Frigya'daki bu erken dönem anakara etkisi gerçekten dikkat çekicidir.

KİL FRİZLER ÜZERİNDEKİ FİGÜRATİF KABARTMALAR

Frig kil frizlerinin tasvir temaları en iyi biçimde Pazarlı levhalarında araştırılabilmektedir. Burada şu temalar karşımıza çıkmaktadır: Bir dizi, birbiri ardında durup hücum pozisyonunda çığlık atan veya birbiriyle mücadele eden savaşçı, birbirine karşıt düzenlenmiş, yırtıcı kuş, sanctor ve sfenks gibi hayvan çiftleri. Ayrıca, kükreyen aslanların karşısında boğaların konumlandığı birkaç levha da gün yüzüne çıkarılmıştır (Pano 52-53). Üstünkörü çizilmiş figürleriyle ilk bakışta Atina'daki bir Miken vazosunu hatırlatan savaşçı tasvirleri ise özel bir ilgiyi hak etmektedir. Fakat bu vazoun onlarla hiçbir ilgisinin olmadığı devam eden bir araştırmada açık biçimde görülebilmektedir.³² Savaşçıların kuş-benzeri yüz konturları (Pano 45-46) için Erken Yunan sanatından paraleller gösterilebilir.³³ Mızrak pozisyonu ve miğfer biçimi için, Bittel tarafından haklı olarak Aristonothos krateri savaşçıları işaret edilmiştir.³⁴ Adımların konumu, dengesiz görünen bacaklar ve beden jestlerinin hepsi Berlin'deki bir Erken Attika amforasında tamamen aynı biçimde karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Pazarlı savaşçıların yuvarlak, dönen bir tekerlekle³⁶ veya benzer geometrik desenlerle süslü kalkanlarının da aynı biçimde, Miken savaşçıların kalkanlarıyla hiçbir ortaklığı yoktur (Pano 45-47). Savaşçıların bacaklarını ve diğer vücut kısımlarını süsleyen farklı geometrik desenler, aynı buluntu yerinin hayvan bedenlerini de aynı biçimde donatan, dolgu süslemeleridir (Pano 51-56). Dahası, Pazarlı savaşçıların miğfer ve tuğları da ne Miken savaşçılarınkiyle ne de Kargamış'ın Geç Hitit savaşçılarınkiyle herhangi şekilde akrabadır.³⁷ Pazarlı savaşçılarında çok önemli olan yanaklık kısmı, Miken savaşçılarında mevcut değildir. Kargamış'ta da mevcut değildir. Yüksek bir kasket biçimindeki miğfer başı ve üzerindeki tüy de yine tamamen başka türdür. Pazarlı savaşçıları gerçek bir İyon miğferi taşımaktadır. Bu miğfer, kafa biçimine tamamen uyan bir miğfer başı, yanaklık ve her iki yana sivri biçimde düşen tüylerden oluşmaktadır. Bu tüy yüksek bir çubukla miğfere oturmaktadır ve büyüyen ay biçimindedir.³⁸ Yanaklık miğfer başıy-

20 Haspels, *Phrygie* III Pano 40b 3-5.

21 Larisa II Pano 5, 10, 13 vs.

22 Macridy aaO. Pano 11-12; H. Koch RM 30, 1915, Şekil 3-4. *Sima* kil frizleri Akalan ve Midas Şehri dışında Frig merkezlerinde bulundu (Haspels, *Phrygie* III Pano 40).

23 Bağısız çentikler Asur mimarisinin üst sınırı işlevi görür. Örneğin; Schaefer-Andrae'ye bkz. "Die Kunst des Orients" (*Propyl Kg.* Bd. I) 539, 570. Yunan sanatı bu motifi Asur örneklerinden almıştır. Bina tacının üst kısmını vurgulayan bu türü İyon sanatının bir özelliği olarak açıklar gibi görünen Kjellberg'in görüşüne tam olarak katılamıyoruz. Çünkü anakaranın en eski akroterlerinde bu çentik süslemesi hâlihazırda mevcuttur (van Buren, *Greek fict. Revetm.* 19'daki örnekler hariç karşılaştırmız, Koch aaO. 88 Şekil 42, ayrıca krş. *Larisa* II 131 Dipnot 2, 140 Dipnot 5 ve 6) Larisa akroterlerinin Schefold tarafından, Kjellberg'in aksine, 550 civarına tarihlendirildiği ve böylelikle Peloponez etkisine maruz kaldığına dikkat çekilmelidir (*Larisa* I 150, 151 Dipnot I). Ayrıca, Sparta'daki Artemis Orthia bölgesinde, bağısız çentiklerle süslü bir bina tacına sahip olan oluk *sıması* parçaları mevcuttur (Dawkins, *Artemis Orthia* 131 Dipnot 37 ve Şekil 98).

24 H. Koşay, a.g.e. Pano 28, 30; Körte, *Gordion* 154 Şekil 136, 137.

25 H. Koşay, a.g.e. Pano 40.

26 Gordion'un alınlık *sıması* parçalarından, bir zamanlar çentiklerle süslü olup olmadıkları anlaşılamamaktadır (*Gordion* 155 Şekil 138). Öte yandan, alınlık ve oluk *sıması* levhalarının çentik süslemesiyle sınırlanmış olması katıyen gerekli değildir. Çünkü farklı yerlerden bir dizi *sima* kil frizi böylesi bir bina tacından yoksundur (örneğin; *Sardis* X Şekil 18, 20; Koch RM, 30, 1915 28 Şekil 10'u karşılaştırmız). Sardes'in bazı *sima* levhaları da yine başka benzer süslemelerle taçlandırılmıştır (*Sardis* X Şekil 22).

27 *Larisa* I, 153.

28 Bu mesele hakkında, Schefold'u da karşılaştırmız; "Die Tonfriese von Pazarlı", *Istanbuler Forschungen* 17, S. 146 Dipnot I.

29 Koch, RM 30, 1915, 30 Şekil 17-20, 23, *Larisa* I 153.

30 *Olympia* II Pano 116 S.191.

31 Koldewey, *Neandria* Pano I 2.

32 KiB S.90 Şekil 15-16.

33 Pfuhl, MuZ III 108; Hampe, *Frühe griechische Sagenbilder* Pano 31, aşağıda.

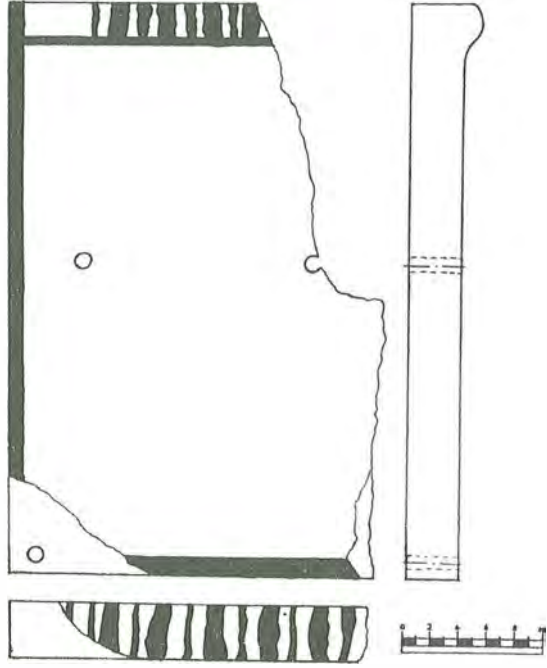
34 AA 54, 1939, 137.

35 JdI 1887 Pano 5. Aynı amfora şimdi: CVA Deutschland, Berlin Pano 43-44.

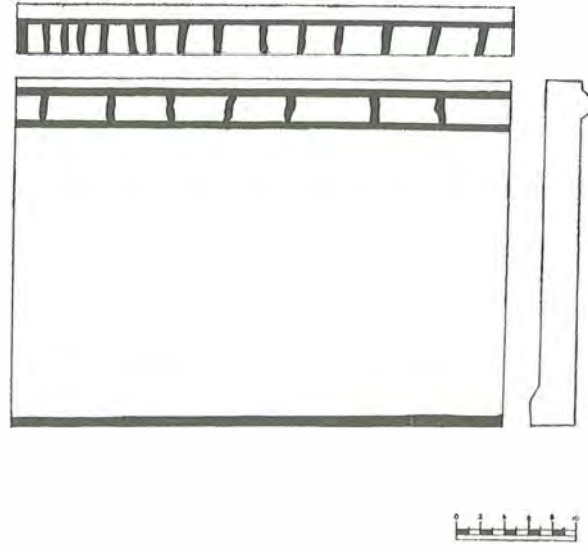
36 Kalkan simgesi olarak dönen tekerlek hk. *Larisa* II 165 Dipnot 4.

37 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.14 Şekil 16-17, Pano 15, 17a, 18a. Yunan miğferleri ve onların Doğulu örneklerle ilişkileri üzerine bkz. Hans Erich Stier, *Historia* I 1950 S. 214 vd.

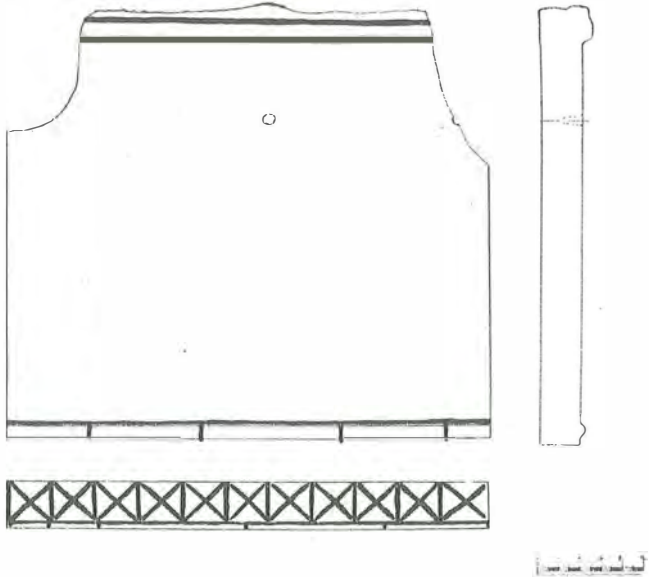
38 Tüyün yüzeyinin süslenmiş olduğu çizgisel desen Sparta'daki Artemis Orthia Tapınağı'nın aynı biçime sahip, kurşundan, küçük savaşçı figürlerinin miğfer tüylerinde tamamen aynı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Dawkins, *Art. Orth.*

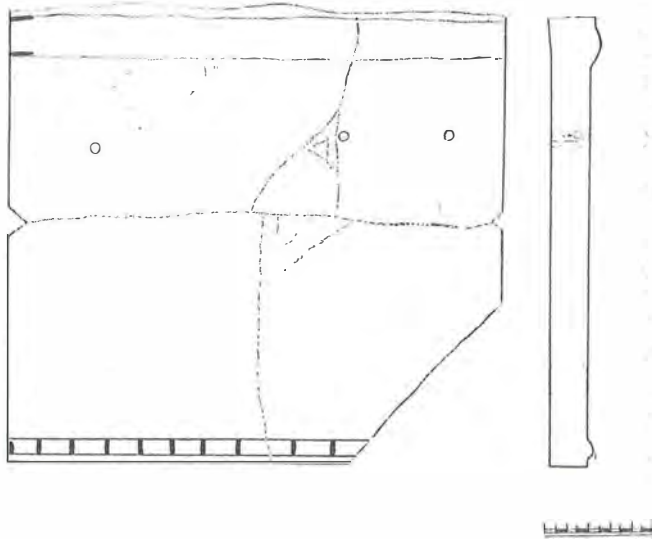
Şekil 49: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 53c)

Şekil 50: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 54a)

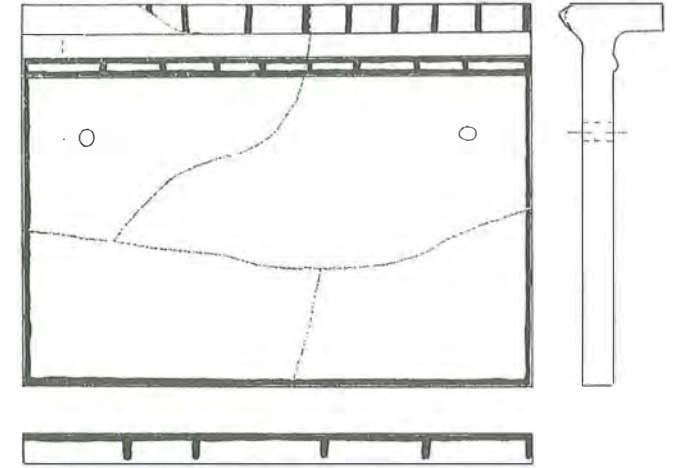
Şekil 51: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 45b)

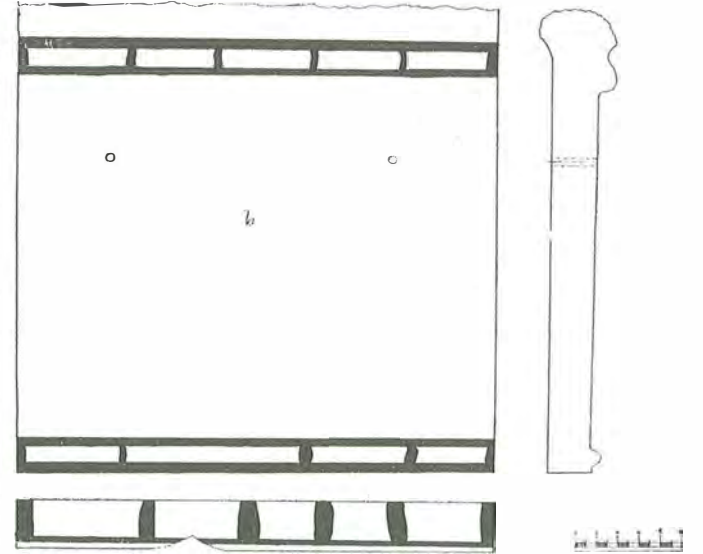
Şekil 52: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 45a)

la aynı parçadan değildir, aksine, ona sonradan eklenmiş gibi görünmektedir. Miğferin metalden, yanaklığın ise deriden oluşması olasıdır. Miğfer başı, tüy, yanaklık gibi şu ana dek gösterilen bütün bu ayrıntılar İyon savaşçılarındaki miğferlerinde tamamen aynı biçimde karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Miğferin iyi muhafaza edildiği savaşçı kafası için (Pano 49a) İyon vazo resminden bir dizi paralellik anılabilir.⁴⁰

Pazarlı kil frizleri, öncelikle üç noktada birbirinden farklılaşan iki savaşçı tipini tasvir etmektedir. Farklılıklardan biri miğferler ve tüylerinde, yüz hatları ve figürlerin boyutunda görülmektedir. Boyut farklılığı muhtemelen teknik nedenlere dayanmaktadır ve levhaların yapıda bulundukları yerlerin farklı olmasıyla ilişkilidir. Hamit Koşay, büyük savaşçılardan birkaç parçanın kopyasını çıkarmıştır.⁴¹ Her birinde bir savaşçı kafası bulunan iki parça (Pano 48) ile bir savaşçının bacaklarının ve kalkanlı üst bedeninin muhafaza edildiği bir diğer parça (Pano 50a) bulunmaktadır.⁴² Kısa süre önce, kendisine ait bir diğer kırık parçayla birleştirilebilmiş olan bir diğer parçayı da burada sergiliyorum (Pano 49a). Bu son parça özellikle önemlidir. Çünkü bize tüyün biçiminin tamamını sağlamaktadır. Her iki savaşçı tipi arasındaki, Bittel'in hâlihazırda dikkat çektiği bir diğer farklılığa da işaret edilmelidir.⁴³ Küçük boyuttaki savaşçılar (hücum pozisyonunda) birbiri ardına diziliyken, büyük boyutlu savaşçılar -yüzlerine dayanmış mızrak uçlarının gösterdiği kadarıyla- yakın dövüş mesafesindedir. Muhafaza edilmiş olan mızrak uçlarına bakılırsa,

Şekil 53: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 54b)

Şekil 54: Pazarlı kil friz levhası, Ankara. (krş. Pano 46a)

Pano 183 (Nr. 3, 11), Pano 191 (Nr. 4, 5, 6, 13, 14).

39 Buschor, *Alt-samische Standbilder* Şekil 168, 169; Maximowa, *Les vases plastiques* Pano 20 (Nr. 79); CVA Great Britain, Oxford 2 Pano 7 Şekil 3, Pano 8 Şekil 1-4.

40 Klazomenai lahdı, *Ant. Denkm.* II Pano 25, Pano 21, Perrot-Chipiez V 172 Şekil 116, 117'yi de karşılaştırınız.

41 H. Koşay Pano 23; *Bellesten* Nr. 9 Şekil III 1939 Pano 21 (solda), Bittel, AA 54, 1939 Şekil 20.

42 H. Koşay, aaO Pano 22 (solda) ve Pano 23.

43 Bittel, AA 54, 1939, S.137.

bu büyük levhalarda bir düello tasvir edilmiş olmalıdır. Fakat bugüne dek, düellonun taraflarını gösteren hiçbir parça bulunamamıştır ne yazık ki. Büyük bir levhada, yalnızca alt kısımda muhafaza edilmiş olan savaşçının (Pano 50a) sola mı yoksa sağa doğru mu hareket ettiğinden tam olarak emin değilim. Kitonun alt kısmında, bacaklardaki şişkinlikler baldırları değil, diz kavislerini göstermektedir. Buna göre, savaşçı sağa dönmüş olmalıdır. Biraz geriye düşen pozisyonu, mızrağıyla harekete geçtiği şeklinde açıklanabilir. Üzerinde, daha büyük tipin sağa doğru hareket eden bir savaşçısının bulunduğu, şimdiye kadar yayımlanmamış bir parçayı burada sunuyorum (Pano 50b). Fakat levhanın üst kısmı eksik olduğundan ve savaşçının yalnızca bir bacağı mevcut olduğundan, düşman figürlerinden birinde sağa doğru hareket bir savaşçının söz konusu olduğunu kesin olarak söyleyemiyoruz. Fakat mızraklarla burun buruna gelen üç savaşçı kafası (Pano 48, 49a), büyük savaşçı figürlerinin dövüş pozisyonunda olduğunu yeterince kanıtlamaktadır. Ake Akerström'ün ifade ettiği üzere kendisi büyük savaşçının pantolon giydiğini (Pano 50a), yani bir İranlı olarak yorumlanabileceğini gözlemlemektedir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu figür sağa doğru hareket ettiğinden, büyük savaşçıların mevcut olduğu levha üzerinde Frigler ve İranlılar arasındaki bir savaşın tasvir edildiği düşünülebilir. Her iki savaşçı tipinin şaşırtıcı biçimde farklı yüz profilleri dikkate değerdir. Bu durum levhaların farklı dönemlere dayanmasıyla açıklanabilir ki, böylelikle güzel yüzlü, daha büyük savaşçıların daha geç bir dönemde ortaya çıkmış olması gerekmektedir. Her iki savaşçı tipi arasındaki fark bana göre ne dönemseldir ne de etnik temellidir. Her iki savaşçı tipindeki miğfere ve tüye dikkat edilirse görülecektir ki, büyük farklılığa rağmen, temelde aynı biçimler söz konusudur. Her ikisinde de miğfer başı, tüy ve yanaklık mevcuttur. Bunlar yalnızca küçük savaşçılarda üstünlüktür. Buna karşın, büyük savaşçılarda özenle ve sevilerek çizilmiştir. Ayrıca, küçük savaşçıların miğferleri çizimin kalitesi açısından çok farklıdır. Hamid Zübeyir Koşay tarafından sunulmuş olan küçük savaşçıların kafa çizimlerinden yalnızca beşini birbiriyle karşılaştırınız.

Soldan ilk kafa⁴⁴ zar zor seçilmektedir. Sağda ise, tüyü ve yüz profiliyle büyük savaşçılarla bu ayrıntılarda hemen hemen aynı olan kafa bulunmaktadır. Ben, tarafımızca daha önceden yayımlanmış olan ve üzerinde küçük savaşçılara ait iki kafanın tespit edilebildiği bir parçaya dikkat çekiyorum.⁴⁵ Burada, her iki tüyün de daha büyük savaşçıların tüyleriyle neredeyse aynı biçimde resmedildiğini görüyoruz. Aşınmış üst yüzeyde tespit edebildiğim kadarıyla, yanaklık da daha büyük savaşçınıninkiyle aynı tipte gibi görünmektedir. Fakat yalnızca tüylerin biçimine bakarak da bu iki miğferin diğer kısımlarının büyük savaşçıların miğferlerinininkiyle aynı olduğu iddia edilebilir. Ama yukarıda bahsedilen, üzerinde bir büyük savaşçının bacakları ve kalkanının muhafaza edilmiş olduğu parça her iki savaşçı tipinin aynı döneme dayandığını net olarak göstermektedir. Çünkü bu son parçadan şüphesiz anlaşılacaktır ki, büyük figürlü savaşçılar da küçük savaşçı figürleriyle aynı tarzda, geometrik desenlerle süslenmiştir. Bu parçanın büyük savaşçıların bulunduğu levhalara ait olduğu bilinmeseydi, küçük savaşçı tasvirlerinin bu çizimi asla ayırt edilemezdi. Dahası, gözlerin biçiminin hem büyük hem de küçük savaşçılarda aynı ilkel, yarı oval biçime sahip olduğuna dikkat edilmelidir.

Bu her iki savaşçı tipinin çağdaş olduğunu da tespit ettiğimize göre, aralarındaki farklılık başka bir sebebe dayanıyor olmalıdır. Burada şuna dikkat edilmelidir: H. Koşay'ın da isabetli biçimde tahmin ettiği gibi, üzerinde küçük savaşçıların tasvir edilmiş olduğu levhaların oldukça

44 H. Koşay, Pano 24, Ekrem Akurgal, *Belleten* 7, 1943, Pano 4, Şekil 9.

45 Ekrem Akurgal, *Belleten* 7, 1943 Pano 3 Şekil 10a, Pano 4 Şekil 10b.

gelişkin olan sınırı onların, binanın daha yüksek bir yerinde konumlandığını onaylamaktadır.⁴⁶ Buna karşın, büyük savaşçı kabartmalarını içeren levhaların hepsi profillemekten yoksundur. Santorlu levhalar gibi onlar da dört bir yandan, plastik olmayan, aksine yalnızca boyalı dörtgen desenleriyle çevrilidir. Hamit Koşay, rekonstrüksiyon çiziminde santorlu levhaları haklı olarak yapının daha aşağı bir konumundaki kaplama frizi olarak kabul etmiştir. Büyük savaşçı kabartmalı levhalar cephenin en alt kısmında yerlerini almış olacaktır. Temiz işçilikleri ve yüzlerin iyi biçimde işlenmiş olmasından, sadece, onların izleyiciye çok yakın olduğu anlaşılabilir. Daha küçük figürleri ise, yalnızca uzaktan bakılacağı hesaba katılarak, fırçayla üstünlük biçimde levhanın üzerine kondurmak yeterliydi. Sıralanışları, saf biçimde dekoratif bir unsur olarak birbiri ardına düşünülmüştür. Buna karşın, büyük savaşçıların süsleme olduğu anlaşılmalıdır. Aksine, onlar gerçek eylemleri içerisinde tasvir edilmiştir. Büyük savaşçılardan biri sağında kılıç gibi görünen bir silah tutmaktadır. Düşmanı, ona mızrakla en tehlikeli biçimde gözdağı vermektedir. Burada hiçbir soy-lu muharebe grubu yoktur. Aksine, etkileyici, ciddi bir savaş tasviri söz konusudur.

ASLAN VE BOĞALI LEVHALAR

Esasen Pazarlı'daki sanatı etkilemiş olan unsurları, bazı motiflerden gözlemlemek ilginç. Birkaç levhada birbirine karşı sıralanmış⁴⁷ boğa-benzeri hayvanlar ve kükreyen aslanlar (Pano 52-53) görülmektedir. Tam da, üzerinde Doğulu özelliklerin tespit edilebileceğine inanılan bu motif⁴⁸ bize Pazarlı ustalarını etkileyenin Yunan sanatı olduğunu düşündürmektedir. Kompozisyon hâlihazırda Yunan'dır. Şaşırtıcı olan ise Doğu'da hep en tehlikeli biçimde boğaya saldıran aslanın burada hiçbir belirgin saldırı pozisyonunda görünmemesidir. Aslanı, açık ağzı ve sarkan diliyle görmekteyiz. Fakat bunun hiçbir anlamı yoktur. Çünkü burada Asur ve Geç Hitit sanatıyla Yunan vazo resminde de çok popüler olan kükreyen aslan motifi kullanılmıştır.⁴⁹ Hiçbir Doğulu eserde aslan, bir boğayla karşılaştığında bu kadar pasif davranmaz. Doğu'da, düşman olduğu bilinen ve bir muharebe grubu olması asla söz konusu olmayan hayvanların böylesi bir karşılaşması yalnızca Yunan vazo resminde belgelenmiştir. Hatta bu iki hayvan Yunanistan'da da (Doğu'da olduğu gibi) çok sık biçimde şiddetli çarpışmalarda tasvir edilmiştir.⁵⁰ Fakat panterler, keçiler, kuşlar ve masal yaratıkları gibi başka hayvanlarla birlikte, bazen birbiri karşısında, bazen de birbiri ardında sıralanmış biçimde, dolgu motifi olarak da aynı sıklıkta karşımıza çıkmaktadırlar.⁵¹ Bu açıdan bakıldığında, Pazarlı'nın bu motifleri Yunan sanatından ödünç alınmıştır. Bir aslan ile boğanın bir bitkinin sağ ve solunda hanedan armasındaymış gibi dekoratif olarak düzenlendiği⁵² Gordion'dan benzer bir örnekte Doğu'da düşman olarak bilinen bu hayvanların motifi son derece barışçıl algılanmaktadır.⁵³ Buradan, Pazarlı ustalarının Doğulu değil, aksine Yunan sanatçıları tarafından

46 H. Koşay aaO. Pano 40.

47 H. Koşay aaO. Pano 27.

48 H. Koşay aaO. 17. Bittel, AA 54, 1939, 138.

49 Payne, *Necrocorinthia* 53 vd. Şekil 14 Pano 9, 18 19 vs. Rodos'tan bronz bir tabak üzerindeki kükreyen aslanı karşılaştırınız: Pfuhl, MuZ. III 134; karşılaştırınız; Kunze, *Kretische Bronzereliefs* Pano 51a.

50 Krş. Buschor, AM 47, 1922, 99 vd.

51 Buschor, *Vasenmalerei* 2, 56 Şekil 39-40 56, 57, 59; Buschor, AM 47. 1922, 101 vd. Puhl, MuZ, III 67, 92, 114, 134 vs.; Perrot-Chipiez Şekil 320-322.

52 Körte, *Gordion* 160 Şekil 143, 144.

53 Üzerinde boğa ve aslan başlarının karşılıklı tasvir edildiği Lidya elektron paralarını da karşılaştırınız; Head, *Historia*

etkilendiğini gözlemliyoruz.

Dahası, hem ayrıntılarda hem de tarzdaki Yunan etkileri, örneğin geometrik desenlerle doldurulmuş hayvan figürleri de kaydedilmelidir.⁵⁴ Bu Pazarlı hayvanlarında özellikle paralel çizgilerden oluşan boyun dolgusuna dikkat edilmelidir. Bir Kiklad vazosu⁵⁵ üzerindeki aslanın boynu tam olarak aynı paralel çizgilerle süslüdür. Kiklad vazoları hayvanların diğer kısımlarının da çizgisel desenlerle doldurulmuş olma tarzı için gerçekten ikna edici benzerlikler sunmaktadır.⁵⁶ Dahası, bu tarz beden dolgusu için, çok benzer Böotya fibula çizimlerine de işaret edilebilir.⁵⁷ Ben, Bittel'in, bu aslanların Kültepe/Kapadokya'daki tamamen üç boyutlu heykelcikleri canlı biçimde hatırlattığı görüşüne⁵⁸ katılamıyorum. Çünkü Bittel'in atıfta bulunduğu Kültepe'nin gayritabii aslan heykelciğinin Pazarlı'nın doğal, Asur-Hitit aslan tipiyle hiçbir benzerliği yoktur.⁵⁹ Fakat bu tipin aslanları Yunanistan'a erken bir dönemde giriş yapmıştır.⁶⁰ Yukarıda bahsedilen diğer ayrıntıların izi Yunanistan'a dek sürülebildiği için, Pazarlı aslanlarının Asur-Hitit tipinin Yunanistan'dan geldiği de düşünülebilir.

SANTOR TASVİRLİ LEVHALAR

Santorun Doğu sanatı ve mitolojisine yabancı olduğu Bittel tarafından hâlihazırda yeterince ortaya konmuştur.⁶¹ Dahası, Schefold Yunan sanatının santorlara düzenli biçimde, silah olarak verdiği dalın yalnızca Yunan örneklerine dayanabileceğine haklı biçimde işaret etmiştir.⁶² Yunan sanatının Pazarlı santor tasvirlerinde de karşımıza çıkan bir özelliğine daha dikkat çekilmelidir. Bir levha üzerinde (Pano 49b), dörtlü koşan ve sol arka bacağı sağ arka bacağına gizlenmiş olarak tasvir edilen bir santor gözlemlenmektedir. Furtwängler'in vaktiyle tespit ettiği gibi bu, İyon sanatının,⁶³ şimdi görebileğimiz üzere, özellikle Larisa kil frizlerinde sevilerek kullanılmış olan

Numorum 646 Şekil 312.

54 Hatta Küçük Asya'nın ve Kuzey Suriye'nin Geç Hitit büyük heykelciliğinde bacak kaslarının stilizasyonu çok popülerdir. (A. Moortgat, *die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker* Pano 30, 31, 35, 36. Ayrıca karşılaştırınız; H. Otto, MDOG 78, 1940, 59) Ancak Yunan vazo resminde de bilinmektedir. Çünkü hayvan tasvirleri, öncelikle de aslanlar Doğu'dan Yunanistan'a erken dönemde girmiştir: Payne, *Necrocorinthia* 53 vd. Şimdi bkz. Ekrem Akurgal *Sp. Bildk.* S.66.

55 Dugas, *Céramique des Cyclades* 130 Şekil 89 D. Thera II 203 Şekil 407-408.

56 Céram. d. Cyclades 130 Şekil 89, Pano 3, 12; Buschor, *Vasenmalerei* 2 70 Şekil 51-52; ayrıca krş. a.g.e. 44 Şekil 28; krş. Buschor, *Kykkladisches* AM 54, 1932, 157 Şekil 10-11.

57 R. Hampe, *Frühe Griechische Sagenbilder*, Pano 8-16. Pazarlı hayvan tasvirleri beden biçimlerinde Böotya fibulalarının geometrik çizimlerine kıyasla şüphesiz ki çok gelişkindir. Fakat hâlâ eski dolgu tekniğini muhafaza etmektedirler. Pazarlı hayvanları kulak yapısında da Böotya fibulalarından ayrılmaz. Pazarlı ustaları şüphesiz ki Doğu Yunan sanatçılarından etkilenmiş olacaktır. Örneğin, hâlihazırda yukarıda bahsettiğimiz bronz Rodos tabağı üzerindeki aslanları karşılaştırınız; Pfuhl, *MuZ.* III 134.

58 Bittel, *AA* 54, 1939 S. 138.

59 Frankfort, *Studies* II Pano II (2).

60 Krş. Payne, *Necrocorinthia* 53 Şekil 14 Pano 15 (II), Pano 18-19 vs; ayrıca krş. Pfuhl, *MuZ* III 134; Kunze, *Kret. Bronzereel.* Pano 51a. Şimdi bkz. Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.74 vd.

61 Bittel *AA* 54, 1939 s.139.

62 Schefold, *Istanb. Forsch.* 17 S. 145.

63 Furtwängler, "Der Goldfund von Vetttersfeldes" (43. Berliner Winkelmannsprogramm) 16 vd; Körte, *Gordion* s.160 Dipnot 33; ayrıca krş. Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs des 6. Jahrhunderts aus Lykien* Şekil II (Berlin, Dissertation 1941, Alman İmparatorluk Arkeoloji Enstitüsü'nce yayımlanmıştır).

bir özelliğidir.⁶⁴ Hatta bu özgürlüğün ön hazırlığı Geç Hitit büyük heykelciliğinde gerçekleşmiştir.⁶⁵ Fakat santor tasvirleri söz konusu olduğundan, Pazarlı ustaları bu tarzı daha ziyade Doğu Yunan sanatçılarından öğrenmiş olacaktır.

YIRTICI KUŞ TASVİRLİ LEVHALAR

Aynı Yunan etki alanında yırtıcı kuş tasvirleri yer almaktadır. Alışlageldik, arkaik Yunan tipindedirler. Uzun kulaklı başları, gözün üzerinde, alındaki düğme benzeri ekle, açık gagaları ve sarkan dilleriyle İyon kuş başlarından ayrılmazlar.⁶⁶ Hatta stilizasyondan dolayı Yunan değildirler. Yine de içlerinden bir tanesi, kabarık göğsüyle, vücut yapısı olarak da Yunan tipiyle akrabadır (Pano 56d). Her hâlükârda, Pazarlı kuş tasvirlerinin Girit, Miken, Asur ve Geç Hitit kuşlarıyla,⁶⁷ iddia edildiği gibi, hiçbir ilgisi yoktur. Aksine, Pazarlı antefikslerinde, yukarıya kaldırılmış bir bacakla oturan, birbirine karşıt sıralanmış kuşlar (Pano 56c) Boston'daki bir İyon oluk *siması* kil levhasındaki kuşla tamamen aynıdır.⁶⁸ Aralarındaki tek fark Pazarlı parçalarının kırsal zanaatın kaba eserleri olmasıdır.⁶⁹ Kuşların diğer bir kısmı tek ayak üstünde olarak, soylu gruplarda tasvir edilmiştir (Pano 56a). Pazarlı kuşları evin koruyucusu olarak düşünülmüştür. Yani antefikslerde tasvir edilmişlerdir. Kuş kabartmalı antefiksler Gordion'dan da bilinmektedir.⁷⁰ Dahası, Frigya'da Arslankaya Kaya Mezarı'nın güney kısmındaki hafif kabartmada, diğer taraftaki aslanın eşleneği olarak mezarı koruyacağı düşünülen bir kuş tasvir edilmiştir.⁷¹ Hâlihazırda yukarıda bahsettiğimiz, muhtemelen İzmir'den olan Boston'daki bir oluk *siması*⁷² birbiriyle karşılıklı sıralanmış kuşlarla süslenmiştir. Evleri kuş tasvirleriyle belalardan koruma geleneği Küçük Asya'da uzun süre varlığını sürdürmüş gibi görünmektedir. Belevi mozolesinin çatısındaki üç boyutlu kuşlar da birbirine karşıt biçimde düzenlenmiştir.⁷³

DAĞ KEÇİLİ LEVHALAR

Şimdiye dek ele alınan motifler bize yalnızca Yunan etkisi hakkında bilgi sağladı. Buna karşın, hayat ağacının sağ ve solunda sıralanan dağ keçileri (Pano 54, Şekil 48) şüphesiz ki, Yunanistan'a giriş yapmamış Doğulu bir motiftir. Yalnızca Gordion kil levhalarında karşımıza

64 Larisa II 35 Şekil 8, 43 Şekil 13, 81 Şekil 24 vs.

65 Geç Hitit heykelciliğinde de tıpkı Yunan vazo resminde olduğu gibi ana tasvirdeki hayvanların dört bacağıyla birden gösterilmiş olup, yalnızca dekoratif anlamda dolgu olarak kullanılmış hayvanlarda arka planda yer alan bacakların bırakılmış olması gerçekten ilginçtir (Moortgat, *Die bildende Kunst des alten Orients*, Pano 32).

66 Yunan yırtıcı kuş tipi üzerine en önemli şeyi hâlihazırda Furtwängler söylemiştir: *Roscher Lexikon*, *Gryps*, ayrıca krş. Sp. 1752, 1759, 1762; son olarak da Olympia kuşlarını krş. JdI 52, 1937 Pano 34, 35. İyon kuş tasvirleri için krş. Larisa II Şekil 8, 13, 42. Lampsakos'tan bir kuşun kopyası: Larisa I Pano 26; krş. RM 30 1915, 28, Şekil 10; Sardis X Şekil 17; Samos Heraion'undan bir parça üzerindeki kuş; AM 54, 1929 Ek 10 (2), AM 58, 1933, Pano 2 S.86 Şekil 32. Son olarak bkz. Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 80-86.

67 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S.80-86.

68 H. Koşay, aaO 17.

69 H. Koch, aaO. 29 Şekil 10; Pazarlı kuşlarıyla belirgin benzerlikleri olan Lampsakos kuşlarını da krş. *Larisa* I Pano 26.

70 Körte, *Gordion* S. 154 Şekil 136, 137.

71 JHS 1882 Pano 44; Reber, *Die Phrygischen Felsendenkmäler* (ABAW 1897) Pano 3.

72 H. Koch, aaO. 28 Şekil 10.

73 WJH 1936 Sp. 187 Şekil 61 S.191 Şekil 62.

çıkılmaktadır.⁷⁴ Fakat bu keçilerin stili Yunan'dır ve geometrik dolgu süsleri⁷⁵ tam olarak, bizim yukarıda Yunan eserleriyle bağlantılandırdığımız, aynı buluntu yerinden çıkarılan diğer hayvanlardakileri andırmaktadır. Keçili levhalar Likya'da olduğu gibi burada da Doğulu motiflerin Yunan tarzında biçimlendirildiğini göstermektedir.⁷⁶

KİL FRİZLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

Yukarıda da gösterilmiş olduğu gibi, Pazarlı terrakotta kabartmaları Yunan sanatının gelişiminden türediği için Yunan kronolojisine uygun biçimde tarihlendirilmelidirler. Savaşçı ve hayvanların bedenlerinin doldurulduğu geometrik süslemeler Doğululaştırılan dönemin süregiden geleneğini ispat etmektedir. Sadece, şimdiye dek Yunanistan ve Küçük Asya'dan bilinen en eski mimarî terrakottaların en erken 7. yüzyılın ikinci yarısına dayanması bile daha erken bir tarihlendirmenin aleyhindedir.⁷⁷ Şimdiye kadar ele geçirilen buluntular sayıca çok ve kalite açısından çok iyi durumda olduğundan en eski mimarî terrakottaların sapa bir yer olan Pazarlı'dan gelmiş olabileceği pek düşünülemez. Gerçi Pazarlı kabartmaları, stillerine bakılırsa Larisa⁷⁸ veya Sardes'in⁷⁹ en eski kabartmalarından çok daha eski görünmektedir. Fakat eskiliklerini üretildikleri dönem değil, sahip oldukları stil göstermektedir. Bu açıdan, Pazarlı kil frizleri en geç özelliklerine göre tarihlendirilmelidir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, küçük savaşçılarla aynı döneme dayanan büyük savaşçılar, gelişkin, doğalcı biçimdeki yüz profilleriyle, 6. yüzyıldan daha önce ortaya çıkmış olamaz. Bir Klazomenai lahdi⁸⁰ üzerindeki savaşçı başı, bana göre, Pazarlı eserlerinin gerçek ortaya çıkış dönemine işaret etmektedir. Mızrağın duruşu ve savaşçının görünüşü tamamen Pazarlı savaşçıları hatırlatmaktadır. Bu minvalde, Samos'tan⁸¹ terrakotta bir savaşçı başı ve başka benzer savaşçı başları da anılmalıdır.⁸² Buna göre, Pazarlı kil frizleri aşağı yukarı 6. yüzyılın ortası veya ikinci yarısına dayanabilir.⁸³ Pazarlı seramik buluntularının araştırılması da buranın altın çağını 6. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde yaşamış olduğu sonucunu vermiştir.

74 Körte, *Gordion* S.162 Şekil 145, 146.

75 Keçilerin bacaklarında zaman zaman pirogravür türünde süslemeler görülmektedir. Larisa kil levhalarının kalçalarında da karşımıza çıkan bu ayrıntı da Doğu etkisine dayandırılabilir (*Larisa* II 83 Dipnot 2).

76 Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs des 6. Jahrhunderts aus Lykien*, Şekil 4 S. 22 ve 107.

77 H. Koch, RM 30, 1915, 42. Krş. Kjellberg, *Larisa* II 16 ve Dipnot 2-5 *Larisa* I 138.

78 Larisa I 138.

79 Th. Leslie Shear, *Sardis* X 4 vd.

80 *Ant. Denkm.* II Pano 25.

81 Buschor, *Altsamische Standbilder* Şekil 168, 169.

82 *Ant. Denkm.* II 21; Maximowa, *Les vases plastiques*, Taf. 20 (79); krş. Perrot-Chipiez V 172, Şekil 116, 117. Aşağı yukarı aynı döneme tarihlenen Likya savaşçıları da burada anılmalıdır. Ekrem Akurgal aaO. Şekil 5, 6.

83 Pazarlı kil frizlerini dönemsel olarak ikiye ayıran Schefold küçük savaşçı figürleri olan levhaları 530 civarına ve büyük figürlü levhaları da 480 civarına tarihlendirmektedir (*Istanb. Forschungen*. 17 s. 143-145). *Belleten*'deki makalede (*Belleten* 7, 1943 S.37), Pazarlı kil frizlerinin en erken 7. yüzyılın sonuna dayandığını söyledim. Fakat biraz aşağıda, Klazomenai lahdinden (*Antike Denkm.* II Pano 25) bir savaşçı başının, Pazarlı eserlerinin gerçek ortaya çıkış tarihine işaret ettiğini açıkça ilave ettim. Bu minvalde, Schefold'un, kil frizlerini çok erken bir tarihe (en erken 7. yüzyıla) konumlandığı şeklindeki görüşü (*Istanb. Forschungen* 17, S. 137) düzeltilmelidir.

4.BÖLÜM

BRONZ SANAT ESERLERİ

Friglerin en güzel bronz sanat eserleri Gordion ve Ankara tümülüslerinde bulunmuştur (Pano 57-60). Öncelikle kazanlar,¹ çelkiç kulplu tabaklar² ve *omphalos* kâseleri³ ile uzun ağızlı ibrikler, kepeçler ve fibula, iğne, kemer tokaları gibi süs eşyaları ve türlü silahlar söz konusudur.

Frigya'da gün yüzüne çıkarılan en önemli bronz kaplar çelkiç kulplu tabaklardır. Tabaklar derindir ve ince bronz şeritli ağızları vardır ve tabakların üzerinde esas kulbun sabitlenmesine yarayan, makara biçimli süs eklentisi bulunmaktadır (Pano 57-59). Böyle bronz tabaklar Frigya'da bugüne dek yalnızca Ankara'da, Fidanlık⁴ tümülüsünde gün yüzüne çıkarılmıştır.

Boğazköy'de, bir kil tabağa ait, bahsettiğimiz bronz tabak tipine sahip olan bir parça bulunmuştur.⁵ Boğazköy örneği üzerinde bronz kapların makara biçimli kulpları aynen taklit edilmiştir. Fakat üzerlerinde sabitlenen at nalı biçimindeki gerçek kulpların ve kabın ağız kısmı altında boydan boya uzanan bronz şeritlerin hiçbir karşılığı yoktur.

Bu defa kabın ağız kısmı altında boydan boya uzanan bronz şeritleri olan aynı makara biçimli kulp da yine Gordion'da bulunan kil bir lengerde görülebilir.⁶ Alişar'daki⁷ kazılarda aynı kilden tabakların parçaları da bulunmuştur.

Frigya'nın bu tabak biçimi örnekleri böylelikle tükenmiştir. Fakat Doğu Yunan kültür merkezlerinin hemen hemen hepsinde karşımıza çıkmaktadırlar. Bayraklı'daki kazılarda hem bronz hem de kil çelkiç kulbu örnekleri gün yüzüne çıkarılmıştır.⁸ Bu türün bir kabı Manisa'daki⁹ bir mezarda bulunmuştur ve şimdi İzmir'deki müzede yer almaktadır (Pano 60a). Böyle kapların 6. yüzyıl ortasına dek bütün Batı Anadolu'da yaygın olduğuna ve kıymetli eşyalar arasında sayıldıklarına dair bir başka kanıtımız daha vardır. Efes'te bulunmuş olup, en güzel ve en önemli fildişi eserlerden biri olan kadın figürini sol tarafta çelkiç kulbuyla süslü bir tabak tutmaktadır.¹⁰ Genellikle bir rahibeyle karıştırılan kadın figürünün elinde tuttuğu libasyon kabı Frig tabaklarının tam olarak zıttıdır. Larisa'da farklı tabak biçimli kil kaplarda aynı makara biçimli kulplara rastlanmak-

1 Körte, *Gordion* s.68 vd. Şekil 44-49, 100 vd. Şekil 73-74.

2 H. Koşay, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* I 1933 S.10 vd. Şekil 1-4; Ekrem Akurgal, *Bayraklı* S. 84 Pano B1.

3 T. Özgüç-Mahmut Akok, *Belleten* XI 1947 Pano 10 Şekil 18; Körte, *Gordion* 73 Şekil 53, 54.

4 Ekrem Akurgal, *Bayraklı*, Pano B I.

5 Ekrem Akurgal, *Bayraklı* S.87 vd. Şekil 3-4; Bittel-Güterbock'u da karşılaştırınız; *Boğazköy* I S.54 n.1.

6 Körte, *Gordion* S.67 Şekil 42.

7 OIP XIX S. 244 Şekil 317, 318 Pano 35 (619), Pano 43 (1353).

8 Ekrem Akurgal, *Bayraklı* S.87.

9 a.g.e.

10 a.g.e. Hogarth, *Ephesus* Pano 22.

tadır.¹¹ Çok daha önemli olup Samos'taki bir mezarda ele geçirilen, bronz tabakları taklit eden ve makara biçimli kulpları olan güzel bir kil kaptan bahsedebiliriz.¹² Şimdiye dek saydığımız Frig ve Batı Anadolu muadillerinden farklı olarak yalnızca 8 cm çapında olan küçük Samos tabağı yatay ve dikey çekiç kulbu biçimindeki kulplarıyla Ankara bronz tabağının çok benzer bir muadilidir. Boehlau tabağın sarı ve pürüzsüz kilden olduğunu yazmaktadır.¹³ Bu ifadeye bakıldığında, Boehlau'nun anlattığı aşırı derecede zarif sanat eserinin bir Frig eseri olduğu düşünülmek istenebilir. Makara biçimli kulplara, Rodos'taki Lindos şehrinde gün yüzüne çıkarılan kaplarda da rastlanmaktadır.¹⁴ Daha da ilginç, Kıbrıs¹⁵ ve Yunanistan'da¹⁶ benzer kapların bulunmuş olmasıdır. Böylelikle bu makara biçimli kulpların ilk nerede ortaya çıktığı sorusu akla gelmektedir. Daha erken bir makalemizde Ankara bronz tabaklarının Frig işi olduğunu açıklamış ve Yunan vazolarında görülen çekiçli kulpların Frig etkilerine dayandığı fikrini paylaşmıştık.¹⁷ Buna karşın Paul Jacobsthal Ankara tabaklarını Yunan eseri olarak kabul etmektedir.¹⁸ Ankara tümülüslerinde Yunan subgeometrik kuş kâselerinin bulunması (Pano H 3) bizi, yaklaşık olarak çağdaş tümülüslerde bulunan bronz tabakların Yunan olduğu kabulüne götürebilirdi. Perachora'da gün yüzüne çıkarılan çekiç kulpların¹⁹ yüksek kalitesi, öncü modelleri Yunanistan dışında aramayı daha da düşündürücü hâle getirebilir. Yine de Perachora örnekleri ancak 6. yüzyıla dayanmaktadır. Ayrıca çekiç kulp Yunan sanatında da öncelikle Geç-Protokorint kaplarında²⁰ bulunmaktadır. Ayrıca bu söz konusu Yunan kaplarında gerçekten inorganik bir etki göstermektedir. Çekiç kulp kap, öncelikle Protokorint Geçiş Stili,²¹ Erken Korint Stili²² ve Doğululaştırın Stil'in²³ vazolarında organik bir bütünlüğe erişmektedir. Yani, çekiç kulbun Yunan sanatına dışardan gelmiş olması olasıdır. Buna karşın, Alişar vazolarının (Pano 1-5, 9a) kanıtladığı gibi, Frig sanatında en geç 750'den itibaren kullanımdadır ve Schachermeyr'ın hâlihazırda harikulade biçimde ifade ettiği²⁴ gibi Frig kaplarıyla (krş. Pano 11-15, 24-25), Yunan vazolarıyla olduğundan çok daha organik bir bütünlük kurmaktadır. Ankara bronz tabaklarının tipi en geç 700 yılında oluşmuş olan III numaralı Gordion tümülüsünde kilden bir örnekle²⁵ temsil edilmektedir. Dahası, bir Ankara tabağının silindir tutacaklarının at nalı biçimli kulpları, tıpkı Frig fibulalarında olduğu gibi, boğumlarla donatılmıştır (Pano 57b).²⁶ Bütün bu sebeplerden dolayı Ankara bronz tabaklarının bir Frig ürünü olduğuna inanıyoruz. Ortaya

11 Bochlau-Schefold, *Larisa* III Pano 46 Şekil 21, Pano 47, Şekil 6, 9, 13, 34, 48; Schefold, *JdI* 1942s.125.

12 Boehlau, *Nekropolen* Pano 8 Nr. 2, S.46, 150.

13 a.g.e. s. 46, 150.

14 Blinkenberg, *Lindos* Pano 30 Nr. 718, 719; krş. Kinch, *Vroulia* Pano 15.

15 Curion tabağına Körte hâlihazırda atıfta bulundu (Gordion s.67). Takip eden alıntılar Bay Dietrich von Botmer'e borçluyum; Cesnola, *Cyprus* (1878) Pano XXX, *Cesnola Atlas* III, XLVII, 4; Myres, *Handbook* (1914) S. 495 Nr. 4917; *Bronze Catalogue* (1915) S. 203, Nr. 538 III; Milne *AJA* 48 (1944) S. 43 Nr. 12; E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. IV part 2 S. 152 Nr. 12 Şekil 28 Nr. 19.

16 Payne, *Perachora* S. 161-162 Pano 65.

17 Ekrem Akurgal, *Bayraklı*, S. 87-88.

18 Paul Jacobsthal, "The Date of the Ephesian Foundation-Deposit", *JHS* 71, 1951 s.92 n.37.

19 Payne, *Perachora* Pano 65.

20 Payne, *Protokorintische Vasenmalerei*, Pano 26 Şekil 5-6, Pano 27; Payne, *Necrocorinthia* Pano 8 Şekil 4.

21 Payne, *Necrocorinthia* Pano II-Şekil 1 Pano 12 Şekil I Pano 13 Şekil 5.

22 a.g.e. Pano 21 Şekil I, Pano 23 Şekil 5.

23 Buschor, *Griechische Vasen* s. 52 Şekil 60, 61.

24 Schachermeyr, *AM* 41, 1916 s. 400 n.2.

25 Körte, *Gordion* S.67 Şekil 42.

26 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 35, 36.

çıkış dönemleri ise uzun ağızlı bir bronz testinin parçaları yardımıyla tespit edilebilir. Uzun ağızlı testiler,²⁷ yukarıda Frig seramiğinden bahsederken açıkladığımızı düşündüğümüz üzere Olgun Frig eseridir (Pano 11-12, 23-25) ve Geç Frig stilinde karşımıza çıkmaz. Buna göre fidanlıktaki mezarlıkta ele geçirilen buluntular Gordion'un²⁸ III. tümülüsünün buluntularıyla yaklaşık olarak çağdaştır. Yukarıda bahsedilen, Gordion'un III numaralı tümülüsündeki kadehin çekiç kulbu, adı geçen Ankara tabakları kulbunun kilden bir taklididir. Fidanlıktaki tümülüs ve orada bulunan bronz eserler muhtemelen Ankara²⁹ ortostat kabartmalarıyla yaklaşık olarak çağdaştır ve bunlar gibi, 7. yüzyılın ilk çeyreğine dayanıyor olabilir. Fidanlıktaki tümülüste yer alan bir fibula üzerinde tasvir edilen at figürü³⁰ her ne kadar ikisi stilistik olarak birbiriyle karşılaştırılmaz olsa da Ankara'daki bir ortostatta yer alan at kabartmasını düşündürmektedir. Dahası, adı geçen ortostat kabartmalarına ait olan kuş tasvirli levhanın fidanlıktaki, yani tümülüs yakınında bulunduğu dikkat edilmelidir.³¹

Ankara mozole höyüğündeki I numaralı tümülüste, uzun ağızlı testi tipine ait olan ve dolaşısıyla en geç 7. yüzyılın ilk yarısına dayanan bronz bir vazanın³² uzun ağız parçası bulunmuştur. Bu tümülüste bulunan³³ ve üzerinde Yunan geç-geometrik stili deseninde bir menderesin³⁴ görüldüğü madenî kemer, tokası üzerindeki muhteşem süslemede "güzel" Olgun Frig vazo stiline niteliklerini taşımaktadır. Bu da yine yüzyılın ilk yarısına yönelik bir tarihlendirme için bir ipucudur. Buna göre, mozole höyüğündeki I. tümülüs fidanlıktaki tümülüsle çağdaştır veya muhtemelen bundan bir nesil sonra meydana getirilmiştir. Her iki tümülüs de zengin buluntulara sahip olduğundan, büyük olasılıkla Ankara'nın birbirini dönemsel olarak takip eden iki Frig beyine ait olabilir. Bu düşünce silsilesinde, mozole höyüğündeki tümülüsü ve buluntularını 7. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirebileceğimize inanıyoruz. Macridy'nin araştırdığı, kuş kâselerinin bulunduğu (Pano H. 3) III. tümülüsün oldukça doğru biçimde 7. yüzyılın ortasına dayanması ve ayrıca bir başka Frig beyine ait olması uygundur.

Macridy'nin ikinci tümülüsünde, her iki yanında silindirler olan bir kulp eklentisi bulunan bronz yonca yapraklı testinin ağız parçası bulunmuştur.³⁵ Bronz vazo, bu silindir biçimli kulp eklentisiyle yukarıda bahsedilen Yunan testilerine çok yakındır.³⁶ Diğer Frig bronzlarının aksine, bu kapta hiçbir altın kaplamanın³⁷ söz konusu olmaması bu eserin Frig işi olmadığını göstermektedir.

Frig sanatındaki makara biçimli süslemenin kulp eklentisi yerinde hiçbir zaman karşımıza çıkmadığı, aksine istisnasız biçimde kulbun büküm yerinde karşımıza çıktığı ifade edilebilir (Pano 1-25). Dolayısıyla şimdi bu bronzun bir Yunan ürün olduğuna ikna oldum. Macridy'nin

27 H. Koşay, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* I S. 16 Şekil 11 a-c.

28 Körte, *Gordion* S.67 Şekil 42.

29 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* Pano 36b, 48b.

30 Bu fibulaya iki yıldır erişilememektedir. Çünkü, Ankara'daki müzenin eski müdürünün bildirdiğine göre, fibula kimyasal temizlik için İstanbul'a gönderilmiştir ve henüz geri getirilmemiştir.

31 H. Koşay a.g.e. S. 20 Şekil 24.

32 T. Özgüç, *Belleten* XI 1947 Pano XI Şekil 22 (yukarıda, soldan üçüncü parça). Bu parçaya göre, eklentilerle yapılmış olan çizimi de karşılaştırınız (Pano XXIII Şekil 52).

33 a.g.e. Pano XII-XIII.

34 a.g.e. s.69.

35 T. Özgüç, *Belleten* X 1946 Pano LXXX Şekil 33 S. 616; Ekrem Akurgal, *Bayraklı Pano* A 2 S. 89.

36 Krş. Yukarıdaki Dipnot 20-23.

37 Bkz. T. Özgüç, *Belleten* X 1946 S. 617.

araştırdığı III numaralı tümülüste, yukarıda söylediğimiz gibi, Yunan kuş kâselerinin bulunmuş olması karşısında bu tümülüste³⁸ bir Yunan bronz eserine rastlamak bizi şaşırtmaz. Seramik buluntuların araştırılmasında hâlihazırda tespit edebildiğimiz üzere, 7. yüzyılın ortasından sonra Ankara'da ithal Yunan ürünleri yerel ürünlerin yerini tamamen almış gibi görünmektedir. Esasen bir Frig motifi olan silindir kulbun Yunanların değişiklikleriyle Frigya'ya geri döndüğünü tespit etmek ilginçtir. Bu ağız parçasının Yunan eseriyle ilgili olduğunu netleştirdikten sonra onun tarihlendirmesi oldukça doğru biçimde tespit edilebilir. Yukarıda, bu makara biçimli kulbun, kulp eklentisi süsü olarak ilk kez Geç-Protokorint stilinde karşımıza çıktığını ve daha sonra Erken-Korint vazoları ve Doğululaştırın vazolarda çok sık tekrarlandığını ifade ettik.³⁹ Buna göre, II. Macridy tümülüsünün Yunan bronz vazosu aşağı yukarı 7. yüzyılın son üçte birlik kısmına dayanıyor olabilir.

Ankara'daki mozole höyüğündeki II numaralı tümülüste de bronzlar elde edilmiştir.⁴⁰ Fakat kesin bir tarihlendirme için hiçbir ipucu sunmamaktadırlar. Yine de burada gün yüzüne çıkarılmış olan buluntu parçaları Olgun Frig stilinin temsilcisi değildir. Dolayısıyla, mozole höyüğündeki II numaralı tümülüsün aşağı yukarı 7. yüzyılın son çeyreğine veya 6. yüzyılın başlangıcına tarihlenirileceğini düşünüyoruz.

Yukarıda bahsedilen Ankara tümülüslerinin uzun ağızlıklı iki bronz testi parçaları Friglerde metal kapların da üretildiğine dair bir kanıt sunmaktadır. Mevcut parçalar, Gordion'un III numaralı tümülüsünde pek çok çeşidi bulunan tek-renkli çömlekler gibi kap biçimlerinin söz konusu olduğunu yeterince göstermektedir (Pano 23-25).

Kazan biçimli kaplar,⁴¹ yukarıda da gördüğümüz üzere, çömlek biçiminde de mevcuttur⁴² ve farklı, birbirini andıran yapıdadır.

Omphalos kâseleri⁴³ çok popülerdir ve hem en eski hem de en yeni tümülüslerde karşımıza çıkmaktadır (Pano 58). Friedrich Matz⁴⁴ tarafından ayrıntılı biçimde araştırılmış olan bu kap biçimi hakkında paylaşacak hiçbir yeni şeyimiz yok. Frigya'nın neredeyse bütün tümülüslerinde gün yüzüne çıkarılan kepçeler de aynı şekilde ustaca ele alınmıştır.⁴⁵ Öyle ki, bunun üzerine bizim söyleyecek hiçbir şeyimiz yoktur. Hem *omphalos* kâseleri hem de kepçeler Frig sanatçıları'nın komşu kültürlerden aldığı ev gereçleridir. Fakat Frigya'da bulunan örnekler şüphesiz yabancı örneklerle göre üretilmiş olan yerli ürünlerdir.

Ankara'nın I. mozole höyüğünde bulunmuş olan güzel kemer hakkında (bkz. Dipnot 33) bilgi vermiştik. Benzer fakat daha kötü durumda olan Polatlı'dan bir kemer Ankara Müzesi'nde

38 Bu parçayı *Bayraklı* makalemdede yayımladığımda (Pano A 2 ve S.87), kuş kâseleriyle aynı tümülüste gün yüzüne çıkarıldığı şeklinde yanlış bir beyanda bulundum. Burada, söz konusu parçanın, Macridy'nin II. tümülüsünden, kuş kâselerinin de III. tümülüsünden çıktığını müsaadenizle düzeltiyorum (durumun doğru biçimde anlatıldığı, T. Özgüç, *Belleten* X 1946 S. 616-619 ile karşılaştırınız).

39 Bkz. Yukarıdaki Dipnot 20-23.

40 T. Özgüç *Belleten* XI 1947 S.69 vd. Pano 20-21.

41 Körte, *Gordion*, S.68 vd. Şekil 44-49 100 vd. Şekil 73-74.

42 a.g.e. 67 Şekil 43.

43 T. Özgüç'ün tablosuna bkz. *Belleten* XI 1947 s.64 vd; Ayrıca Kerkenesdağ'daki IV numaralı tümülüste gün yüzüne çıkarılan *omphalos* kâsesini de karşılaştırınız (Schmidt, JSL 45, 1929 S. 272 vd. Şekil 73-74).

44 Friedrich Matz, *Klio* 30, 1937 S. 110 vd.

45 Luschey, *Phiale* (daha önce kullandığım bu eser Ankara'da ne yazık ki mevcut değildir).

muhafaza edilmektedir.⁴⁶ Söz konusu olanların Frig eserleri olduğundan eminiz. Tokaların güzel işçiliği, yukarıda da söylediğimiz gibi Olgun Frig stili özelliğidir.

Anadolu höyüklerinin⁴⁷ Frig katmanları ve Ankara⁴⁸ ile Gordion⁴⁹ tümülüslerinden bilinen yay biçimli fibulaların kendine has, Frig icadı olan bir tipi vardır (Pano 60b). Anadolu höyüklerinin Frig öncesi katmanlarında bu fibulalar görülmez.⁵⁰ Geç Hitit heykellerinin daha eski örneklerinin fibulalardan tamamen yoksun olması ve daha geç, Aramî-Hitit veya Asurlaştırın-Hitit kabartmalarında⁵¹ aniden karşımıza çıkması onların ancak 8. yüzyılın ikinci yarısında moda hâline geldiğini göstermektedir. Burada, kralın giysisi üzerinde düğümlü bir kulbu olan bir Frig fibulasının görülebildiği İvriz Kabartması'ndan bir ayrıntıyı göstermekteyiz (Pano C1).

Yakın zamanda Barnett aynı fibulanın, Hüsrevâbâd'daki Sargon Sarayı kabartmalarında, saygılarını sunan bir figür üzerinde tasvir edildiğine işaret etmiştir.⁵² Bu en son örnekten de, bahsedilen yay biçimli fibulaların 7. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı sonucuna varıyoruz. En iyi veya en çok sayıda yay fibula Frig höyük katmanlarından veya Frig tümülüslerinden⁵³ çıktığı için, fibula tipinin Frig olduğunu kabul etmekte haklıyız. Yukarıda, düğümlü kulbu olan fibulaların fidanlıktaki tümülüse ait bir bronz tabağın at nalı biçimli kulbunu andırdığına değinmiştik (Pano 57b). Bu ortaklık, aynı ve tek sanat merkezine ait eserlerin söz konusu olduğunu kanıtlar gibi görünmektedir.

Friglerin metal oymacılığında usta olması ve güzel bronz figürler ortaya koyması, Çankırıkapı/Ankara'da gün yüzüne çıkarılmış olan büyük bir at figürünün kalıntılarından da anlaşılmaktadır.⁵⁴

Tümülüslerden ve Anadolu höyüklerinin Frig katmanlarından, Friglerin metal tekniğine dair bilgi veren çeşitli silahlar ile başka bronz ve metal eserler de ortaya çıkarılmıştır.⁵⁵ Bu buluntuların, konunun uzmanlarınca tekil çalışmalar şeklinde ayrıntılı biçimde araştırılacağına yönelik umudumuzu da ifade edelim.

46 Benzer bir kemer tokası Gordion'daki Amerikan kazılarında gün yüzüne çıkarılmıştır (*Bulletin*, University Mus. Of Pennsylvania krş. 17 Nr. 4 S. 35-36).

47 Bittel, *Boğazköy* I S. 22 vd. (APAW 1935).

48 H. Koşay TTAED, I s. 14 vd. Şekil 9, 10. Kerkenesdağ'da gün yüzüne çıkarılan bir fibulayı da karşılaştırınız (JSL 45, 1929 S. 271 Şekil 71).

49 Körte, *Gordion*, S.76 vd. Şekil 61-68; Gordion'un Amerikan kazılarında ele geçirilen 170 fibuladan birini de karşılaştırınız (*Bulletin* University Museum of Pennsylvania vol. 17, Nr. 4 1953 s.36 Şekil 29).

50 Bittel, *Boğazköy* I S. 22 vd. (APAW 1935); Y. Boysal, Anadolu'nun en eski çengelli iğneleri DTCCFD 1946 s.447-455.

51 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 35-36 ve Pano XIIb (Elinde bir ayna tutan kadın figürünün sol elinin alt kısmında, düğümlü kulbu olan bir fibula görülebilir).

52 Barnett, JHS 68 S.9 Şekil 7.

53 Krş. Dipnot 46-49.

54 Bronz bir at figürüne ait bu kalıntılar yayımlanmamıştır ve Ankara'daki müzenin deposundadır. Ayrıca krş. T. Özgüç, *Belleten* X, 1946 S. 617 n. 103.

55 H. Otto, MDOG 78, 1940 S. 45 vd. Şekil 8; Bittel, *Boğazköy* I (APAW 1935) Pano II (Şekil 15, 18-20, 25-30); T. Özgüç, *Belleten* XI 1947 S.64 vd. Pano XI Şekil 20 Pano XX Şekil 41; OIP, XXX Şekil 496; Kerkenesdağ'ın Frig bronzlarını da karşılaştırınız. E. F. Schmidt JSL 44, 1929 S. 270 vd. Şekil 70-74. Friglerin metal el işleri hk. bkz. Stefan Przeworski, *Metallindustrie Anatoliens*, Leiden 1939 s. 178, 181-183.

5.BÖLÜM

MİMARİ

Bir düzineden fazla Anadolu höyüğündeki Frig dönemi katmanları araştırılmış olsa da Frig mimarisi hakkında bugün de az şey biliyoruz. Bunun sebebi, Alishar ve Boğazköy hariç olmak üzere kazı ekiplerinin geniş yüzeylerdeki katmanları yatay olarak ortaya çıkarmayı ihmal etmiş ve derin kesitlerle yetinmiş olmasıdır. Alishar'da ortaya çıkarılan ev veya duvar kalıntıları¹ yardımıyla Friglerin yapı tipini tasavvur etmek pek mümkün değildir.²

Pazarlı kazı ekibinin rekonstrüksiyon denemeleri ne yazık ki gerçeklere dayanmamaktadır ve bu yüzden de bilimsel olarak kullanılabilir değildir.³ Buna karşın, Gordion şehir höyüğünde yeni başlamış olan Amerikan kazıları bize Friglerin yapı sanatı hakkında kapsamlı bilgiler vadetmektedir.⁴ Araştırmanın bu aşamasında burada Friglerin konut mimarisi üzerine konuşmayı bir kenara bırakıyoruz ve Gordion'daki araştırmaların bizi başka başarılı sonuçlara ulaştırabilmesini umuyoruz.

KAYA MİMARİSİ

Günümüze ulaşan Frig mimari kalıntıları arasında öncelikle kaya anıtları dikkatimizi çekmektedir (Pano 36-44). Bunlar, aşağıda göreceğimiz gibi, kendilerini kısmen anıt mezar kısmen de kült anıtı olarak sunmaktadır. Fakat mimari perspektiften bakıldığında, birbirlerinden ayırt edilemezler.

Kaya anıtlarının ortaya çıkışı Frig sanatı içerisinde geç bir olaydır. Friglerin en eski kültür merkezlerinde, yani Kızılırmak yayının içerisinde bugüne dek hiçbir Frig kaya anıtı bilinmemektedir. Afyonkarahisar ve Eskişehir çevrelerinde keşfedilmiş kaya anıtları arasında, heykellerden bahsederken tespit edebildiğimiz üzere, 6. yüzyıldan daha eskiye tarihlendirilebilecek hiçbir eser yoktur. Frig kaya mimarisinin, öncelikle Friglerin en geç kültür merkezinde, yani Frig kültürünün en geç yükseliş dönemi sırasında, yerli-Küçük Asya ve Yunan komşuların etkisi altında ortaya çıktığını gözlemliyoruz. Frig kaya anıtlarının geç ortaya çıkışı anlaşılırdır. Çünkü Frigler anayurtları olan Güneydoğu Avrupa'da bu geleneği bilmiyordu. Hatta Anadolu'nun en eski kaya anıtları

1 OIP XXIX s.287 vd.

2 Roland Martin Yunan agoraları üzerine olan fevkalade çalışmasında Frig sanatının bir yanda öncülü olan Hitit sanatıyla, diğer yanda ise çağdaşı olan Anadolu anıtlarıyla olan ilişkilerini tespit etmeye çalışmaktadır (*Recherches sur l'Agora Grecque*, Paris 1951 s.141 vd.). Fakat, ortaya çıkarılan yapı kalıntılarının bugünkü durumuna bakıldığında ikna edici hiçbir sonuca ulaşamamaktadır.

3 H. Koşay, *Pazarlı Pano* 35-40.

4 *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 16, 17 (1951, 1953).

olup, tam da Kızılırmak yayı içerisinde yer alan Hitit kaya kabartmaları da Friglerin 8. yüzyıl başında güçlü krallıklar kurduğu bölgededir. Fakat, heykelcilikten bahsederken hâlihazırda açıkladığımız üzere henüz çok genç olan kültürlerinin başlangıç aşamasında olan Frigler, ileri bir kültür seviyesi gerektiren bu sanat dalını geliştirecek durumda değildi. Dahası, bu dönemde Hitit sanatı (bkz. 10. Bölüm) Küçük Asya'nın ortasında tamamen silinmişti. Öyle ki, Friglerin, bu kayalara yerleşme sanatını öğrenebileceği hiç kimse yoktu.

Friglerin kültür merkezi Midas Şehri civarına taşındığında durum bambaşkaydı. Burada, Yunanlar dışında Karyalılar ve Likyalılar ile de komşu olmuşlardı. Anıtsal heykelciliklerini Yunanlara borçlulardı. Kaya anıtları yapmayı ise diğer iki halktan, özellikle de Likyalılardan öğreneceklerdi. Hatta bugüne dek bilinen Likya kaya anıtları arasından hiçbiri 6. yüzyıldan daha eskiye tarihlendirilemez. Fakat burada veren tarafın Frigler değil de Likyalılar olduğunu düşünmekte haklıyız. Bu, Frig kaya cephelerinin temel unsurlarının ahşap mimari sistemine dayanmasından açıkça anlaşılmaktadır. Fakat bu yapı türünün karakteristik örnekleri Likya anıtlarından kanıtlanabilir. Daha da önemlisi, Frig kaya anıtlarının step bölgesinde, Likya anıtlarının ise büyük ormanlık bölgelerde bulunduğu. Ayrıca, Likya örneklerinin Frig örneklerine kalite yönünden son derece üstün olduğuna da işaret edilebilir. Esasen, Likyalılarda yalnızca mezar işlevi gören kaya anıtlarının Friglerde kült anıtları olarak da kullanım bulması ve bu arada yalnızca anıt mezarlarda geleneksel olan unsurların anlaşılardan muhafaza edilmesi çarpıcıdır.

Dolayısıyla Frig kaya cephelerinin ortaya çıkışlarını Likya örneklerine borçlu olduğu düşünülebilir. Kaya mimarisi sorununu daha derinlemesine ele almak için öncelikle Likya anıt mezarlarının başlıca özelliklerini ortaya koymak ve daha sonra Frig taklitlerinin Likya örnekleriyle olan ilişkilerinden bahsetmek istiyoruz.

Likya anıt mezarları başlıca üç grupta incelenebilir;

- 1-Yerli-Küçük Asya geleneğindeki anıt mezarlar
- 2-Birkaç Yunan unsuru içeren anıt mezarlar
- 3-Yunan mimari düzenindeki anıt mezarlar

Birinci grubun Likya mezarlarının hiçbir Yunan etkisi barındırmaması onların yerli-Küçük Asya geleneğine dâhil olduğuna işaret etmektedir. Başlıca karakteristikleri düz çatılı olmalarıdır. Bu tip anıtlar Hoyran,⁵ Pinara⁶ ve Phellos'ta⁷ mevcuttur.

İkinci grup tipinde anıtlar ya üçgen alınlıklı ya da sivri alınlıklı beşik çatıyla örtülüdür. Bu tipin temsilcileri hâlâ Myra, Pinara ve Antiphellos'ta özgün yerlerinde bulunmaktadır.⁸ Hem sivri alınlıklı hem de üçgen alınlıklı olmak üzere her iki varyant da Yunan örneklerine dayanmaktadır ve yerli-Küçük Asya geleneğine yabancısıdır. Hatta sivri alınlık beşik çatı tipi, hâlihazırda Phaistos⁹ diski üzerinde görülen bir ev biçimidir. Fakat, kilden bir Perachora¹⁰ ev modelinden görüldüğü üzere, Yunanistan'da da en geç 7. yüzyıldan beri kullanımdadır. Beşik çatı yerli-Anadolu geleneğine yabancı olduğundan, Likya anıtlarının ikinci grubunun çatı tipi aşağı yukarı çağdaş Yunan örneklerine dayacaktır. Çünkü aynı ev tipi Yunanistan'da da 6. yüzyılda gelenekselleşmiş olacaktır.

5 Perrot-Chipiez V S. 373 Şekil 260.

6 a.g.e. S.374 Şekil 261.

7 a.g.e. S.375 Şekil 262.

8 a.g.e. S. 377-379 Şekil 264-266.

9 Bossert, *Altıkreta* 3. Aufl. Şekil 517-518.

10 Payne, *Perachora* Pano 8-9 S.43 Şekil 7.

Likya anıt mezarlarının¹¹ III. grubunun tipiyle ilgili olarak da sütunlar, alınlık, pervaz, vs. gibi unsurlarıyla Yunan mimarî düzeni karakterini taşıdığı söylenebilir.

Yerli anıt mezar tipinin doğru biçimde tarihlendirilebilen en eski temsilcileri Xanthos¹² aslan mezarı ve Isinda'dan¹³ bir diğer mezar ile Xanthos *harpialar* anıtıdır.¹⁴ Xanthos mezarı yaklaşık olarak 6. yüzyılın ortasına¹⁵ dayanmaktadır ve düz çatıyla donatılmış Likya anıt mezarlarının korunmuş olan en eski örneğidir. İkinci Likya mezar tipinin en eski örneği British Museum'da,¹⁶ yine Xanthos'tan çıkarılan bir anıt mezarın kalıntılarıyla birlikte sunulmuştur. İstanbul'daki müzenin Likya lahdi de (Mendel, *Catalogue* I Nr. 63) bu tiptedir ve sivri çatılı varyantı temsil etmektedir. Bu varyantın hâlâ esas yerinde bulunan bir başka örneği olarak da Antiphellos'taki¹⁷ lahde işaret edilebilir.

Likya anıt mezarlarının üçüncü grubunun tipi çok daha sonra ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Likya'da bu tipin örneklerinin Helenistik dönemden önce ya da Roma döneminden önce biliniyor olup olmadığı¹⁸ ve aşağıda göreceğimiz gibi, Yunan mimarî düzenine sahip bu mezar tipinin Frigya'da en geç 5. yüzyıldan beri geleneksel olup olmadığı tamamen şüphelidir.

Bu küçük ilaveden sonra Frig kaya anıtları meselesine geri dönebiliriz. Yukarıda söylenenlerden, çoğu Frig kaya cephesinin (Pano 36, 39, 40) ikinci Likya mezar tipine uygun olduğu da ortaya çıkmaktadır. Çünkü alınlıklarıyla, şüpheye yer bırakmayacak biçimde Yunan etkisini açığa vurmaktadırlar. Yalnızca Aslantaş kaya mezarı¹⁹ (Pano 36a) ve Deliklitaş²⁰ kaya anıtı, alınlıksız

11 Benndorf-Niemann, *Reise in Lykien und Karien* Pano 40; Bossert, *Altanatolien* 231.

12 Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs aus Lykien* Pano 1-5; Pryce, *Catalogue* S. 119 Şekil 167, Pano 18-20.

13 Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs aus Lykien* Pano 6-14.

14 Pryce, *Catalogue* Pano 21-24; Tritsch JHS 62, 1942 S. 39-50.

15 Likya anıtları şimdi sistematik ve başarılı Fransız kazıları yoluyla yeniden değerlendirilmektedir. Kazı başkanı P. Demargne hâlihazırda, aydınlatıcı görüşler içeren fevkalade bir rapor yayınlamıştır (RHA 55, vol. XII 1953 S. 5-29). Demargne'in pek çok noktada benim önceki tespitlerimi onaylamasından memnuniyet duyuyorum. Yalnızca benim aslan mezarı için tespit ettiğim tarihlendirmeyi on yıl civarı kadar geç bulmaktadır ve benim adımı anmadan, Isinda anıtı için olan tarihlendirmemi kabul etmektedir. Vaktiyle, aslan mezarının (Likya Yunan kabartmalarının) stil aşamasını 560-550 civarına ve dönemlendirmesini de 540 civarına veya 540-530'a konumlandırmıştım. Çünkü kırsal Likya sanatının Yunan örneklerini belli bir dönemsel mesafeye takip ettiği görüşündeydim. Demargne'in bu meselede ikna edici argümanlar sunmasını dilerdim. Şimdilik, temellendirilmediği sürece, 550 civarındaki bir tarihlendirme reddedilebilir. Aslan mezarının, saldırı pozisyonundaki aslan avcısının dizden bükülü sol bacağı (Akurgal Pano 4 ve S. 25 vd.), atlinin dalgalanan mantosunun tasviri (a.g.e. Pano 5 ve S.40), güney kısımdaki aslanın yuvarlak biçimleri ve küçük hizmetçinin yürüyüş biçimi (Pano 5 ve s.100) gibi daha fazla gelişmiş özelliğinin olduğu gözden kaçırılmaz. Bütün bu ayrıntılar 540'tan önceki bir tarihlendirmenin pek mümkün olmadığını yeterince kanıtlamaktadır. Demargne kabartmaların tarihlendirmesinde İranlıların fethini göz önüne almamakta haklıdır (s.20 Dipnot 39). Adı geçen eserimizde Likya'daki İran etkisinin öncelikle 5. yüzyılda sızdığını ve izlerinin en başta *Harpialar* anıtında ve sonrasında daha güçlü biçimde olmak üzere 5. yüzyıl ortası civarına ait bir araba kabartmasında görüldüğünü hâlihazırda söylemiştik (bkz. Tritsch, JHS 62, 1942 S. 44 vd.) Lippold'un haklı biçimde dile getirdiği üzere, aslan mezarının Rodos sanatıyla ilişkileri bulunmaktadır (*Handbuch der Archäologie* S. 48 ve Demargne'in olası gördüğü şeyler; s.28 Dipnot 37). Vaktiyle Xanthos atının bir Rodos *Siana* kâsesinin atlarıyla olan şaşırtıcı benzerliğine işaret etmiştik (*Griechische Reliefs aus Lykien* S.38).

16 Pryce, *Catalogue* Pano 26-27 S. 132 Şekil 180.

17 Perrot-Chipiez V S. 380 Şekil 267.

18 A. Körte (AM 1898 S. 146 vd.) bütün geç kaya anıtlarını Roma dönemine tarihlendirmektedir.

19 Reber Pano I.

20 Perrot-Chipiez V S. 91-97. Yukarıda Frig heykelciliğinden bahsederken Aslantaş kaya mezarını stilistik özelliklerine göre en eski Frig kaya anıtı olarak kabul ettik. Aynı anıtın mimari açıdan da en eski kaya anıtı tipine ait olduğunu tespit etmek ilginç. Dahası, Körte tarafından tamamen başka sebeplerden dolayı en eski Frig kaya anıtı olduğu açıklanan Deliklitaş Kaya Anıtı'nın da aynı en eski tipin temsilcisi olması anlamlıdır (AM 1898 s. 105).

cepheleriyle birinci Likya mezar tipini temsil etmektedirler.

Alınlıklı Frig kaya anıtları diğer ayrıntılarında da Likya anıt mezarlarıyla akrabadır. Yukarıda, Frig kaya cephesinin alınlık biçiminin ahşap mimariye dayandığını söylemiştik. Bu öncelikle, *geison*un birbiri üzerine yerleştirilmiş çok sayıda "kiriş"ten oluşması (Pano 39b) ve ortadaki alınlığın, ahşap mimari evlerinde olduğu üzere, sütun biçimli bir payandayla da desteklenmesinden anlaşılmaktadır (Pano 39b). Alınlığın bu orta payandası Likya örneklerinde orijinal mimarî karakterini hâlen korumaktadır. Bazı Frig anıtlarında ise aşağı yukarı bir fallus şeklindedir. Perrot-Chipiez, fallus biçiminin bariz olduğu Pişmişkale²¹ ve Yapuldağ²² örnekleri yardımıyla tıpkı Küçük Asya'nın batısındaki tümölüs başlıkları gibi bu payandanın da fallus olarak nitelendirilebileceği görüşünü hâlihazırda ifade etmiştir.²³ Bu yorumun bize çok şey sunduğunu düşünüyoruz. Alınlık payandasının Türkçede "baba" diye ifade edildiğini de eklemeliyiz. Türkçedeki "baba" sözcüğünün Türkçe argoda aynı zamanda fallus yan anlamına da sahip olduğu düşünülünce Küçük Asya'nın bu kadim tasavvurunun bugüne dek varlığını sürdürdüğü düşünülmelidir. Likya anıt mezarları üzerinde verimliliğin simgesi olan horoz ve yumurtanın karşımıza çıkması bizi alınlığın orta payandası üzerinde verimliliğin simgesi olan fallusu görmeye daha da yaklaştırmaktadır. Böylece Likya anıt mezar alınlıklarının orta payandaları, her ne kadar belirgin bir fallus biçimine sahip olmasalar bile, fallus olarak nitelendirilebilir.

Yine de Aslankaya²⁴ (Pano 36b) ve Maltaş²⁵ Frig kaya anıtları üzerindeki orta payandalar bu yorumun aleyhindedir. Bu örneklerde, payandanın yukarıda (yaklaşık olarak, Kastamonu kaya mezarındaki sütunlarda olduğu gibi, Pano 42b) sütun başlığı biçiminde dışarı taşıdığını ve aşağıda da kaide biçimli bir çıkma yaptığını ve ayrıca bir sütunun başlıca özelliklerine sahip olduğunu görüyoruz. Mykenai'nin aslan kapısındaki aslanlar şüpheye yer bırakmayacak biçimde bir sütunun iki yanında yer aldığından,²⁶ Frig örneklerinin bu örneğe dayandırılıp dayandırılmayacağı da düşünülebilir, özellikle de Geç Roma dönemine²⁷ ait Frig mezar stelleri eski Miken motifini sadık biçimde tekrar ettiği için.

Frig kaya anıtlarındaki alınlıkların tepe noktasını süsleyen yarım ay biçimli veya boynuz benzeri akroterler²⁸ (Pano 39a) Likya anıt mezarlarında da mevcuttur. Söz konusu olanın yarım ay değil de tartışmasız biçimde boğa boynuzları olduğu, boğanın kulaklarının da tasvir edilmiş olduğu²⁹ bir Likya örneğinden bariz biçimde anlaşılmaktadır. Horoz, yumurta ve fallus gibi boğanın da verimliliğin simgesi olduğunu düşündüğümüzde boynuzlarının buraya uygun olduğunu anlayacağız. Likya anıt mezarlarının verimlilik simgesinin tartışmasız biçimde kült anıtı (Pano 36b, 39a) olan böylesi Frig anıtları üzerinde boğa boynuzu biçiminde karşımıza çıkması Likya anıtlarının Frig ustalarına örnek teşkil ettiğini ve bu ayrıntının Friglerce anlamsızlaştırılıp yalnızca süs unsuru olarak kullanıldığını bize yeterince kanıtlamaktadır.

21 Perrot-Chipiez V S. 121 Şekil 73.

22 Reber S. 558 Şekil 3.

23 Perrot-Chipiez V S. 51 Şekil 18-19 ve S.122.

24 Reber Pano 3.

25 a.g.e. Pano 4.

26 Rodenwaldt, Propyl. Kg. 133.

27 Ekrem Akurgal, *Griechische Reliefs aus Lykien* s. 45 Dipnot 156; BCH 1909, 281 Şekil 18, 324 Şekil 37.

28 Reber s. 575 Şekil 6.

29 Perrot-Chipiez V S. 378 Şekil 265.

Frig kaya anıtlarının cephelerinin alt kısmında, Likya anıt mezarlarının kapılarını taklit eder biçimde ortaya çıkmışa benzeyen niş biçimli girintiler (Pano 36b, 39a) veya kapılar (Pano 36a) vardır.³⁰ Buna karşın, alınlıkları heykellerle süsleme geleneği, 5. yüzyıldan bir örnekte de görülebileceği üzere bu gelenek her ne kadar Likyalılara da yabancı olmasa bile, Yunan etkilerine dayandırılabilir.³¹ Yine de Likyalılarca kayadan oyulan anıtlar üzerindeki alınlıkların hiçbir heykel süslemesi içermediğine dikkat edilmelidir.

Frig kaya anıtları Likya örneklerine dayanmasına ve kaliteleriyle onların çoğunlukla gerisinde kalmasına rağmen kendine has karakteri olan etkileyici sanat eserlerini temsil etmektedirler. Likya anıt mezarları, görünüşlerinin genel ifadesinde ve anıtsal yapıda eserler olarak çok daha üstündür. Büyük Aslantaş,³² Yazılıkaya³³ ve Aslankaya'daki³⁴ Frig kaya cepheleri yalnızca Anadolu içerisinde büyük öneme sahip sanat eserleri değildir, aksine basit fakat etkileyici yapılarıyla bütün sanat tarihinde ayrıcalıklı bir yer alan devasa anıtları temsil etmektedirler. Frig kaya anıtlarında göçebelikten yerleşikliğe henüz geçmiş genç bir halkın dinamik ruhu ifade edilirken, Likya anıt mezarları sessizliğe gömülmüş kadim bir halkın ahenkli ve güzel sanat eserleridir.

Frig kaya cephelerinin, onu çağdaşı olan bütün diğer Küçük Asya kaya anıtlarından ayıran başlıca özelliği geometrik dekordur. Çağdaşı olan Frig terrakotta frizlerinin süsleme unsurları ve “güzel” stilin çok daha eski vazoları (Pano II vd.) da aynı süsleme üslubuna sahiptir. Bu anıtların dekorasyonu Frig ulusunun kendine hastır. Aynı zamanda devasa ölçeklerde yükselen anıtların görünürdeki cazibesidir. Frig kaya anıtları biraz gayritabii bir boyuttadır ve her zaman zanaatçılık ruhunun devasa boyutlardaki aktarımının bir ürünü gibi görünmektedir. Fakat yine de başarılıdır. Tıpkı iki bin yıl sonra Orta Asya'dan kopup Anadolu'ya yerleşen ve çadır biçiminde büyük anıt mezarlar ortaya koymuş olan genç ve dinamik halk Selçuklular gibi Trakya'dan gelen barbar Frig halkı da iki yüzyıl göçebelik etmiş ve sonrasında nihayet Anadolu'nun aynı bölgesinde yerleşik hâle geçmelerinin ardından ilk anıtlarını daha basit fakat daha etkileyici bir anıtsallıkla ortaya koymuştur. Selçuklu kapılarının hem halı benzeri süsleme tarzında hem de biraz sade olan anıtsallığında ve bazı Frig kaya cephelerinde (Pano 39a), her iki halkın anıtları arasında, birbirine çok benzeyen yaşam tarzlarına dayanan somut bir akrabalık gözlemlenebilir. Friglerin biraz beceriksizce ve kısmen özensizce ortaya konmuş, fakat genel görünüş itibarıyla etkileyici ve orijinal olan kaya anıtları onların ilk ve son eserleriydi. Kusursuz eserler ortaya koymak üzereyken engellenmişlerdi. Bir yandan Ahamenişlerin diğer yandan Yunanların giderek artan etkileri Friglerin bağımsız bir anıtsal sanat ortaya koymasına hiç imkân vermemişti.

Şimdiye dek bahsettiğimiz, birinci ve ikinci grubun Frig kaya anıtları arkaik Yunan dönemiyle çağdaş olan sanat eserlerini temsil etmektedir. Bize ulaşan üçüncü gruba ait Frig anıtları, yani Yunan mimarî düzenine sahip anıtlar yukarıda da söylediğimiz gibi çok daha geç bir dönem, Helenistik dönem veya Roma dönemine dayanmaktadır. Fakat Yunan mimarî düzenindeki kaya anıtı tipi Paflagonya'da hâlihazırda 5. yüzyılda bilinmekteydi. En eski örnekleri Kalekapı Kaya Mezarı (Pano 40, 41, 43) ile Kastamonu'daki kaya mezarıdır (Pano 42). Yukarıda Frig heykelticili-

30 Perrot-Chipiez V S.377 vd. Şekil 264-268. Anıt mezarlardaki kapı meselesi hk. bkz. Tritsch, JHS 63, 1943 S. 113-115.

31 Pryce, *Catalogue* Pano 26, 27.

32 Reber Pano 1.

33 Reber Pano 5.

34 Reber Pano 3.

ğinden bahsederken ilk kaya anıtını 5. yüzyıla, ikincisini 4. yüzyıla tarihlendirdik. Paflagonya kaya mezarlarının Frig kaya anıtlarıyla çok yakından ilişkili olduğu pek çok özellikten anlaşılabacaktır. Kastamonu'daki mezar sütunlarının kendine has biçimi (Pano 42) hâlihazırda Arslankaya Kült Anıtı'nın alınlık payandasında karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Kastamonu'daki mezarın (Pano 43a) alınlığındaki tasvir teması, Aslankaya Kült Anıtı'nın (Pano 36) alınlığı üzerindeki yaklaşık olarak aynıdır. Hepsinden önemlisi, henüz yayınlanmamış olan bir Kastamonu mezar alınlığının tepe kısmında, Frig kaya anıtlarında olduğu gibi boğa boynuzu akroterinin bulunmasıdır. Dahası, seramik buluntularda ayrıntılı biçimde bahsettiğimiz gibi, Frig seramiğinin Paflagonya'da belgelendiği ve hatta 6. yüzyılda Sinop'a kadar yayıldığı da eklenmelidir. Buradan, Paflagonya'nın 6., 5. ve 4. yüzyılda Frig kültür bölgesine ait olduğu ve hiç değilse kısmen Friglerce mesken tutulduğu sonucu çıkmaktadır.

Fakat, nasıl oluyor da Yunan mimarî düzenindeki mezar tipinin en eski örnekleri Paflagonya'da ortaya çıkıyor? Bu muhtemelen Paflagonya nüfusunun çok karmaşık nitelikte olmasından ve Friglerin bu bölgeye çok seyrek biçimde yerleşmesinden kaynaklanıyor. Dolayısıyla Paflagonya Yunan etkisine nüfusun daha türdeş olduğu Frigya ve Likya'dan daha yatkın hâle gelmiştir.

Yunan mimarî düzenindeki anıt mezar tipi Helenistik dönemde yalnızca Pontus krallarının başkenti Amasya'da³⁶ belgelenebilmektedir. Fakat Doğu dinleri ve yerel dinlerin yeniden önem kazandığı Roma dönemi esnasında Küçük Asya'nın tamamına hâkim olmuştur. Frigya ve Likya'da da karşımıza çıkmaktadır. Paflagonya,³⁷ Karya,³⁸ Pamfilya ve Pisidya, Likaonya ve İsaurya gibi bölgelerde de yaygındır.³⁹ Fakat bu kaya anıtı tipi⁴⁰ bu dönemde her yerde ve ayrıca Frigya'da yalnızca anıt mezar olarak kullanılmıştır.

Son olarak anıtları veya kabartmaları kayalara oyma geleneği üzerine birkaç şey söylemek istiyoruz. Anadolu'nun en eski ve en güzel kaya anıtları Büyük Hitit Krallığı dönemine dayanmaktadır. Gelenek, Geç Hitit döneminde devam etmiştir. Bu dönemin en iyi ve en etkileyici örneği Konya'nın güneyindeki İvriz Kabartması'dır (Pano C). Fakat en eski Likya veya Frigya kaya anıtlarıyla Geç Hitit örnekleri arasında hiçbir doğrudan ilişkiyi belgeleyemediğimizi belirtmek önemlidir. Bu, Friglerin devasa anıtlar ortaya koymaktan çok uzak olduğu dönemlerde Geç Hitit sanatının çoktan ortadan kalkmış olmasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla Likyalılar ve Frigyalıların kaya işleme sanatını çağdaşları olan Medler veya İranlılardan ya da kralları 6. yüzyıla dek hüküm sürmüş olan ve bu sanatın altın çağını yaşadığı Urartulardan öğrendiğine inanıyoruz.

35 Bazı Attika mezar kabartmalarındaki alınlık başlıklarının benzer bir biçime sahip olduğunu tespit etmek ilginçtir (krş. Hegeso Kabartması: Riis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs* Şekil 5).

36 Jerphanion, *Mélanges d'Archéologie Anatolienne* Pano 1-5; Bossert, *Altanatolien* 1040-1041.

37 Gustav Hirschfeld, “Paphlagonische Felsengräber” (*K. Preussische Akademie d. Wiss.* 1885: Pano 1-7) ; Pauly-Wisowa XVIII (1949) S.2486 vd.

38 Hirschfeld a.g.e. S.50; L. Robert, *Études Anatoliennes* Pano 35; L. Robert, *AJA* 1935 S. 338 Şekil 5.

39 Swoboda-Keil, *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*.

40 Kitabımızın basımı esnasında Barnett'in, bir dizi aydınlatıcı görüş dışında Frig anıtlarının yeni bir listesinin de bulunabileceği fevkalade makalesi yayınlandı (Bittel'deki listeyi de krş. Kl. St. 73-75).

6. BÖLÜM

KÜLT ANITLARI

Friglerin iki kült anıtı tipi tarafımızca bilinmektedir: 1- Kaya cephesi biçiminde kült anıtları 2-Basamaklı sunaklar (Kaya tahtları).

Midas Şehri ve çevresinde bulunan kaya anıtlarının kült anıtlarını mı yoksa mezar anıtlarını mı temsil ettiği meselesi arkeologlar arasında büyük tartışma yaratmıştı.¹ Fakat A. Körte² gibi Küçük Asya arkeolojisi konusunda uzman birinin sağlam tespitleri dikkate alınırsa, harcanacak zaman ve çabadan tasarruf edilmiş olacaktır. Yazılıkaya Anıtı'nda (Pano 39a) Midas adlı birine ait bir yazıtın olması bazı araştırmacıların bu anıtı büyük Frig kralının anıt mezarı olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Mezar odasının bulunmadığı argümanına karşı Reber odanın mezar önündeki moloz altında bulunabileceğini iddia etmektedir.³ Midas Şehri'nde şimdi Albert Gabriel yönetiminde sürdürülen Fransız kazılarının, Yazılıkaya Anıt Mezarı önündeki molozun altında hiçbir mezarın bulunmadığı sonucunu vermesinin ardından⁴ kaya anıtında bir mezarın mı yoksa bir kült anıtının mı söz konusu olduğu tespit edilebilir.⁵ Bir mezar odası veya herhangi bir mezarı bulunan anıtlar, anıt mezardır. Buna karşın, kült heykellerine ayrılmış nişleri bulunan anıtlar kült anıtlarını temsil etmektedir. Bu temel ilkelere göre aşağıdaki dokuz kaya anıtının da kült anıtı olduğu düşünülmektedir.

1- Yazılıkaya veya Midas Anıtı

Reber Pano 5, Perrot-Chipiez VS. 83 Şekil 48 Şekil 48, S.87 Şekil 49; Ramsay, JHS X 1889 S. 151-156; Körte, AM 1898 S. 83 vd; Bittel, Kl. St. S.74 Nr. 5; Gabriel, Phrygie II Pano 15. (Bu kitapta, Pano 39a)

2-Aslankaya

Reber Pano 3; Ramsay JHS, V 1884 S.242 Pano 44; Perrot-Chipiez V Şekil 108-110; Körte, AM 1898 S.91 vd; Bittel, Kl. St. S.73 Nr. 4 (Bu kitapta, Pano 36b, 37)

3-Deliklitaş

Perrot-Chipiez, V S.91 Şekil 50-57; Körte, AM 1898 S.87

4-Bahşiş veya Bahşayış

Reber Pano 8, Perrot-Chipiez V S.109 Şekil 61; Körte, AM 1898 s.105 vd. (Bu kitapta, Pano 39b)

1 A. Körte, AM 1898 S.83 vd.; bu mesele hk. bkz. Bittel, Kl. St. S.76 vd.

2 Körte, AM 1898 S.80 vd.

3 Reber S. 564 (A. Körte'deki tartışmayı karşılaştırınız, AM 1898 S.87).

4 Albert Gabriel, *Phrygie* II Pano 15.

5 Bu mesele hk. bkz. Bittel, Kl. St. S. 77 vd.

5-Maltaş

Reber Pano 4; Ramsay, JHS III 1882 Pano 21; Perrot-Chipiez V S.106 Şekil 60; Körte AM 1898 S.108; Bittel, Kl. St. S.73 Nr. 3

6-Küçük Yazılıkaya

Reber Pano 6, Perrot-Chipiez V S. 103 Şekil 59 ve S. 191 Şekil 128; Körte, AM 1898 S.109 vd.; Bittel, Kl. St. 74 Nr.6

7-Hasanbeykaya veya Arezastis Anıtı

Reber Pano 7; Ramsay JHS IX 1888 S. 380 Şekil 13; Perrot-Chipiez V S.99 Şekil 58; Körte, AM 1898 S. 116 vd.; Bittel, Kl. St. S. 75 Nr. 7

8-Kybele'li cephe ve önündeki merdiven

Reber, S. 585 Şekil 10; Brandenburg s.697 Şekil 54; OLZ II, 1908 Pano, S.8 Şekil 1'e göre; Bittel, Kl. St. S.75 Nr.8

9-Kybele'li niş

Ramsay, JHS V S.245 AM; Perrot-Chipiez, V S. 138 Şekil III. (Bu kitapta, Pano 38b)

Yukarıda sayılan anıtlardan⁶ hiçbirinde mezarlık yoktur. Yazılıkaya (Nr. 1), Deliklitaş (Nr. 3) ve Bahşiş (Nr. 4) anıtları yalnızca boş bir nişle donatılmışken Aslankaya ile 8 ve 9 numaralı anıtların her birinde kült heykeli olan bir niş bulunmaktadır. Üçte ikisine kadar toprağa gömülü Maltaş Anıtı'nın bir kült nişinin olup olmadığı yalnızca üzerindeki topraktan arındırılmasının ardından söylenebilir.⁷ Aynı soru Küçük Yazılıkaya Anıtı ile ilgili olarak cevapsız kalmaktadır. Çünkü bu anıt tamamlanmamıştır. Kült törenlerinde kült heykelinin boş nişlere koyulduğu ve törenin tamamlanmasının ardından nişten kaldırıldığı gayet düşünülebilir. Basamaklı sunakların yalnızca bir kısmında kült kabartması olduğunu, fakat çoğunda taşınabilir heykellere ayrılmış boş bir yer bulunduğunu aşağıda göreceğiz. Buradan bakıldığında Arezastis Anıtı da kült anıtları grubunda sayılabilir. Çünkü kesinlikle mezarlık içermemektedir. Fakat kaidesi önünde, cephenin alt kısmında, bir kült heykelinin yerleştirilebileceği kadar yeterli alan bulunmaktadır.

Aslında kült anıtlarının özel bir cephe stiline olması ve Arezastis Anıtı'nın bu cephe tipine ait olması önemlidir. 1-2 ve 4-7 numaralı anıtlar alınlıklı bir kapı biçimindeki, geometrik süslemeli cephe tipini temsil etmektedir. Cephenin tamamı hem tapınak hem de bu dekor önünde gerçekleştirilen kült törenlerinin arka planı olarak düşünülmüştür.

Aşağıda da göreceğimiz gibi, kült anıtları her zaman tepeler üzerinde, şehir merkezlerinden çok uzakta yer almaktadır. Dolayısıyla "Xoana"nın yalnızca kült töreni sırasında nişe veya cephe önüne yerleştirilmesi anlaşılabilir. 8 ve 9 numaralı anıtlarda gerçek anlamda hiçbir cephe bulunmamaktadır ve dolayısıyla bu anıtlar kült cepheleriyle basamaklı sunaklar arasındaki bir ara tipe, yani kaya tahtı tipine aittir.

6 Frig kült anıtlarının tam listesi hâlihazırda Körte'de bulunabilir (AM 1898 s.83 vd.). Biz yalnızca, hiçbirisi kült cephesi olmayan, aksine aşağıda gösterileceği gibi kült cepheleriyle basamaklı sunaklar arasında bir geçiş tipi olan Nr. 8 ve 9'u ekledik. Bütünlük açısından üç kült anıtına daha işaret edilecektir: 1-AM 1898 s. 88 Şekil 1-2 ve Körte, *Gordion* S. 224-25 Şekil 229. 2-AM 1898 S. 110 Şekil 7, (Küçük Yazılıkaya Anıtı'nın alt kısmının solundaki küçük anıt) 3-Körte, *Gordion* S. 110 Şekil 7.

7 Bu cephe şimdi Halet Çambel tarafından zeminine kadar gün yüzüne çıkarılmıştır (Barnett, *Bibliotheca Orientalis* X 1953 s.78 Nr. 4).

KAYA TAHTLARI (BASAMAKLI SUNAKLAR)

İlk olarak Ramsay⁸ tarafından araştırılan basamaklı sunaklar Perrot-Chipiez'nin eserinde de ana hatlarıyla bir araya getirilmiştir.⁹ Bir kısmının iyi fotoğrafları mevcuttur.¹⁰ Son zamanlarda Alacahöyük yakınında, heybetli Kalehisar Kalesi'nin¹¹ en yüksek noktasında, Midas Şehri bölgesi dışında özel ilgiyi hak eden ilk örnek olan, güzel bir basamaklı sunak tespit edilmiştir (Pano 44, Şekil 55). Üç basamakla çıkılan tahtın tipinin Midas Şehri'nde paralelleri bulunmaktadır. Fakat onlardan, yan taraflarında bulunan iki oturan aslanla ayrılmaktadır (Şekil 55). Aslanların arasında bir kişilik, kayadan oyulmuş rahat bir oturma ve yaslanma yeri mevcuttur. Aslanlar, ön tarafı kısmen mevcut olan tahtın bulunduğu platform üzerindedir (Pano 44). İkinci basamakta, okunamayan bir Frig yazıtı oyuludur. Önemli ve ilginç olan ise tahtın arkasında solda küçük boyutlu iki aslanın daha tasvir edilmiş olmasıdır (Şekil 55). Ortalarında, genç bir insanın oturabileceği bir boşluk yer almaktadır. Anıtın genel kompozisyonu, Tanrıça Kybele ve oğlu Attis'in tahtı olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Tanrıça ve oğlunun oturan heykelleri kült törenleri sırasında uygun yerlerine yerleştirilmiş ve törenin bitişinin ardından muhafaza edildikleri yere yeniden kaldırılmıştır. Efes'te gün yüzüne çıkarılan ana tanrıça kabartmaları daha eski biçimli örnekleriyle,¹² tanrıçaya eşlik eden genç bir tanrıyı tasvir etmektedir. Tanrıça sağda, genç tanrı ise solda tasvir edilmiştir, tıpkı burada bahsedilen Kalehisar basamaklı sunağı düzeninde olduğu gibi.

“Midas Şehri”ne ait bir basamaklı sunakta, kayaya oyulmuş iki yay ile süslü¹³ bir arkalık bulunmaktadır. Bu süsleme yalnızca dekor olarak mı görülmelidir ya da taht üzerinde iki tanrı için yer ayrıldığı şeklinde bir anlamı mı vardır? Brandenburg tarafından yayınlanan bir basamaklı sunakta birbiriyle yan yana duran ve yazar tarafından isabetli biçimde Kybele ve Attis oldukları düşünülen iki şekil¹⁴ bulunmaktadır. Fakat, bu basamaklı sunağın veya en azından arkalığın ön yüzündeki şekillerin Roma dönemine dayanıp dayanmadığı belirsizdir. Çünkü arkaik dönemde Tanrıça Kybele tek başına hüküm sürmektedir ve ona denk olan hiçbir yardımcısı yoktur. Kalehisar basamaklı sunağında olduğu gibi (Şekil 55) ve yukarıda bahsedilen eski tipe ait Efes ana tanrıça kabartmalarında geleneksel olduğu üzere, Attis onunla birlikte tasvir edildiği zamanlarda hep arka plandadır. Dahası, bana göre biraz önce bahsedilen, basamaklı bir sunağın yaslanılan kısmında yer alan iki yay biçimli oyma, yay dizileri olan sütunlu Roma lahitleri veya yuvarlak niş yayları olan mezar stelleri bilinmeden düşünülemezdi. Roma döneminin Frig mezar stelleri üzerinde, Doliche kabartmaları ve Hitit evli çift tasvirlerinde olduğu üzere, karşıdan bakıldığında erkeğin solda kadının ise sağda tasvir edildiği evli çift kabartmaları görülebilmektedir.¹⁵ Hitit dinsel tasvirinde

8 Ramsay, JHS, X 1889 S. 167-174.

9 Perrot-Chipiez V S. 148 vd.; ayrıca krş. Körte, AM 1898 S. 118 vd.

10 A. Gabriel, *Phrygie* II Pano 19, 22.

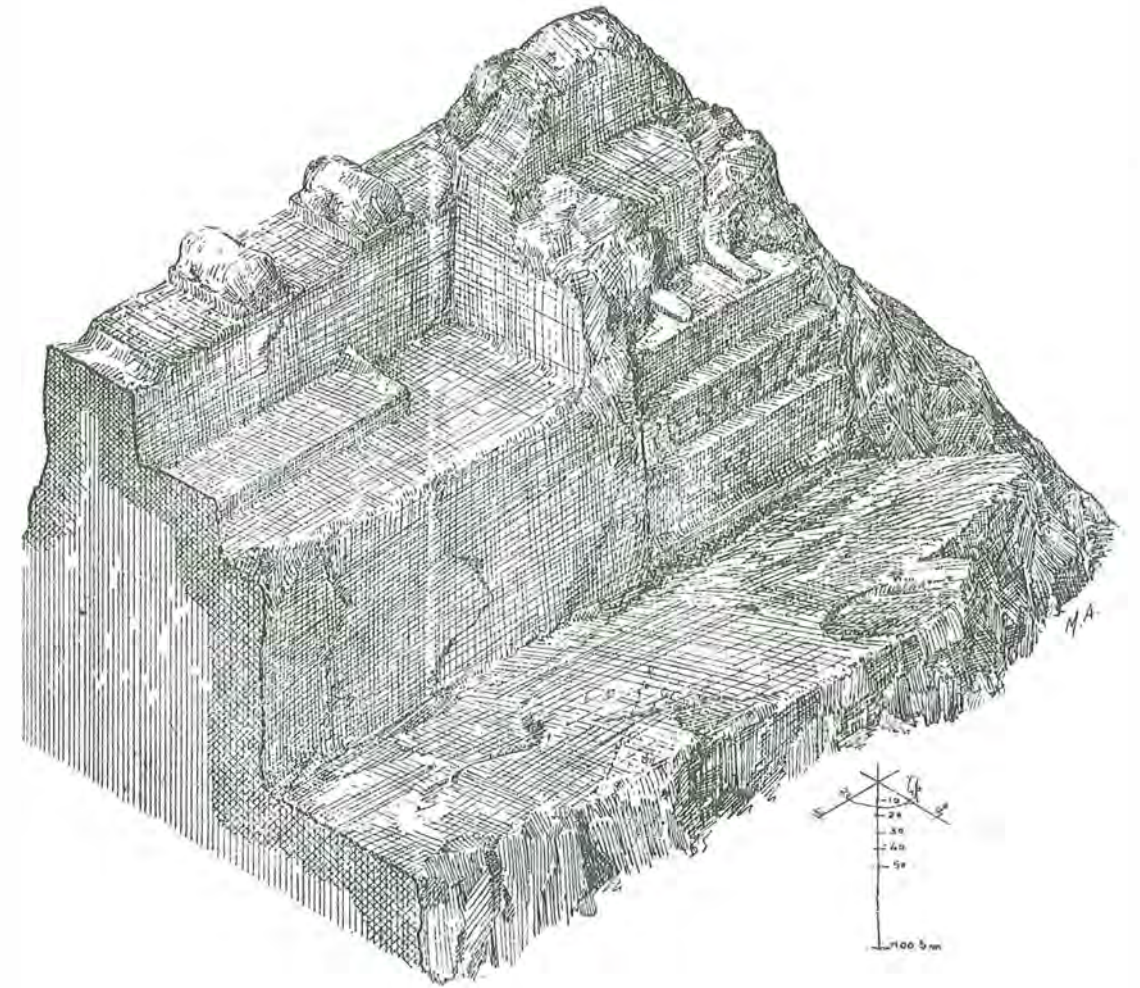
11 *Belleten* XIII 1949 Pano 77 (55 numaralı şeklimizin dayandığı M. Akok çizimi); R. O. Arık, *Alaca I* S. 25 Şekil 34; v. d. Osten, *Exploration in Central Anatolia* OIP V Pano 8.

12 Keil, *WJH Beiblatt* 1926 Sp. 259 vd. Şekil 50-51.

13 Reber S. 584 Şekil 9; Perrot-Chipiez S. 150 Şekil 106.

14 E. Brandenburg, “Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsenfassaden” (*Abh. d. Akadem. d. Wiss.* XXIII Bd. 3) S. 696 Şekil 51. Klise rötuşlanmış gibi görünmektedir. Söz konusu olanın, Brandenburg'un düşündüğü gibi kafalar mı veya iki şekil mi veya iki yay mı olduğu bu fotoğraflar yardımıyla mutlak biçimde söylenememektedir (bu açıdan krş. Bittel, *Kl. St.* S.78/79 Şekil 56).

15 Bu sorular için Ekrem Akurgal'a bkz. *Sp. Bildk.* S. 116 vd.

Şekil 55: Kalehisar'daki kaya tahtı (krş. Pano 44).

hava tanrısı ve eşi Hepatu ve daha geç dönem tanrıçası Kupaba birbirine denk tanrılardır. Doliche kabartmalarında da Zeus, Hera ile birbirine denk düşünülmektedir.¹⁶ Dolayısıyla Roma dönemi Friglerinde Tanrıça Kybele'nin kendine denk bir refakatçisi vardır. Yunan arkaik döneminin Friglerinde ise, yukarıda belirtildiği gibi, tek başına hüküm sürmektedir.

Ramsay¹⁷ ve onu müteakip Perrot-Chipiez¹⁸ Midas Şehri'ndeki basamaklı sunakların arkalıklarının *baitylos* olduğunu açıklamıştır. Fetişizm Küçük Asya'da çok eskiye dayanır. Hititler, “Huvaşi taşı” diye adlandırdıkları¹⁹ fetiş nesnelere tapardı. Yine de basamaklı sunakların arkalıklarının *baitylos* olarak görülmesine hiçbir sebep olmadığına inanıyoruz. Eğer gerçekten *baitylos* olsalardı, hâlihazırda A. Körte'nin işaret ettiği²⁰ üzere Pessinus'taki Kybele taşı gibi bir meteor

16 a.g.e. S. 111 vd.

17 Ramsay, JHS X 1889 S. 167.

18 Perrot-Chipiez V. S. 152.

19 Güterbock, *Belleten* 1943 S. 303 (“Hethitische Götterdarstellungen und Götternamen”).

20 A. Körte, AM 1898 S.119.

olmaları ve başlı başına bir anıt olmaları gerekirdi. Fakat burada söz konusu olanın bir taht ve taht arkılığı olduğu mevcut bütün örneklerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu arkalıklar burada tahtın bir parçasından başka bir şey değildir ve tahtın kendisi bütün anıtın başlıca kısmıdır.

Yukarıda ele alınan anıtlar arkeoloji literatüründe basamaklı sunaklar olarak bilinmektedir.²¹ Fakat bu anıtların bir taht ve önündeki bir merdivenden oluştuğu düşünülünce, burada hiçbir sunağın söz konusu olmadığı fark edilecektir²². Burada söz konusu olan, tıpkı kaya cephelelerinde olduğu gibi tanrının kült mekânıdır. Basamaklı sunaklarda tanrı genellikle mimari cephenin çerçevelediği bir nişe yerleştirilir. Kaya cephelelerinde ise her zaman bir çift merdivenle çıkılan bir taht üzerindedir. Dolayısıyla en son bahsedilen anıtlar basamaklı sunak değil, kaya tahtı olarak adlandırılmalıdır. Hem kaya cepheleleri hem de kaya tahtları Yunan *naiskos*una uygundur. Her iki kült anıtında esas olan, tanrının kayada, yani, dağın içinde yaşıyor olduğu ve kendini inananlara bu kaya içerisinden gösterdiği²³. Yapısı, A. Körte'nin hâlihazırda işaret ettiği gibi,²⁴ *μήτηρ Όρεία*'ya (ç.n. *meter oreia*; "Dağ Anası") uygundur. Çağdaşı olan Kyme'nin Yunan Kybele kabartmalarının²⁵ hâlihazırda A. Körte'nin iddia ettiği gibi²⁶ bir nişte tasvir edilmesi ve "Dağ Anası"nın tipini kısaltılmış biçimde tekrar etmesi önemlidir.

KYBELE FRİG DİNİ MESELESİ ÜZERİNE

Kaya cephelelerinin ve kaya tahtlarının araştırılması bizim Frig dininin bir resmini yapmamızı sağlamaktadır. Bu çalışmada Frig dininin iki esas özelliği belirginleşmektedir: 1) Frigler kültlerini açık havada, dağlarda, kült heykelinin önünde gerçekleştiriyordu. 2) Friglerde tektanrıcılık hâkimdi ve yegâne tanrıcaları Kybele idi.

Midas Şehri'ndeki Fransız kazılarının en önemli faydalarından biri Yazılıkaya Anıtı önündeki meydanın kazılmasıdır. Kazı sonucunda anıtın önünde dikdörtgen biçimli yapay bir yüzeyin bulunduğu ortaya çıktı.²⁷ Bittel, kaya tabanındaki birbirine düzenli mesafede bulunan kare biçimli çöküntülerin yardımıyla, bu cephe önündeki meydana açılan bir galeri olduğunu düşünmektedir.²⁸ Dahası Bittel haklı olarak Arezastis Anıtı'nda da, Aslankaya'da olduğu gibi muhtemelen yapay bir meydan bulunduğu inanmaktadır.²⁹ Aslında her iki cephede de süslenmemiş

21 Krş. Kurt Galling, *Der Altar*, S. 100 vd.

22 Tahtın tanrıçanın yaşadığı yer olup olmadığı ve dolayısıyla sunağın, yani kurban yerinin aranması gereken *naiskos*un yerini alıp almadığı sorusu hâlâ belirsizdir. Kalehisar'ın kaya tahtında (krş. Şekil 55), tahtın alt kısmında muhtemelen kurban kanının akmasına hizmet eden oluklar gözlemlenmektedir. Deliklitaş'ın kuyusu, A. Körte'nin açıkladığı gibi "yukarıdan, tanrıçanın sağır kapı ardında tahta oturduğu noktaya dek inen ve böylelikle kurban edilen hayvanların kanının Ana Tanrıça Kybele'nin tahtına dek eriştiği bir kurban hendeğidir." (AM 1894, S. 102; ayrıca krş. Perrot-Chipiez V S.91 vd. Şekil 850 vd.).

23 Bkz. Bittel, Kl. St. S.78.

24 A. Körte, AM 1898 S.94, 95 (*Eurip. Hel.* 1301).

25 BCH 13, 1889 S.543 Pano 85 Mendel, *Catalogue* II Nr. 520-522.

26 A. Körte, AM 1898 S.95; bu açıdan Aedicala'daki Kybele tipinin geç temsilcisini Kyme örnekleriyle ilişkilendiren Schefold'u da karşılaştırınız (*Larisa* I 23, III 33).

27 A. Gabriel, *Phrygie* II Pano 15; Bittel'i de krş., Kl. St. 29, 31 (Şekil 37).

28 Bittel, Kl. St. S.77.

29 a.g.e. s.78.

olan alt kısımların düzleştirilmiş olması önemlidir (Pano 36b). Buradan, kült anıtlarının önünde, bu kült anıtlarını inşa eden rahipler yönetimindeki kült törenlerinin gerçekleştirildiği bir meydan bulunduğu sonucu çıkmaktadır.³⁰

Tanrı tapınımının açık havada gerçekleşmesi Friglerin ana yurtları Trakya'dan beraberlerinde getirdikleri bir Hint-Germen geleneğidir.³¹ Fakat kült törenlerinin açık havada, kült heykeli önünde yürütülmesi, en azından Büyük Hitit Krallığı dönemine dayanan eski bir Küçük Asya geleneğidir. Bittel'in hâlihazırda işaret ettiği gibi, Yazılıkaya Hitit Tapınağı'nda çok sayıda "kült cephesi" mevcuttur.³² Sardes'teki Artemis Tapınağı'nın Amerikalılarca "Lydian Building" (Lidyalı Binası) diye adlandırılan terası bu eski Küçük Asya geleneğinin Lidya örneği olabilir.³³ Kült anıtlarının incelenmesinden, bu anıtlarda yalnızca Kybele'ye tapınıldığı anlaşılmaktadır. Kybele'nin kesin bir tasvirine yalnızca Aslankaya Anıtı'nın nişinde rastlamaktayız. (Pano 37b). Diğer iki kült anıtının nişlerindeki şekiller de (Pano 38b) Kybele'yi tasvir ediyor olabilir. Kalehisar'daki tahtın aslanları (Pano 44 Şekil 55) orada kült töreni sırasında Kybele'nin oturan bir heykelinin yerleştirildiğine işaret etmektedir. Fakat özellikle önemli olarak şu eklenebilir ki bu yazılı olarak da belgelenmiştir.³⁴ Eski Frig döneminde Kybele dışında herhangi bir tanrı veya tanrıçadan hiçbir kitabede bahsedilmemektedir. Kybele, hâlihazırda birkaç kez söylediğimiz üzere, tek başına hüküm sürmektedir.³⁵

Tanrıların anası Tanrıça Kybele'ye Küçük Asya'da eski çağlardan beri tapınılmaktadır.³⁶ Büyük Hitit Krallığı ve Hitit beylikleri dönemi örneklerine daha eski bir eserimizde işaret ettik.³⁷ Dahası, orada, yapısının Friglerde bir değişim geçirdiği ve Suriyeli Atargatis gibi yardımcısını en azından geri plana attığını veya tamamen ortadan kaldırdığını ve böylece yegâne tanrıça hâline geldiğini ortaya koymuştuk.

Frig Kybele'sinin doğrudan örneklerinin anavatanını tespit etmek önemli olabilirdi. Büyük krallık dönemiyle daha eski Frig Kybele tasvirleri arasında doğrudan bir ilişki gözlemlenmemek-

30 Körte, kült anıtlarının Kybele rahiplerince inşa edildiğini düşünmektedir (AM 1989 s.97).

31 Frig dininin Güneydoğu Avrupalı özellikleri hk. Körte, AM 1898 S.96.

32 Bittel, Kl. St. S.86. Hitit başkenti yakınlarındaki büyük Hitit anıtı Yazılıkaya, en önemli Hitit tanrılarının temsil edildiği bir heykel galerisidir. Tanrı ve tanrıçaların birbirinden ayrı ve birbirine dönük olduğu iki kortej Hitit geleneğine uygundur. Heykeltıraşa, ülkenin bütün tanrılarını bu kült alanında tasvir etme görevi verilmişti. Hitit panteonunun yalnızca en önemli tanrılarının hesaba katılabildiği tasarımını Hitit çifti (karı-koca) motifine göre düzenleyerek bu görevi başardı. Buna göre, diyebiliriz ki, çoğunlukla düşünüldüğü gibi burada söz konusu olan şey bir karşılaşma değildir. Aksine, bir takdimdir. Yani, bütün Hitit tanrıları dünyasının büyük bir kült kabartması biçimindeki kısaltılmış bir temsildir (bkz. Akurgal *Sp. Bildk.* S. 117/118). Ayrıca bu açıdan E. Laroche makalesini de krş. "Le Pantheon de Yazılıkaya" (*Journal of Cuneiform Studies* vol. 6, 1952 S.118 ve 122).

33 *Sardis* I S. 17 Pano A.

34 A. Körte, AM 1898 S. 120; Perrot-Chipiez V S. 151; krş. Barnett, *Bibliotheca Orientalis* X 1953 S.78.

35 Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba", AfO, V 1928 S. 229-231. Albright, bu makalesinde, Kubaba'dan bahseden ilk belge olarak, ilk Babil hanedanı dönemine dayanan, Aplahanda'nın kızı Matrunna'nın mühründen bahsetmektedir. Ayrıca bkz. Dossin, "Aplahanda, Roi de Carchémish", RA 35, 1938 S 115 vd. Ayrıca Kubaba Kültepe metinlerinde de mevcuttur; Hrozný, *Inscriptions cuneiformes du Kültepe I.* Landsberger, "Über den Wert kümfitger Grabungen in der Türkei" (*Belleten* III S. 215 Dipnot 7). Kubaba, Kültepe metinlerinde de Kubabat biçiminde görüldüğünden, S. Alp'in paylaşımına göre, muhtemelen NT-isimli etnik gruba tahsis edilmişti.

36 Kubaba meselesi hk. bkz. H. G. Güterbock, *Hittite Religion* (Forgotten Religions, New York) S. 94-95; ayrıca krş. E. Laroche (*Journal of Cuneiform Studies* vol. 4 S. 116 Dipnot 7) ve *Recherches sur les noms des dieux hittites* 84 vd. Ayrıca krş. René Dussaud, *Prélydiens, Hittites et Achéens*, Paris 1953 S. 105 vd. Son olarak da Louis Deroy, "Kubaba, Déesse Crétoise" (*Minos* II 1952 S. 34-56) karşılaştırınız.

37 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 101-118.

tedir. Geç Hitit örnekleri de hem nitelik hem de heykel tipi olarak farklıdır. Ancak zamansal ve mekânsal olarak, işlikleri 8. yüzyıl sonu ve 7. yüzyıldaki Asur fetihlerinin ardından Küçük Asya'nın güneyindeki farklı yerlerde varlığını sürdürmüş olan Hitit beylik merkezleri en yakındadır. Başka bir çalışmada ele almayı düşündüğümüz Frig Kybele'sinin heykel tipi bu Hitit işlikleri ve diğer komşu halkların işliklerinin etkisi altında ortaya çıkmıştır.

7. BÖLÜM

DEFİN YÖNTEMİ

Frig defin yöntemi meselesi, Schachermeyr'ın Küçük Asya'nın batısındaki mezar incelemelerinde bulunduğu temel tespitlere göre, son zamanlarda yeni bir araştırma aşamasındadır.¹ Öncelikle Bittel bir dizi aydınlatıcı görüşle meseleye yeni bir ışık tutmuştur.² Sürmekte olan başarılı Amerikan kazıları şimdiye kadarki araştırmayı önemli oranda tasdik etmekte ve ayrıca bizim diğer ayrıntılar hakkındaki bilgilerimizi de büyük oranda³ zenginleştirmektedir.⁴

DEFİN VE KREMASYON

Şimdiye dek araştırılmış olan tümülüslerden anlaşılmaktadır ki, Frigler başlangıçta ölülerini yalnızca toprağa defnetmeyi⁵ biliyordu (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi 1-4) ve ancak 7. yüzyıl ortasında kremasyon yöntemine geçmişlerdi. Fakat kremasyon bir yüzyıl boyunca halkın yalnızca bir kısmı tarafından benimsenmişti⁶ (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi 4-10) ve daha sonra, 6. yüzyıl ortasından kısa bir süre önce Frig halkının yegâne defin yöntemi hâline gelmişti (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi 11-15).

MEZAR BİÇİMLERİ TÜMÜLÜSLER VE KAYA MEZARLARI

TÜMÜLÜSLER

Frigler, kültürlerinin ikinci aşamasından itibaren (bkz. 10. Bölüm) ölülerini yalnızca tümülüslere defnetmişti. Ölülerin kaya mezarlarına defni ise Frig kültürünün ancak en geç aşamasında, yani 4. aşamasında, 600 civarında başlamıştır. Yukarıda açıkladığımız üzere (bkz. 2. ve 5. Bölüm),

1 Fritz Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte* s. 107-114.

2 Bittel, Kl. St. S.88-98.

3 *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 16 Nr. 1 (1951) S. 13-17, vol. 17 Nr. 4 (1953) S. 30-36.

4 Tahsin Özgüç'ün, Ankara'daki mozole höyüğü tümülüslerinde yaptığı gözlemlerini de karşılaştırmız (*Belleten* XI 1947 S.78-82).

5 Alman kazılarının III ve IV numaralı tümülüsleri için bkz. Körte, *Gordion* S. 45, 100 ve 107. Listemizdeki I numaralı tümülüs için bkz. *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 16 Nr. I (1951) S. 16 Şekil I.

6 Ankara tümülüsleri için bkz. *Belleten* XI 1947 S.78-82.

kaya anıtları hiçbir durumda 6. yüzyıl öncesine dayanmadığından kaya mezarlarına defin işlemi Friglerin, bütün Frig kaya cephelerinin Likya örneklerine dayanmasından da anlaşılacağı üzere, komşuları Likyalılardan öğrendiği, geç döneme ait bir gelenektir. Defin geleneğinin yukarıda bahsedilen ve yaklaşık olarak aynı dönemde gerçekleşen değişimi de belki komşuları Likyalıların etkisine dayandırılabilir.

Friglerin, kültürlerinin birinci aşamasında hangi mezar biçimlerine sahip olduğunu söyleyemiyoruz. Çünkü Frig kültürünün Kızılırmak yayı içerisindeki en eski merkezleri defin meselesi açısından bakıldığında gayet yetersiz miktarda araştırılmıştır. Amerikalılar Kerkenesdağ'ın 69 tümülüsünden yalnızca dört küçük tümülüsü araştırabilmiştir.⁷ Kerkenesdağ'ın IV numaralı tümülüsünde, Olgun Frig stilimizin ikinci aşamasına ait olan ve yoğun biçimde Yunan etkisi altındaki, 7. yüzyıl ortasından kısa bir süre öncesine dayanan, aynı kaba ait üç parçanın gün yüzüne çıkarılması önemlidir.⁸ Kazı raporunda ayrıca bu parçaların mezar odası zemininden iki metre yukarıda bulunduğu yazmaktadır.⁹

Buradan, parçaların, mezar höyüğü toprağından çıktığı ve mezara ait olmadığı anlaşılmaktadır. Yine de bu durum bize Kerkenesdağ'ın IV numaralı tümülüsünün bahsi geçen parçalardan daha geç bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Fakat parçalar aynı kaba ait olduğu için, vazo, mezar höyüğü doldurulduğu zaman parçalanmış olacaktır. Buna göre, tümülüs parçalardan en fazla yüz yıl daha geç bir döneme, yani 7. yüzyıl ortasına veya 7. yüzyıl ortasından kısa bir süre sonrasına tarihlendirilebilir. Esas buluntular, daha yakın bir tarihlendirme için hiçbir ipucu sunmayan bronz eşyalardan¹⁰ oluşmaktadır. Mezar odasında hiçbir iskelet kalıntısının bulunmaması büyük olasılıkla kremasyona işaret etmektedir. Bu da mezar höyüğünün 7. yüzyıl ortasından daha sonraki bir döneme tarihlendirilmesi için bir diğer kanıt olabilir. Ne olursa olsun, Kerkenesdağ'ın IV numaralı tümülüsünün, 7. yüzyılın ikinci yarısından daha geç bir döneme tarihlendirilmesine gerek olmaması bu bölgede, Gordion ve Ankara'da olduğu gibi, erken 7. ve geç 8. yüzyıllara ait daha eski tümülüslerin bulunmasının da umulabileceğini yeterince kanıtlamaktadır.

Frig tümülüslerinin yalnızca üç yerde ve birbirine yakın biçimde gruplanmış olması¹¹ ve nispeten zengin içeriklerinin olması bu tümülüslerde yalnızca kral ve beyler ile onların aile üyelerinin gömülü olduğunu göstermektedir. Sıradan halkın, bizim bugüne dek bilmediğimiz, başka bir defin biçimi olmuş olmalıdır. Bu, krala ait bir imtiyaz olan Frig tümülüsünün Küçük Asya'da ancak Frig Krallığı'nın kuruluşunun ardından ortaya çıkmasının muhtemel sebebidir. Şu anda kesin olarak tarihlendirilmiş en eski mezar höyüğü bizim yukarıda 700 civarına tarihlendirdiğimiz, Gordion'un III numaralı tümülüsüdür (kitabın sonundaki II numaralı tablomuzu karşılaştırınız: Höyük

7 E. F. Schmidt, JSL 45, 1929 S. 221-274.

8 a.g.e. s.267 Şekil 63 (ayrıca krş. 1. Bölüm Dipnot 60).

9 a.g.e. s.253.

10 a.g.e. s. 272-273 Şekil 73, 74.

11 Gordion'daki tümülüslerin sayısı Körte-Bruder tarafından 24 olarak verilmiştir (Körte, Gordion S. 37). Ankara tümülüslerinin sayısı 20 civarındayken, Amerikalılar Kerkenesdağ'da 69 tümülüs tespit etmiştir (JSL 45, 1929 S. 250). Bittel, Afyonkarahisar çevresinde bulunan tümülüslerin de Frig tümülüsü olabileceği görüşündedir (Kl. St. S.96). Tıpkı toprağa gömme ve kremasyonun eşzamanlı olarak geleneksel olması gibi, her iki ölü gömme biçiminin yan yana uygulanmış olması da mümkün olabilir. Özellikle de ölümler aynı dönemde, Afyonkarahisar çevresinde kaya mezarlarına gömülürken Gordion'da hâlâ eski mezar biçimi olan tümülüs varlığını sürdürmüştür. Buna rağmen, arkaik dönemde Afyonkarahisar çevresinde hiçbir Frig tümülüsünün bulunmadığına inanmak istiyorum. Çünkü bu coğrafya, höyük mezarı bilmeyen Likya kültür bölgesinin güçlü etkisi altında kalmıştır (Likya etkileri için bkz. 5. Bölüm ve 6. Bölüm).

Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 2).

Gordion'daki Amerikan kazılarının I numaralı tümülüsünde (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr.1) bizim Olgun Frig stilimizin daha eski temsilcilerinin karakteristiği olan bir testi bulunmaktadır.¹² Fakat bu mezarın diğer buluntularını bilmediğimden, bu mezarın Alman kazılarının III numaralı tümülüsünden (Pano 15) daha eskiye tarihlendirilip tarihlendirilemeyeceğini söyleyemiyorum. Söz konusu testi Alman kazılarının III numaralı tümülüsünün testi tipini aşağı yukarı tekrar etmektedir. Fakat dekorasyonunun biçimiyle bu tipten ayrılmaktadır. Aynı zamanda daha eski veya daha yeni de olabilir. Dolayısıyla bu tümülüs için yalnızca yaklaşık bir dönemlendirme (725-690 civarı) ortaya atmakla yetiniyoruz.

Ankara tümülüslerini (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 3, 5, 6, 9) hâlihazırda yukarıda seramik ve bronzlar yardımıyla dönemsel olarak düzenledik. Gordion'un IV numaralı tümülüsü (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 4) dönemsel olarak belirlenememektedir. Çünkü buluntular daha yakın bir tarihlendirme için hiçbir ipucu sunmamaktadır.¹³ Her hâlükârda Alman kazılarının III numaralı tümülüsünden (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 2) daha yenidir ve şüphesiz Kimmer istilasından kısa bir süre sonrasına dayanmaktadır. Çünkü buluntu yönünden şaşırtıcı biçimde yoksuldu. Ancak daha geç döneme tarihlendirmek için de hiçbir sebep yoktur. Kazan ve kepçe ile fibulalar ve son olarak da mezar daha ziyade yüzyıl ortasından öncesindeki bir noktaya işaret etmektedir. Ankara'nın III numaralı Macridy tümülüsünün kuş kâsesi parçaları (Pano H3), bizim Bayraklı'daki buluntu incelemelerimize göre, Gordion'da Amerikalılarca açılmış olan bir mezar höyüğündeki bir örnek ile temsil edilen kuş kâsesi tipinden daha eski olan belli bir tipe aittir.¹⁴ Dolayısıyla ilk höyük mezarını (Nr. 6) 650-640'a ve ikincisini de (Nr. 7) 640-630'a tarihlendiriyorum.

Kerkenesdağ tümülüslerinden (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 10) bu bölümün başında bahsettik. Gordion'un daha yeni tümülüslerini tarihlendirmek ithal Yunan malı buluntuları yardımıyla her zaman kolaydır. Alman kazılarının II, I ve IV numaralı tümülüslerinin dönemlendirmesi hâlihazırda bu şekilde düzenlenmiştir (bkz. Tablo II). İki ucunda aslan başları bulunan altın bilezikli tümülüs aynı yerde bulunan bir Doğu Yunan terrakotta *Kore* heykelciği yardımıyla 540 civarına yerleştirilmektedir (Höyük Mezarların Zaman Çizelgesi Nr. 15).

Frig höyük mezarı Küçük Asya'nın batısındaki höyük mezarlardan, hiçbir taş odasının olmayışı ve hem bir *dromostan* hem de bir *kreipsten* yoksun oluşuyla ayrılmaktadır. Ayrıca Miken-Batı Küçük Asya tümülüslerinin aksine, fallus biçimli bina tacı da yok gibi görünmektedir. Yukarıda hâlihazırda söylediğimiz gibi Miken geleneğinin tümülüsleri Erken Yunan dönemlerinden itibaren zamanla kesintiye uğrayarak olsa da Roma dönemine dek bütün dönemler boyunca varlığını sürdürürken, Frig tümülüsleri 8. yüzyılın ikinci yarısı veya sonunda ortaya çıkmakta ve 6. yüzyıl ortasından kısa bir süre sonra da modaları geçmektedir (krş. Tablo II numaralı tablo, Höyük Mezarların

12 *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 16 Nr (1951) S. 16 Şekil 1.

13 Körte, *Gordion* S. 98 vd.

14 *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 17 Nr. 4 (1953) S. 33 Şekil 26.

Zaman Çizelgesi).¹⁵ Frig tümülüslerinin geçici biçimi onların, Schachermeyr¹⁶ ve Bittel'in¹⁷ genel fikirlerden vardığı sonuca göre Balkanlar'daki örneklerle dayandığını yeterince kanıtlamaktadır. Frig tümülüslerinin, topraktaki büyük bir çukurdan oluşan geniş fakat çok alçak ve her taraftan (aşağıdan ve yukarıdan da) ahşap kirişlerle çevrili olan mezar alanı, Alacahöyük'ün 3. yüzyıla ait kral mezarlarında da aynı biçimde mevcut olan bir geleneğe uygundur.¹⁸ Schachermeyr, ahşap tabutlara gömme geleneğinin izini Güney Rusya'ya dek sürebildi ki,¹⁹ bu Alacahöyük mezarlarının kökeni için de anlamlı gibi görünen bir durumdur.

KAYA MEZARLARI

Kaya mezarları meselesi hakkında bu bölümün başında ve 5. Bölüm'de konuşmuştuk. Mezar odası bulunan kaya cephelerinin anıt mezar olarak nitelendirilmesi gerektiğini tespit ettik. Bu açıdan bakılınca, aşağıda sayılan kaya cepheleri²⁰ kaya mezarı olarak görülmelidir. Çünkü hepsinde istisnasız biçimde kısmen çok itinalı ve geniş mezar odaları bulunmaktadır.

1-Büyük Aslantaş (küçük odalı: 0,80: 2,0: 0,60). Ramsay JHS, III 1882 Pano 17, IX 1888 Şekil 10; Perrot-Chipiez V S.110 Şekil 64; Reber Pano I; A. Körte, AM 1898 S. 121 vd; Bittel, Kl. St. S.73 Nr. 1 (Bu kitapta Pano 36a)

2-Yıkık aslan mezarı (büyük odalı ve basamaklı), Ramsay, JHS III 1882 Pano 18, 19 Şekil 6,7 IX 1888 S. 354 Şekil I-9; Perrot-Chipiez V S.113 vd. Şekil 65-71; Reber, Pano 2 Şekil 2; Körte, AM 1898 S. 121 vd.; Bittel, Kl. St. S. 73 Nr. 2

3-Yapuldağ Platosu'nun doğu yamacındaki mezar (iki bölümlü oda), Ramsay, JHS, III 1882 Pano 28, 4, IX 1888 Şekil 27; Perrot-Chipiez V S. 123 Şekil 75; Reber, Şekil 3,4; Körte, AM 1898 S. 121; Bittel, Kl. St. S.75 Nr. 9

4-Midas Anıtı'nın sol yanındaki (son derece itinalı bir odası olan) mezar. Texier, Description de l'Asie Mineure Pano 57; Perrot-Chipiez V S. 184 Şekil 123-126; Körte, AM 1898 S. 121 vd.

5-Pişmişkale yamacındaki küçük mezar (avlulu ve basamaklı oda). Perrot-Chipiez V S. 121 Şekil 72-74; A. Körte, AM 1898 S. 121 vd.

6-Hamamkaya/Çukurca (büyük mezar odalı). Ramsay, JHS X 1889 S. 165 Şekil 18; A. Körte, AM 1898 S. 121 vd.

7-Porsuk Vadisi'nde, Kökçekısık yakınındaki daha büyük mezar (büyük avlulu iki oda) A. Körte, AM 1898 S. 142 vd. Şekil 13-15

15 Küçük Asya'nın batısındaki höyük mezar tipi meselesini ilk olarak Schachermeyr esaslı olarak ele almıştır (*Etruskische Frühgeschichte* S. 89 vd.). Onun ardından Arif Müfit Mansel, kendi kazılarına dayanarak meseleye dair aydınlatıcı görüşler sunmuştur (*Die Kuppelgräber von Kırklareli in Thrakien* S. 46-48.) Etrüsk mezarlarının Küçük Asya'nın batısındaki tümülüslerle olan ilişkisi hk., bkz; Akerström (*Studien über die etruskischen Gräber* s. 156-157); Ayrıca krş. Schachermeyr a.g.e. S.111-112.

16 Schachermeyr AM 1916 S. 382.

17 Bittel, Kl. St. S.95.

18 Alaca'nın kral mezarları da (H. Koşay, *Alaca Höyük* III 1951 Pano 190), ahşap kirişlerle topraktan izole edilmiş büyük ve daha alçak çukurları temsil etmektedir.

19 Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte* S. 109.

20 Burada A. Körte'nin, yalnızca Paflagonya örneklerini tamamlayarak katkıda bulunduğumuz listesini aktarıyoruz (AM 1898 S. 121 vd.).

8-Kalekapı/Paflagonya'daki mezar, Leonhard, Paphlagonien S. 246 vd. Pano 23-26. (Bu kitapta Pano 40-41)

9-Kastamonu/Paflagonya'daki mezar (çok sayıda oda), Leonhard, Paphlagonien S. 257 vd. Şekil 86-88. (Bu kitapta, Pano 42)

10-Kastamonu/Paflagonya'daki, alınlık cephesi ve boynuz biçimli akroteri olan küçük mezar (yayımlanmamış).

Kaya mezarların kökeni ve dönemlerinin belirlenmesi hâlihazırda yukarıda bahsettiğimiz yerlerde ayrıntılı olarak ele alındı. Kült anıtları ve mezar anıtları listesine dair bir çalışmadan, mezar yapılarının dinsel amaçlara hizmet eden anıtlardan çok az ayırt edilebildiği sonucunun açıkça ortaya çıktığını söylemek gerekir. Yukarıda hâlihazırda açıkça öne sürdüğümüz gibi kült anıtlarının mezar anıtlarından cephe tipi biçimiyle tamamen farklı olması önemlidir.

8.BÖLÜM

ALFABE VE DİL

Hint-Germen Friglerin alfabesi ve dili üzerine söyleyecek yeni hiçbir şeyimiz yok. Yalnızca bugüne kadar öğrendiğimiz ama bölüm pörçük haldeki materyali bir araya getirmek istiyoruz. Frig alfabesi ve dili üzerine temel bir çalışmayı Johannes Friedrich'e borçluyuz.¹ 23 yazıttan oluşan en son listesinde² şimdi Alaca,³ Pazarlı,⁴ Hama⁵ ve son olarak da Gordion'dan⁶ örnekler bulunmaktadır.

Frig alfabesinin yaşını belirleyebilecek durumda değiliz ne yazık ki. Kaya anıtlarında karşımıza çıkan yazıtlar, anıtların kendisi gibi 6. yüzyıldan daha eskiye dayanmamaktadır. Alaca ve Pazarlı'da yalnızca Geç Frig seramiği gün yüzüne çıkarılmıştır. Öyle ki, burada bulunan yazıtlar da ancak 6. yüzyıla ait olabilir. Hatta Boğazköy'de de en eski Frig katmanlarında Frig yazıtları gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷ Fakat bu tabakanın alt sınırı 7. yüzyılın ikinci yarısına dek eriştiği için, bu alfabenin mutlak ortaya çıkış tarihi de belirsizdir.⁸ Buna karşın, Hama'da bulunan ve Frig eseri diye tanımlanan grafiti de stratigrafik sebeplerden dolayı 720 öncesine tarihlendirilmektedir.⁹ Bu grafitinin gerçekten Frig alfabesiyle ilişkili olup olmadığını söyleyemiyorum. Fakat, Frig alfabesinin hâlihazırda Kral Midas döneminde icat edilmiş olması imkânsız değildir. Çünkü biz yetersiz delillere rağmen Albright'ın¹⁰ Yunan alfabesinin, bugünkü buluntular yardımıyla pek çok kez düşünüldüğünden çok daha önce kullanımda olduğu şeklindeki fevkalade görüşüne katılıyoruz. Yunan alfabesi icat edildikten sonra Küçük Asya halklarının çeşitli alfabeleri 8. yüzyılın son çeyreği

civarında ortaya çıkmış olacaktır. Boğazköy'de en geç 7. yüzyılın ikinci yarısına dayanan Frig yazıt anıtlarının bulunması bizi Frig alfabesinin –şayet alfabenin icadını Kimmer istilasından sonraya, yıkılış dönemi Friglerine atfetmek istemiyorsak– hâlihazırda 8. yüzyılda, yani Frig kültürünün altın çağında ortaya çıktığını düşünmeye itmektedir. Fakat bir şeyden eminiz ki, Frig alfabesi doğrudan Fenikelilerden alınmış değil, aksine mutlak surette Yunan alfabesinden türetilmiştir. Son zamanlarda Frig alfabesinin Yunan alfabesinden bağımsız olduğu tezi için dikkat çekici tespitler yapılmışsa da,¹¹ yine de Frig kültürünün Yunan kültürüne güçlü biçimde bağlı olması, Friglerin alfabelerini doğrudan Doğu'dan almış olmalarının imkânsız olduğunu göstermektedir. Frigya, Karya ve Likya harf biçimlerinin Yunan alfabesiyle ortak benzerlikleri Küçük Asya'nın bahsi geçen üç yazı biçiminin de Yunan kökenli olduğunu yeterince kanıtlamaktadır.¹² Daha da önemlisi, Yunanların Doğu'yu doğrudan, arada hiçbir halk olmaksızın tanımış olmasıdır. Yunan miti ve sanatındaki Hitit motiflerinin Küçük Asya kültürlerinin aracılığıyla değil, aksine Yunanların Kuzey Suriye ve Fenike halklarıyla doğrudan iletişimi yoluyla ortaya çıktığı, son dönemde kusursuz biçimde kanıtlanmıştır (bkz. 9. Bölüm). Dolayısıyla, Yunanların Fenike alfabesini Küçük Asya halklarından öğrenmiş olduğunu düşünemeyiz. Aksine, Frig alfabesinin Karya ve Likya'da olduğu gibi Yunan alfabesinden türediğine inanıyoruz.

1 Johannes Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler* 123 vd.

2 Johannes Friedrich, RE, Pauly-Wissow XX I 868 vd.

3 R. O. Arık, *Alaca Höyük* Şekil 23-24 ve Alaca Höyük'teki Kalehisar'ın kaya tahtının orta basamağındaki bir yazıt: v.d. Osten, OIP V Pano 8; R. O. Arık, *Alaca Höyük* I S. 25 Şekil 35 (krş. Pano 44 ve Şekil 55).

4 H. Koşay, *Les Fouilles de Pazarlı* Pano 17 veya Bossert, *Altanatolien* 1106.

5 Ingholt, *Sept Campagnes de Fouilles à Hama en Syrie* Pano 39 Şejil 6-7 ve S. 117. Persepolis'te de bir Frig yazıtı bulunmuş gibi görünmektedir (Olmstead, *The History of Persian Empire* S. XI). Olivier Masson, Herzfeld tarafından Persepolis'tekikazılarda bulunmuş olan bir kil panonun "d'aspect phrygien" ile ilişkili olduğunu benimle paylaştı (AfO, 9 S. 225; Friedrich, PW, RE, *Phrygia, Sprache*, 1941, 869, Nr. 23). Frig dili hk. bkz. O. Haas, *Zur Deutung der phrygischen Inschriften* (53, 1951 S. 1-30). Çeşitli Frig sözcüklerinin anlamı üzerine bir diğer O. Haas makalesi yakında *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* Bd. III içerisinde yer alacaktır. Frig yazıt araştırmalarının son durumu hk. bkz. O. Masson, "Épigraphie Asiatique" (*Orientalia* 23, 1954 S. 441-442).

6 *Bulletin*, University Museum of Pennsylvania vol. 16 Nr. I (1951) S. 9 Şekil 2.

7 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I S. 79-80 Pano 31 Şekil 13.

8 Boğazköy'de bulunan Frig yazıtıyla ilgili olarak da (Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I Pano 29 Şekil 16 ve S. 79-80) onun geç bir eklenti olduğunu ve Hitit eseriyle dönemselsel olarak ilişkilendirilemeyeceğini söylemek istiyorum

9 Ingholt, *Sept Campagnes de fouilles à Hama* S. 118.

10 Albright, AJA 1950 S. 164. Daha önce ifade edildiği (W. Larfeld, *Handb. Der gr. Epigr.* I, München 1914, S. 47) ve şimdi Jean Bérard tarafından (*Minos* II, 1953, *Écriture Préalphabétique et Alphabet en Italie*, S. 71 Dipnot I) yeniden öne sürüldüğü üzere, olimpiik dönemin kuruluşu alfabenin kullanılmaya başlamasıyla çok yakından ilişkilidir. Buna göre, Yunan alfabesi, 8. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmış olacaktır.

11 Fr. Miltner, *Forschungen und Fortschritte* 1938 S. 407 vd; ayrıca krş. Landsberger, *Samal* S. 44 n. 108. Son olarak da bkz. Robert Schäfer (*Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* II S. I vd.).

12 Schefold'un Frig alfabesinin Yunan kökenine dair aydınlatıcı görüşlerine bkz. (*Istanbuler Forschungen* 17 S. 139).

9.BÖLÜM

FRİG SANATININ
DOĞU İLE BATI ARASINDAKİ KONUMU

Küçük Asya'nın coğrafi konumu her zaman arkeolog ve tarihçilerin yarımadayı Doğu ile Batı arasında bir köprü olarak görmesine yol açmıştır.¹ Aslında Anadolu tarihte Doğu ve Batı arasında bir aracı rolü oynamıştır ama bunu ancak zaman içerisinde ve öncelikle de belli koşullar altında gerçekleştirmiştir. Fakat Frig Krallığı döneminde Küçük Asya esasen Yunanistan ve Doğu ülkeleri arasında bir köprü değildi. Yukarıdaki, Friglerin mirası üzerine olan araştırmamız Frig sanatının herhangi bir Doğulu örneğe dayanan hiçbir sanat unsurunu içermediği, aksine başından itibaren yalnızca Yunan sanatının etkisi altında kaldığı sonucunu tartışılmaz biçimde vermiştir. Daha da önemli bir tespit ise, Frig sanatında hiçbir Hitit etkisinin bulunamadığıdır. Son dönemde Barnett,² ilk bakışta akla yatkın görünen mukayeseler yardımıyla Hitit ve Frig sanatı arasında ilişkiler tespit etmeye ve böylelikle büyük krallık dönemine ait Hitit geleneğinin arkaik Yunan dönemine dek varlığını sürdürdüğünü ispat etmeye çalışmıştır.

Barnett,³ Boğazköy'den⁴ bir fildişi mührü, mühür biçimi açısından özdeş olan bir Efes⁵ fildişi mührüyle karşılaştırmaktadır. Daha genç Hitit tabakasının üzerinde bulunmuş olan⁶ ve kesinlikle büyük krallık sonrası döneme ait bir eseri temsil eden Boğazköy mührünün kuş-insan tasviri şüphesiz ki Geç Hitit karakteri taşımaktadır. Muhtemelen Kroisos Tapınağı'nın peristil seviyesi altından bulunmuş olup 6. yüzyıla ait bir tabakaya dayanan⁷ Efes mührü üzerindeki kuş grubunun tasviri de benzer bir stile sahiptir ve Geç Hitit eseridir. Fakat Barnett her iki eseri de Frig işi olarak nitelemektedir.⁸ Boğazköy örneğinin Frig katmanından çıkmış olması bunun bir Frig ürünü olduğuna dair hiçbir kanıt sunmamaktadır. Kuş-insan Asur-Suriye bölgesinde anlamı olan bir yaratıktır.⁹ Fakat bu tarz bir tasvir Frig sanatında bilinmemektedir. Bu stilistik ve içeriksel sebepler dolayısıyla söz konusu mührün Frig sanatıyla çok da yakından bir ilgisi yoktur. Böylelikle, Barnett'in arkaik Yunan fildişi mühür sanatının Frig örneklerinden türediği şeklindeki tezi dayanağını yitirmektedir. Arkaik Yunan fildişi mühürleri bir başka vesileyle de değineceğimiz

1 Bu mesele, uzun süredir bilinen yetersizliği şimdi R. M. Cook tarafından esaslı bir araştırmayla da yerle bir edilmiş olan Paniyonizm ile ilişkilidir (JHS 66, 1946 S. 67 vd.).

2 Barnett, JHS 68, 1948 *Early Greek and Oriental Ivories* S. I vd.

3 a.g.e. S. 10 vd. Pano 6 Şekil a-d.

4 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I S. 85 ve 89 Pano 31 Şekil 11.

5 Hogarth, Ephesus 167 ve Pano 27 Şekil 3 a-b.

6 Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I S. 89 (r/15).

7 Hogarth, Ephesus S. 167/168.

8 Barnett, JHS 68, 1948 S. 12.

9 Moortgat, *Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker* S. 39-40 Pano 13-14; Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 127 vd.

üzere Kuzey Suriye ve diğer Doğu sanat merkezlerine dayanmaktadır. Barnett tarafından Frig eseri olarak nitelendirilen Ankara ortostatları da Frig işi olamaz.¹⁰ Aksine, 2. Bölüm'de ortaya konduğu üzere, Frig beylerinin Geç Hitit işliklerinden siparişleri üzerine üretilen sanat eserlerini temsil etmektedirler. Buna karşın, Barnett'in İvriz Kaya Kabartmaları'nı çalışırken yaptığı gözlemleri doğru ve kusursuzdur.¹¹ Yukarıda, Barnett'in İvriz Kabartması'nın birkaç Frig ayrıntısı içerdiği görüşünü paylaştık. Fakat burada bir Geç Hitit-Aramî kabartmasının söz konusu olduğunu açık biçimde ortaya koyduk.

Sonraki bölümde Hitit Büyük Krallık dönemi sanat unsurlarının Frig dönemine dek yerel gelenek olarak neden varlığını sürdürebilmiş olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Gelişiminin daha erken aşamalarında Frig sanatı Yunan dünyasının o denli büyüü altındaydı ki, başka bir kültür merkezinin pek farkında değildi.¹² Frigler diğer kültürlerin kazanımlarını da paylaşmaya hazır olduğundan, Doğu'da onlara en yakın komşu olarak Urartular ve Medler ve sonrasında Ahamenişler emirlerine amadeydi.¹³ Bu çok geç edinilmiş Doğulu sanat unsurları Yunan sanatına kolayca etki edemedi.¹⁴ Çünkü bu dönemde Yunan sanatı Doğulu etkiler çağını çoktan aşmıştı. Aksine, yukarıda Frig sanatının bazı özelliklerinin Yunan sanatı aracılığıyla açıklanabileceğine işaret ettik. Başka bir yerde de Yunanların Doğu kültürünü başka halkların aracılığı olmadan doğrudan ticaret yoluyla Doğu'da öğrendiğini ortaya koyduk.¹⁵ Orada, Protokorint vazolarının Hitit özelliklerinin geç 8. yüzyılın Kuzey Suriye Hitit sanatı örneklerine dayandığını açıkça kanıtladık. Hitit kökenleri kanıtlanmış olan¹⁶ Yunan Kronos mitleri de özü itibarıyla Küçük Asya değil, aynı dönemin Kuzey Suriye-Hitit ve Fenike kaynaklarından¹⁷ alınmıştır. Hesiodos da *Theogonia*'sını bu gelenekten hareketle yazmıştır.

Küçük Asya, tarihte, yolların güvende tutulabildiği güçlü bir ordusu olan büyük bir güç tarafından yönetildiği zaman Doğu ile Batı arasında bir aracı rolü oynadı. Bu, tarihte ilk kez Friglerin yönetimi altında, ancak çok kısa bir süreliğine mümkün olmuştu. O zamanlar ancak bazı Doğulu mallar Küçük Asya'nın aracılığıyla İyonya şehirlerine ve böylelikle de Yunan anavatanına gelmişti. Fakat Friglerin bu aracı rolü Yunanların Doğu'yla doğrudan deniz ticareti yoluyla sahip olduğu kesintisiz ve ticarî temele dayanan iletişime kıyasla yalnızca geçici olmakla kalmayıp çok

10 Barnett, JHS 68, 1948 S. 8 vd.

11 a.g.e. S. 9.

12 Hitit dokuma ürünlerinin geç 8. yüzyıl Frig sanatına etkisi üzerine bkz. 1. Bölüm Dipnot 173-181.

13 Yukarıda krş. 2. Bölüm.

14 İthal Yunan mallarının ve garip biçimde az ve geç Doğulu ürünlerin Lidya'ya erken dönemde girişi hk. bkz. Hanfman AJA 52, 1948 S. 153-154. Lidya'da da Frigya'da tespit ettiğimizle tamamen benzer bir durum söz konusudur.

15 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 145.

16 Bkz. H. G. Güterbock, "Kumarbi, Mythen vom Churritischen Kronos aus den hethitischen Fragmenten zusammengestellt und erklärt", *Istanbuler Schriften* Nr. 16, Europa-Verlag, Zürich-New York 1946 VIII 128 und Umschriftbeit. (E. Laroche'un eleştirilerini karşılaştırınız, RHA 47 1948, S. 20-24 ve Albrecht Götze'nin eleştirilerini karşılaştırınız, JAOS 69 1949 S. 178-83); ayrıca bkz. Heinrich Otten, *Forschungen und Fortschritte* 1949 S. 145 vd. Kumarbi mitinin yeni parçaları için bkz. Heinrich Otten, *Mythen vom Gotte Kumarbi*, Berlin 1950, Deutsche Akademie der Wissenschaften, Institut für Orientforschung Nr. 3; ve H. G. Güterbock, "The Song of Ulikummi", *Journal of Cuneiform Studies* S. 135-161; ayrıca krş. Moortgat, *Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus* (Verlag L. Bruckmann München 1950) s. 345-346. Aynı mesele hk., Roland Hampe'nin benimle paylaştığı, Franz Dirlmeir'in yazısına da bkz. *Der Mythos von König Oedipus*, Florian Kupferberg-Mainz 1948, S. 15 vd. Ayrıca bkz. P. Meriggi, "I miti di Kumarbi" (*Athenaeum* vol. 31, 1953 S. 101-157).

17 Kumarbi mitlerinde bahsedilen Hazzi Dağı'nın, Kuzey Suriye kıyısındaki Kılıç Dağı ile özdeşleştirildiğine de işaret edilmelidir (Güterbock, *Kumarbi* S.71 ve 100, Heinrich Otten, *Mythen vom Gotte Kumarbi* S. 35).

önemsiz de olmuş olmalıdır. Daha sonra, Pers yönetimi altındaki dönemde ve ilaveten çok daha olumlu jeopolitik ilişkilerin hâkim olduğu, yani güçlü bir ordunun ticaret yollarını güvende tuttuğu Helenistik dönemde Küçük Asya Yunanistan ile Doğu ülkeleri arasında köprü rolü oynamaya başlamıştı. Küçük Asya'nın Roma dönemi ve Selçuklu dönemiyle Osmanlı'nın ilk dönemlerindeki büyük kültürel önemi de aynı açıdan anlaşılabilir.¹⁸

10. BÖLÜM

SONUÇLAR

ORTA ANADOLU'NUN KARANLIK DÖNEMİ MESELESİ HAKKINDA¹ (MÖ 1200-800)

TRAK KAVİMLERİNİN GÖÇÜ VE BÜYÜK HİTİT KRALLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜ

Frig kültür kalıntılarının doğrudan Büyük Hitit Krallığı'nın sonunu gösteren yangın katmanında bulunması ve Asur kaynaklarına göre Muşkilerin I. Tiglatpileser döneminde (1195-1093) Asur sınırlarında görülmesi araştırmacıları Frig sanatını 11. yüzyıla yerleştirmeye yöneltmiştir. Bittel de Alişar Kazısı'nın Frig katmanlarının düzenlenmesinde en eski Frig yerleşim tabakasını “MÖ 11.-9. yüzyıllara” tarihlendirmiştir² ve bu tarihlendirmeyi en son çıkan yayınlarında da sürdürmek ister gibi görünmektedir.³ Fakat araştırmamız Frig maddî kalıntılarının hiçbirinin 8. yüzyıldan daha eskiye uzanmadığı sonucunu kusursuz biçimde vermiştir. Yunan sanatıyla yaptığımız ayrıntılı ve bana göre şüpheye yer bırakmayan mukayesemiz en eski Frig seramiğinin en erken 8. yüzyılın ikinci çeyreğine dayandığını ispat etmiştir. Friglerin diğer kültür kalıntıları da istisnasız biçimde daha geç bir tarihlendirmeden yanadır (krş. Tablo I). Dolayısıyla bugün Frig sanatının, Büyük Hitit Krallığı'nı yıkan Trak kavimleriyle hiçbir ilişkisi olmadığını söyleyebilecek durumdayız. Aslında Frigler, aşağıda da göreceğimiz üzere, bu Trak kavimlerinden türemiştir. Fakat sanatları, halkın kendisi gibi ilk olarak 8. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Dahası, araştırmamızın en önemli sonuçlarından biri Frig sanatında hiçbir Hitit unsurunun ispat edilememesidir. Bu, Friglerin Orta Anadolu Hititleriyle hiçbir doğrudan temasının olmamış olduğu anlamına gelen bir sonuç. Ayrıca Frig sanatının, bugüne dek denendiği gibi çok eskiye tarihlendirilemeyeceğini de yeniden kanıtla-

¹Yazar, 9. ve 10. Bölümlerin çeşitli kısımlarını 1951'de İstanbul'da, 1952'de Sorbonne Üniversitesi'nde, École du Louvre'da, Strazburg ve Marburg Üniversiteleri'nde ve 1953 yılında da Berlin'deki Alman Arkeoloji Enstitüsü ile Berlin, Bonn, Freiburg, Münih, Göttingen ve Mainz Üniversiteleri'nde gerçekleşen Şarkiyatçılar Kongresi'nde tebliğ olarak sunmuştur.

² OIP XXXIX S.339; ayrıca krş. Bittel-Güterbock, *Boğazköy I S. 27* (dönem tablosu), Kl. St. S. 110 vd.

³ Bittel, *Grundzüge* S.81 ve 83; En son yayınında (*Boğazköy-Hattuşa* S.29) Bittel bu mesele hakkında şöyle demektedir: “Büyükkale'ye ikinci bin yılın sonunda –1000 yılından ne kadar önce olduğu tahmin edilememekte– yeniden yerleşilmiştir.”, “... Birkaç yerden, Hitit akropolisi felaketinden itibaren pek de uzun bir zaman geçmiş olamayacağı intibası edindik, diğer bazı yerlerdeki buluntular en fazla iki yüzyıllık bir boşluk olduğuna işaret ediyor. Her hâlükârda, Hitit harabeleri hâlâ açıkta ve görünür haldedir. Öyle ki, açıktaki yapı malzemelerinden isteğe göre faydalanılabilir.”

¹⁸ Aynı mesele hk. bkz. *Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists*, Istanbul 1953, S. 100-105.

maktadır. Bu tespitler ışığında Küçük Asya'nın MÖ 1200-800 arası dönemini araştırırken Friglerin maddî kalıntılarını dikkate almamaya mecburuz.

Frig sanatının ilk olarak 8. yüzyıl başında ortaya çıktığını tespit ettikten sonra bugüne dek Orta Anadolu'da ne Friglere ne de herhangi bir başka halka ait olup 1200-800 dönemine tarihlen- dirilebilecek kültür kalıntılarının ortaya çıktığını derhal eklememiz gerekir. Bu, Orta Anadolu'nun bu dönemde ya yerleşimin olmadığı ya da göçebe kavimlerin yerleştiği bir yer olduğu anlamına gelir ki, bu da göçebe halkların maddî kalıntılarının höyüklerde bulunmasının beklenemeyece- ğini gösterir. Frig sanatının hiçbir surette Hitit özellikleri taşımaması gerçeğinden, 1200 felaketi sonrasında Hitit geleneğinin Küçük Asya'nın ortasında tamamen yok olduğu sonucu çıkmaktadır. Hitit geleneğinin Orta Anadolu'da kaybolması da ilki başka sebepten açıkça tespit edilebilmek- tedir. Kızılırmak yayının güneyinde kalan Niğde, Adana, Malatya, Maraş, Kargamış gibi Güney Anadolu merkezlerinde olduğunun aksine, Gordion, Ankara, Yozgat, Çorum, Tokat, Boğazköy, Kırşehir vs. gibi Orta Anadolu'daki günümüz şehir isimlerinin hiçbirinin Hitit kökenine sahip ol- maması çok anlamlıdır. Bir zamanların Büyük Hitit Krallığı'nın başlıca merkezleri olan bugünkü şehirlerinin Hitit olmayan isimlerinin olması tesadüfle açıklanamaz. Aksine, bunun, Yunanların Hititler hakkında bize hiçbir bilgi vermemesine dayanmaktadır. Ne Homeros ne Herodotos bize Hititler hakkında bilgi vermiştir. Herodot'un, İzmir yakınındaki bir kayaya oyulmuş Karabel fi- ğürünün spesifik olarak Hitit özelliğindeki zırhını Mısırlı ve Etiyopyalı diye nitelemesi ve oradaki Hitit hiyerogliflerini de kutsal Mısır harfleri olarak kabul etmesi çok anlamlıdır.⁴ Aynı şekilde, bu, Herodot'un kendi bilgisizliğinin mi yoksa kullandığı kaynağın mı sonucu olduğunun önemi yok- tur. Önemli olan, Herodotos gibi bilgili bir adamın kendi kitabında da Hititlerden hiçbir şekilde bahsetmemiş olmasıdır. Hititlerin Yunan geleneğinde tamamıyla nâmevcut olması Büyük Hitit Krallığı geleneğinin, 11. yüzyılda Yunan kolonizasyonu Anadolu'nun batı kıyısında başladığında çoktan ortadan kalkmış olduğunu şüpheye yer bırakmayacak biçimde kanıtlamaktadır.

Hitit kültür tabakası Küçük Asya'nın bugüne dek araştırılmış yerleşim höyüklerinin nere- deyse hepsinde bir yangın katmanıyla sonlanmaktadır. Hemen hemen eşzamanlı bir yıkımın ka- lıntıları Boğazköy, Alaca ve Kayseri civarındaki Kültepe'de⁵ de kanıtlanabilir. Bu yıkımları Trak kavimlerinin istilasıyla bağdaştırmak akla çok yatkındır. Fakat Bittel'in de yakın dönemde işaret ettiği üzere, "buradaki yıkıcı olayların, deniz halklarının yalnızca bir parçası olduğu geniş kapsamlı bir hareket esnasında karada gerçekleşen faaliyetlere dayanıyor olması"⁷ da imkânsız değildir. E. Laroche⁸ da yakın dönemde bu eski görüşü savunmuş ve Büyük Hitit Krallığı'nın IV. Tudhaliya dönemi sonundan ve onun iki halefinden itibaren açıkça savunma pozisyonuna geçtiğine işaret etmiştir.⁹ Bu düşünceler Trak kavimleri ve deniz halklarının askerî birliklerinin Anadolu'nun iç kesimlerine dek ilerlediği anlamına gelmemektedir. Troya VII B2 yerleşimine bir yumrulu-se-

4 Herodotos II 106. Homeros'un Küçük Asya halkları hakkında ne kadar az şey bildiğine Hanfmann da işaret etmiştir, AJA 52, 1948 S. 148.

5 Bittel, *Grundzüge* S. 74.

6 Aynı durum Orta Anadolu'nun pek çok yerleşim höyüğünde de gözlemlenmektedir. Yine de höyüklerin en üstteki her bir Hitit katmanının aslında Büyük Krallığın en geç tabakasına tekabül etmediğine de işaret edilmelidir. Çünkü 1200 civarındaki çöküşten önce yıkılmış ve bir daha yerleşilmemiş olan bir dizi yerleşim höyüğü bulunmaktadır.

7 Bittel, *Grundzüge* S.74.

8 E. Laroche, RA 47 S.78.

9 Krş. Bittel, *Grundzüge* S.74.

ramik (*buckelkeramik*) halkınca¹⁰ yerleşilmesi ve aynı seramiğin Kuzey Suriye'deki bir yerleşim höyüğü olan Tel-el Cüdeyde'de gün yüzüne çıkarılması¹¹ Trak kavimlerinin hem Çanakkale Boğazı hem de Suriye'ye dek ilerlediğine dair şüpheye yer bırakmayan bir kanıt sunmaktadır. Bugüne dek yalnızca bu iki yerde Trak kavimlerine ait kalıntıların bulunması bir tesadüftür. Orta Anadolu'nun yerleşim höyüklerinde hiçbir yumrulu-seramiğin görülmeysi bu şehirleri yıkanların Traklar ol- madığını açıklamaya gerek bile duyurmamaktadır. Çünkü, eğer istilacı Traklar buraya yerleşme- yip, Hitit Krallığı'nın başlıca merkezlerinin yok edilmesinin ardından Kuzeybatı ve Güneydoğu Anadolu'nun verimli topraklarını tercih ettiyse, geçici olarak kaldıkları bu bölgede doğal olarak hiçbir kalıntılarının bulunmaması beklenmelidir. Anadolu'dan fırtına gibi geçen Kimmerlerin ka- lıntıları da aynı sebepten bize ulaşmamıştır.

Buna karşın, Marmara Denizi ile Çanakkale Boğazı'nda ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok yerde yumrulu-seramiğin bulunması beklenebilir. Trak halklarının güneyde yerleşmiş olduğu yukarıda bahsedilen I. Tiglatpileser yazıtından anlaşılmaktadır. Yazıta göre, Tiglatpileser'in hü- kümdarlığının başlangıcından 50 yıl önce Muşkiler Asur ülkesinin kuzey sınırını aşmış, onun hükümdarlığı dönemindeyse 5 kralın yönetimi altında yer alan 20.000 kişiyle Tiglatpileser'e karşı savaşılabilecek hâle gelmiştir.¹² Bu açıkça ortaya koymaktadır ki, Muşkiler orada yerleşikti. Trak kavimlerinin Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu'daki mevcudiyetine dair bir diğer kanıt da muhtemelen Hitit kaynaklarınca sunulmaktadır. Büyük Hitit Krallığı'nın son günlerine ait olup çok daha önce yayınlanmış olan ama kısa süre önce Gurney'in de bahsettiği metinde Pakhuva Ülkesi'ndeki¹³ Mita adında, II. Sargon'un andığı Muşki kralıyla aynı adı taşıyan bir kraldan söz edilmektedir.

Muşkilerin 8. yüzyılda da Asur yıllıklarında aynı adla karşımıza çıkması¹⁴ ve böylelikle Geç Hitit komşularından ayırt edilmesi, Muşki Kralı Mita'nın, elli yıl önce G. Rauwlinson¹⁵ ve H. Win- ckler'in¹⁶ birbirlerinden bağımsız olarak tespit ettiği üzere, Yunan kaynaklarının bize bildirdiği Frig Kralı Midas olduğunu kanıtlar gibi görünmektedir.

Yine de Gurney'in de işaret ettiği üzere¹⁷ Muşkilerin hâlihazırda Doğu Anadolu'da,¹⁸ Büyük Hitit Krallığı henüz ortadan kaldırılmamışken yerleşik olması önemlidir. Bu da gerçekleşen vahim olayların ne denli karmaşık olduğunu kanıtlamaktadır. O dönemde Anadolu'da gerçekleşmiş olan dramatik olaylar şöyle açıklanabilir: Güçlü Troya Kalesi'nin yıkılmasının ardından kapılar Küçük Asya'ya yönelen açgözlü Trak kavimlerine açılmıştı. Böylelikle önce Küçük Asya'nın kuzeyine kıs- men yerleştiler ve daha sonra oradan hareket ederek yarımada yeni yerler elde etmeyi denediler.

Bu niyetle, görünüşe göre hâlâ son gücüyle direnen Hitit Krallığı'yla çok fazla vakit kaybet- meksizin Asur ülkesi ve Suriye'ye dek ilerlediler. Hititler, Asurlar ve hatta Yunanlarca belgelendiği

10 H. Schmidt, *Troja und Ilion* II 594; Carl Blegen, AJA 1935 S. 551.

11 Bu buluntudan Bay Sjöqvist ve Bay Hanfmann tarafından haberdar edildim.

12 H. Winckler, *Schraders Keilschriftlicher Bibliothek* I S. 19; Götze, *Kleinasien* s. 187.

13 O. R. Gurney, *Mita of Pakhuwa* I, AAA 28 S. 32 vd.

14 Landsberger, *Sümeroloji Araştırmaları* S. 982, 986.

15 Krş. Bittel, *Grundzüge* S.76.

16 H. Winckler, *Altorientalische Forschungen* II S. 283.

17 Gurney, L AAA 28 S. 47 vd.

18 John Garstang, L AAA S. 28 vd. Pano 2-3.

üzere,¹⁹ Doğu veya Güneydoğu Anadolu'ya²⁰ yerleştiler. Hititleri ele geçirmelerini yaklaşık 800 yıldır varlığını sürdüren Hitit Krallığı'nın yıkılışı takip etti. Bittel, Boğazköy'deki büyük-küçük, resmî-özel bütün yapıların, görünüşe göre işgal sonrasında gerçekleşen ve şehri²¹ tamamen yok eden büyük bir yangının izlerini taşıdığını söylemektedir. Orta Anadolu'daki bütün yerleşim höyüklerinin aynı savaşın yol açtığı yangına maruz kalıp kalmadığını söyleyemiyoruz. Fakat Bronz Çağı sonunda gerçekleşen kavimler göçü esnasında yıkılmış oldukları kesindir. Bugünkü kazı araştırmalarında Mısır Kralı III. Ramses'in bahsettiği deniz halklarını arkeolojik olarak kanıtlayabilecek durumda değiliz ne yazık ki. Dolayısıyla şimdilik yalnızca o zamanki Küçük Asya dünyasını sarsmış bu olaylarda başrolü oynayan Trak kavimleri meselesine girmekle yetiniyoruz.

Trak kavimlerinin Küçük Asya'yı ne zaman yurt edindikleri sorusunu edebî geleneğe göre cevaplırsak, o zaman onların hâlihazırda Troya Savaşı'nın öncesinde orada yerleşik olduklarını söylememiz gerekmektedir. Çünkü Homeros'a göre Frigler bugünkü İznik Gölü civarında ve Sakarya Nehri'nde, Traklar ise Çanakkale Boğazı'nda yerleşikti.²² Gerçi Homeros'un bilgileri kendi dönemi veya onun biraz öncesine pek erişmez. Fakat edebî kaynaklara göre de Kuzeybatı Küçük Asya ile Trakya arasında her zaman karşılıklı göçlerin gerçekleştiğini aşağıda göreceğiz. Öyle ki, Trak kavimlerinin Misya'daki mevcudiyeti Troya'nın yıkılmasından önce de oldukça olasıdır. Fakat büyük bir Trak göç dalgasının ilk olarak Troya'nın düşüşünden sonra gerçekleşebilmesi bu dönemde gerçekleşmiş olan kavimler göçünün genel durumundan anlaşılabilir. Buna göre, istilacı Friglerin (ve onlarla birlikte diğer Trak kavimlerinin) Batı ve Güney Anadolu'daki yerlerini ancak Troya'nın düşüşünden sonra elde ettiğini bildiren Herodot'un²³ yazdıklarına ve Strabo'daki²⁴ Lidyalı Xanthos bahsine yönelmeliyiz. Çünkü güçlü Troya Kalesi var olduğu sürece Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nin dışarıdan gelen askerî güçlerce işgal edilmesi düşünülemezdi. Trak kavimlerinin istilası şüphesiz Troya VII A'nın yıkılmasından sonra gerçekleşmişti. Troya VII A'nın fethedilmesinin ardından, Troyalıların şehrine kısa süreliğine yeniden iskân edilmiş olması (VII B1) ve ancak yumru-lu-seramik halkının ardından yerleşilmiş olması anlamlıdır (VII B2). Bu andan itibaren Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi, Sakarya Nehri'ne dek Trak kavimlerinin yurdu hâline gelmiştir. Kyzikos şehrinin de adını Trak Kralı Eusorsos'un halefi olan, aynı adlı mitik kraldan alıyor olması önemsiz değildir.²⁵ Plutarkhos, Kyzikos civarında yer alan bir Trakköyünden bahseder.²⁶ Trakya ile Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi birbirinden ayrılamayacak jeopolitik bir bütündür. Osmanlılar 1326'da Bursa'yı başkent yaptığında Güneydoğu Avrupa'da toprak elde etmek ve böylelikle yalnızca İstanbul'un fethini mümkün kılmak için değil, ayrıca Kuzey Misya'da sahip oldukları verimli toprakları korumaya almak için de derhal Çanakkale Boğazı'nın öte yakasına geçme amacındalardı (Gelibolu 1354'te fethedilmiştir). Trakya ile Misya ve Bitinya başlı başına bir iklimsel bölgedir. I. Dünya Savaşı'nın ardından, Türkler Balkanlardan anayurtları olan Anadolu'ya çekilmek zorunda

19 Garstang, Mita'nın Pakhuva ülkesini haklı olarak Yukarı Fırat'a, Strabo'ya göre Moschilerin bulunduğu bölgeye konumlandırırmaktadır (a.g.e. s. 53-54). Fakat Pakhuva ülkesi I. Tiglatpileser'in yıllıklarından öğrendiğimize göre, sahip olduğu toprakları en kısa sürede Asur sınırına dek dayandırmış gibi görünmektedir.

20 Muşkililerle özdeşleştirilebileceğimiz Moschi kavmi Strabo'da (XI 497), Kafkaslara konumlandırılmıştır.

21 Bittel, *Grundzüge* S.74.

22 II II 863, III 184; II II 854; bu açıdan Strabo'yu da karşılaştırınız; Strabon XIV 680-681.

23 Herodotos VII 73.

24 Strabon XIV 680.

25 Karşılaştırınız; Bilabel, *Die ionische Kolonisation* S. 47; Ruge, *Pauly-Wissowa* XII s. 229 (Kyzikos).

26 Plutarkhos, *Lucullus* 9.

kalinca öncelikle Küçük Asya'nın kuzeybatısına yerleştiler. Çünkü bu coğrafya onların Güneydoğu Avrupa'daki memleketlerine en çok benzeyen yeri. Heurtley, Güneydoğu Avrupa bronz çağı seramiğinin Kuzeybatı Anadolu kökenli olduğunu vurgulamakta haklıdır.²⁷ Tüm bunlar çeşitli halkların Güneydoğu Avrupa ile Kuzeybatı Anadolu arasında tarihin her döneminde göç ettiğine işaret etmektedir. Strabo²⁸ Trakya ve Troya'da ortak olan bir dizi kral ve kavim adıyla şehir, dağ ve nehir adı vermektedir. Bu da Trak geleneğinin Kuzeybatı Anadolu'da hiç kesintiye uğramadığına dair kesin bir kanıt sunmaktadır. Son olarak Misya-Mösyä-Muşki şeklindeki tesadüfi kombinasyonun, Güneydoğu Avrupa ile Kuzeybatı Anadolu'nun eski çağlardan beri tek ve aynı kültür bölgesine ait olduğuna dair bir başka argüman sunduğu vurgulanmalıdır.

Ne olursa olsun, Büyük Hitit Krallığı'nın yok oluşunun ardından plato bölgesinin tamamındaki şehirler terk edilmiş ve bir daha, yaklaşık dört yüzyıldan daha uzun bir süreliğine, iskân edilmemiştir. Bittel, Boğazköy ve Alişar'ın en azından bir yüzyıl boş kalmış gibi görüldüğünü söylemektedir.²⁹ En azından bir yüzyıl için geçerli olan durum birkaç yüzyıl için de geçerli olabilir. Çünkü, yukarıda çoğu kez söylediğimiz gibi, Kızılırmak yayı içerisinde 8. yüzyıldan eskiye uzanan hiçbir kültür kalıntısı bulamadığımız sürece bu bölgenin dört yüzyıl boyunca seyrek biçimde mesken tutulduğunu veya hep göçebelerin yerleştiği bir yer olduğunu düşünmeye mecburuz. Orta Anadolu höyüklerinde 1200-800 arasına tarihlendirilebilecek kültür tabakalarının tamamen nâmevcut olması göz ardı edilemeyecek bir durumdur. Bu durumun yalnızca savaşlardan dolayı mı yoksa savaş sonrası yıllardaki sefaletle sık sık damga vuran veba gibi salgın hastalıklardan ya da bu bölgede sık sık yaşanan kuraklıklardan dolayı mı olduğunu bilmiyoruz. Fakat bir şeyden eminiz ki, o da, Hitit Krallığı'nın bu çekirdek bölgesinde Frig Krallığı'nın kuruluşuna dek hiçbir şehir yerleşiminin mevcut olmadığı ve bölgenin büyük olasılıkla göçebe kavimlere otlak olarak hizmet ettiği. Bu bölgenin Hitit nüfusu büyük oranda, Bronz Çağı'ndan beri Hitit devletlerinin bulunduğu Güney Anadolu'ya ve Kuzey Suriye'ye göç etmiştir. Hitit geleneğinin yıkılması ve burada 8. yüzyılda yeni bir krallık kuran Friglerin kendilerinden önceki Hitit kültürüyle hiçbir bağ kuramaması da buna dayandırılabilir.

TROYA SAVAŞI'NIN TARİHLENDİRİLMESİ

Büyük Hitit Krallığı'nın çöküşünü hızlandıran olaylardan biri, yukarıda anlatıldığı üzere, Troya'nın, dönemsel açıdan tam olarak tespit edilemeyen yıkılışıdır. Son zamanlarda Jean Bérard, İlion'un³⁰, Amerikalı kazı ekibince kabul edilen, Eratosthenes'in 1200 civarına dönemlendirdiği yıkılışının çok geç olduğunu vurgulamıştır.³¹ Çünkü Fransız biliminsanının açıkça vurguladığı üzere, Troya Savaşı'nın Miken Krallığı'nın altın çağının çoktan geride kalmış olduğu bir dönemde yaşanmış olabileceğini düşünmek inanılmaz görünmektedir. Ayrıca Jean Bérard *Granary Style* seramiğinin Troya VII B şehrinde karşımıza çıkmasının çok daha eskiye uzanan bir tarihlendirmeyi gerektirdiğine işaret etmiştir. Jean Bérard'ın esasen çok önemli olan gözlemleri Küçük Asya'daki

27 Heurtley, BSA 27, 1925-26 S. 64-66.

28 Strabo, XIII 590; bu açıdan Leaf'i de karşılaştırınız, *Strabo on the Troad* S. 115-116.

29 Bittel, *Grundzüge* S.74.

30 Troya'nın klasik öncesi dönemdeki adı. -çn.

31 Jean Bérard, *Recherche sur la Chronologie de l'époque mycénienne* S. 40 vd. (Extrait des mémoires présentés).

buluntularla, biz ancak Troya VII B2'ye yerleşen Trakların hemen değil, uzunca bir süre sonra Hitit Krallığı'nı yıktığını kanıtlayabilirsek tasdiklenir. Fakat bu belirlenemez olduğundan, bu meselenin yeniden gözden geçirilmesini gelecek kazı araştırmalarına bırakıyoruz. Şimdilik Eratosthenes'in, en fazla on veya yirmi yıl kadar geç olabilecek dönemlendirmesinin doğruluğundan şüphe etmemeliyiz. Daha da önemlisi, Matz'ın³² vurguladığı üzere, Furumark'ın Miken seramiği düzenlemesi yardımıyla Mykenai'nin yıkılışı 1150 civarına tarihlendirilmektedir. Wace³³ de Mykenai'nin 12. yüzyıl sonunda yıkıldığını söylemektedir. Dünya gücü Miken'in çöküşünün bu geç dönemlendirmelerine istinaden Troya Savaşı'nın 1200 civarına tarihlendirilmesi, bence Jean Bérard için de meşrulaştırılmıştır.

BÜYÜK HİTİT KRALLIĞI'NIN YIKILIŞ TARİHİ

Büyük Hitit Krallığı'nın sonu bugüne dek Hitit-Mısır senkronizmleri yardımıyla aşağı yukarı 1200 civarına veya bir yüzyıl sonrasına tarihlendirilmektedir.³⁴ Fakat çok kısa süre önce yayınlanmış olan Boğazköy metinlerinden, ilk olarak Heinrich Otten'in³⁵ işaret ettiği ve daha sonra ondan bağımsız olarak E. Laroche'un³⁶ ayrıntılı biçimde ortaya koyduğu üzere, şimdiye kadar en son Hitit kralı diye bilinen III. Arnuvanda'nın ardından II. Šuppiluliuma adlı birinin hükümdarlık yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre, yıkılışın tarihi yeniden belirlenmelidir. Fakat Hitit krallarının kronolojisi Mısır senkronizmlerine rağmen kralların tahminî hükümdarlık yıllarına dayandığından, Krallığın sonu için mutlak bir tarih bu şekilde tespit edilememektedir. Her hâlükârda burada 1200'e bir eğilimin söz konusu olduğuna dair çok şey söyleyebiliriz. Ancak Hitit Krallığı'nın sonunu getirmiş olan olayların tarihlendirilmesi için Medinet Habu'daki³⁷ III. Ramses yazıtı ile Asur Kralı I. Tiglatpileser (1115-1093) yazıtı nispeten daha kesin bir ipucu sunmaktadır. I. Tiglatpileser, krallığının başlangıcından elli yıl önce Yukarı Dicle'de, Asur ülkesinin kuzey sınırında ortaya çıkmış olan, 5 kralın yönetimi altındaki 20.000 Muşkiye karşı savaştığını anlatmaktadır.³⁸ Buradan, Muşkilerin en geç 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Güneydoğu Anadolu'da tespit edilebilir oldukları ve böylelikle de III. Ramses'in bildirdiği deniz halkları istilasının tasdiklendiği sonucunu çıkarıyoruz. Tiglatpileser'in bahsettiği elli yıl, yaklaşık bir zaman dilimi olarak görülmelidir muhtemelen. Çünkü söz konusu olayların yaşandığı III. Ramses'in sekizinci yılı, Albright'ın³⁹ da işaret ettiği ve I. Tiglatpileser yazıtından da anlaşıldığı üzere 1165'ten biraz daha erkene konumlandırılmalıdır. Buna göre, Büyük Hitit Krallığı'nın yıkılışını 1180 civarına tarihlendirebileceğimizi düşünüyoruz.

32 Matz, *Gnomon* 22, 1950 S. 122.

33 A.J.B Wace, *Mycenae* S.22.

34 Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Ägyptens* S.32; Götze, *Kleinasien* S. 79; Bittel-Güterbock, *Boğazköy* I S. 27 ve 71; Bossert, *Altanatolien* (Sayfa 48-49 arasındaki tablo); Bittel, *Boğazköy-Hattuşa* S. 36; Moortgat, *Vorderasien* S. 496; Hitit tarihinin kronolojisi için Albrecht Götze'nin şu makalelerini karşılaştırınız; "The predecessors of Suppiluliuma of Hatti", *JAOS* 72, 1952 s. 68-72; "The date of the Hittite raid on Babylon", *BASOR* 1952 s. 21-26; "The Cultures of Early Anatolia", *Proc. Am. Phil. Soc.* 97, 1953 S. 214-221.

35 H. Otten, *Bibliotheca Orientalis* VIII, 1951, s. 224-232, K. Balkan'ı da karşılaştırınız: Ankara-Boğazköy Panoları Nr. 56.

36 E. Laroche RA 47 S. 70-78.

37 H. Grapow, Bossert, *Altikreta* S. 54; krş. J. H. Breasted, *Ancient resords of Egypt* IV 64 (Götze, *Kleinasien* s. 187).

38 H Winckler, *Schraders Keilschriftlicher Bibliothek* I s. 19.

39 Deniz halklarının istilasını 1175-1172 arasına tarihlendiren Albright'a bkz. (AJA 54, 1950 S. 170).

KÜÇÜK ASYA'NIN DİĞER KISIMLARINDAKİ KARANLIK ÇAĞ MESELESİ HAKKINDA

Troya ve sonrasında da Hattuşaş'ın düşüşünün ardından, Küçük Asya'nın kapıları tamamen açılmıştı. Öyle ki, Geç Bronz Çağı'ndan itibaren Anadolu'da en azından ticaret kolonileri veya büyük olasılıkla Ahhiyava Krallığı'nı kurmuş olan Yunanlar⁴⁰ artık yarımada'nın kıyı bölgelerinin nihaî kolonizasyonuna başlayabilirdi.⁴¹ John Cook ve bu kitabın yazarı yönetimi altında Bayraklı'da (Antik Smyrna) dört yıl süren İngiliz-Türk kazıları Küçük Asya'nın Yunanlarca kolonizasyonunun bugüne dek genellikle kabul edildiğinden daha erken başladığını ilk kez ortaya koydu. Ayrıca, Antik Smyrna kazılarındaki tabakalarda büyük konut mahallelerinin ortaya çıkarılması önemlidir. Böylelikle Erken Yunan kültür kalıntıları güvenilir biçimde gözlemlenip araştırılabilmiştir.⁴² Öncelikle, protogeometrik stilin, erken dönemi de dâhil olmak üzere bütün aşamalarıyla temsil edildiğinden bahsedilmelidir. Bu da Yunan kolonisi Smyrna'nın kuruluşunun 11. yüzyıla dayandığını ispat etmekte ve Eusebios'un esasen Myrina için verdiği kuruluş tarihi olup Smyrna için de doğal olarak geçerli olan 1046'yı aşağı yukarı tasdiklemektedir. Burada 900 civarında inşa edilen oval biçimli, kerpiç tuğla ev, iyi korunmuş kerpiç tuğla tabakaları ve yerinde eksiksiz bulunan temel planıyla en iyi korunmuş ve şimdiye dek bilinen en eski Yunan yapısını temsil etmektedir. Sonraki tabakalarda ortaya çıkarılan, geometrik seramik içeren dikdörtgen biçimli evler ve subgeometrik döneme ait oval yapılar da Erken Yunan kültürünün, varlığını Smyrna'da kesintisiz biçimde sürdürdüğünü yeterince kanıtlamaktadır. Bayraklı'daki kazılarda Smyrna'ya önce Eoliler ve sonra da ilk olarak İyonlarca yerleşilmiş olduğu şeklindeki rivayet de tasdik edilebilmiştir. Öncelikle Yunan biçimlerini tekrar eden, protogeometrik, erken- ve olgun geometrik seramiklerle yan yana var olmuş tek-renkli "Eol" çömleği Smyrna'da, ev biçimlerinin de dörtgendenden ovale doğru değiştiğinin gözlemlendiği geç geometrik stil döneminde ortadan kalkmaktadır. Tasvir edilen durumdan, Batı Anadolu'ya yaklaşık olarak 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunanlarca⁴³ yerleşildiği sonucu çıkarılmalıdır.⁴⁴

Küçük Asya'nın diğer bölgelerinde neler olduğunu kısaca özetlemek istiyoruz. Şu anda Fransızların başarılı kazılarının sürdüğü Likya'da,⁴⁵ F. J. Tritsch'in⁴⁶ makalesinden de açıkça an-

40 Krş. C. Weickert, "Bericht über den VI. Internat", *Kongress für Archäologie*, Berlin S. 551.

41 Ahhiyava ülkesinin bulunduğu yerin tespiti meselesi yakın dönemde yeniden araştırma konusu olmuştur: Afif Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft* (Diss. Leipzig 1940); Bittel, *Istanbuler Forschungen* 17. S. 2; Bittel, *Grundzüge* S. 69 vd.; Jean Bérard, "Recherches sur la chronologie de l'époque mycenienne" (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1950) S. 37 vd. Bittel, *Grundzüge* S. 69 vd.; Carratelli, *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* I S. 156-16; H. Stubbings, *Mycenean Pottery in the Levant* S. 7-20; Albright, *AJA* 54, 1950 S. 166 vd. ve son olarak R. A. Grossland, *Bibliotheca Orientalis* X 1953 S. 121 ve René Dussaud, *Prélydiens, Hittites et Achéens*, Paris 1953 S.74 vd. Biz Ahhiyava'nın Güney İyonya'da bulunduğu inanıyoruz.

42 ILN Feb. 28 1953 s. 328. Ekrem Akurgal'ı da karşılaştırınız; Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yıllığı'nda yakında çıkacak olan, Bayraklı'daki kazılar hakkında ikinci geçici rapor (*Annales Archaeologiae Ancyranı* I 1955).

43 Phokaia ve Kyme'de iki yıldır sürdürdüğümüz kazılarımız için krş. Ekrem Akurgal, "Les nouvelles Fouilles à Phocée", *Annales Archaeologiae Ancyranı* I 1955.

44 Pelasglar hakkında son olarak bkz. Schefold, *Larisa am Hermos* I S. 16 ve III S. 4; Hanfmann, *AJA* 52, 1948, S. 145; Jean Bérard, *La date de la descente dorienne*, *Studies presented to David M. Robinson* S. 146 vd.

45 Demargne, "Les Piliers Funéraires de Xanthos", *RHA* XII 1953 S.5-29. Yukarıdaki 2. Bölüm'ü karşılaştırınız.

46 J. F. Tritsch, "Lycian, Luwian and Hittite", *Symbolae Hrozny* III 1950 S. 494-518; ayrıca krş. Tritsch-Dönmez ILN March 21, 1953 S. 448-449.

laşılacağı üzere, Bronz Çağı'nın ortasından itibaren durum komşu Hititler'de pek değişmemiştir. Likya'daki Yunan etkisi, şimdilik yalnızca 6. yüzyılda tespit edilebilmesine rağmen 8. yüzyılda başlamış olacaktır. Yunan çömlekleri, Hanfmann'ın da vurguladığı gibi,⁴⁷ Lidya'da da 8. yüzyıl sonunda görülmeye başlamıştır. Karya da yaklaşık olarak 8. yüzyıldan itibaren Yunan kültürünün etkisi altında kalmış olacaktır.⁴⁸ Fakat Lidya, Karya ve Likya, tıpkı Frigya gibi ilk olarak 6. yüzyılda Helenleşmiştir. Öyle ki, önceki dönemde kendine özgü niteliklerini koruyabilmişlerdir. Yine de elimizde bu bölgelerden ne Geç Bronz Çağı ne de Erken Demir Çağı'na ait herhangi bir buluntu olduğunu söylemeliyiz. Dolayısıyla özellikle Beycesultan/Denizli'de⁴⁹ gerçekleşen başarılı İngiliz kazıları memnuniyetle karşılanmalıdır. Yarımada'nın güneyinde, Mersin,⁵⁰ Tarsus⁵¹ ve Karatepe'de⁵² son dönemlerde, Küçük Asya'nın tarih ve tarih öncesine ait farklı dönemlerin aydınlatılmasında işe yarayan değerli materyallerin gün yüzüne çıktığı belirleyici nitelikte kazılar yapılmıştır. Fakat erken Demir Çağı burada da karanlıkta saklıdır. Yalnızca Hetty Goldmann'ın sistematik kazıları bazı soruların çözümüne yarayabilir. Dolayısıyla buradan çıkacak Demir Çağı materyali Hanfmann tarafından incelenene dek bekliyoruz.⁵³

Güneydoğu Anadolu'daki halklar ve kültürler meselesi nispeten daha iyi cevaplanabilir durumda. Tarihin akışı bu bölgede kesintisiz olarak takip edilebilmektedir.⁵⁴ Malatya⁵⁵ ve Kargamış⁵⁶ 1200 ve 800 arası dönemdeki farklı aşamaların bu bölgede kesintisiz tespit edilebilir olduğunu yeterince kanıtlamaktadır. Öncelikle, hem ikinci⁵⁷ hem de birinci binyılda önemli bir merkez olarak büyük rol oynayan Kargamış Höyüğü vaatkâr görünmektedir. Tarihin en önemli olayları buranın zemininde yansımaktadır. Her şeyden önemlisi, Kargamış'ın, III. Ramses⁵⁸ yazıtında da belirtildiği gibi, deniz halklarınca yıkılan şehirlerden biri olması ve bu felaketin yangın katmanının, kültür tabakalarını düzenlememizde bize önemli bir ipucu sunabileceğidir.

47 Hanfman, AJA 53, 1948 S. 152 vd.

48 a.g.e. S. 145-146.

49 Seton Lloyd, *The Times* 8 V 1954, 29/30 VII 1954, 24 IX 1954.

50 J. Garstang, *Exploration in Cilicia* I-V, LAAA XXIV, 1937 s.52 vd, XXV 1938 S. 12 vd. 71 vd. XXVI 1939/40 (Lloyd, Barnett, Fitzgerald); ayrıca krş. Gjerstad, RA 1934 S. 156 vd. Bryn-Mawr ekibinin araştırmaları için bkz. AJA 1935 S. 526, ayrıca krş. Hanfmann AJA 52, s. 138 vd. Nihai metinlerin ilk cildi çıkmıştır; J. Garstang, *Prehistoric Mersin*, Oxford 1953.

51 Hetty Goldmann'ın geçici raporlarına bkz. ; AJA XXXIX 1935 S. 527 vd, XLI 1937 S. 262 vd. XLII 1938 S.30 vd, XLIV 1940 s. 60 vd; ayrıca bkz. Goldmann, "A Crystal Statuette from Tarsus" (*Memoriam Herzfeld* S. 129-133).

52 Karatepe buluntuları üzerine hâlihazırda, Machteld Mellink'in bahsettiği büyük bir literatür mevcuttur (Karatepe, "More light on the dark ages" (*Bibliotheca Orientalis* VII 1950 S. 141-150); ayrıca bkz. Bossert, *Orientalia* XIX 1950 S. 122/125 (Reisen in Kilikien) ve Barnett'in üç yazısı; Karatepe, "The key to the Hittite Hieroglyphs" (*Anatolian Studies* III S. 53-95); JHS 73 S. 140 (Mopsos); *Iraq* IX 1948 S. 56 vd.

53 Şimdilik bkz. Hanfmann AJA 52, 1948 S. 142 vd.

54 Tarihsel durumu en iyi Landsberger tasvir etmektedir, Samal, Ankara 1948 (*Veröffentlichungen der Türkischen Historischen Gesellschaft* VII 16). Güzel sanatlar için bkz. *Späthethitische Bildkunst*, Ankara 1949.

55 Delaporte RHA II 1932/34 S. 145 vd; Delaporte, "Malatya I" (*Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie de Stamboul* V Paris 1940); Ekrem Akurgal, *Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya*, 1946 (*Veröffentlichungen des Archäologischen Instituts der Universität Ankara* Nr. 3).

56 Kargamış için son olarak bkz. Woolley, *Carchemish* III London 1952 (eleştirileri krş. Güterbock, JNES, XIII 1954 s.102-114; M. Mellink, AJA, 1954, s. 247-250; E. Laroche, OLZ 1954, sp. 325 vd. Meriggi, "La ricostruzione di Kargamis" (*Rivista degli Studi Orientali* vol. XXIX, 1954, S. 1-16).

57 Claude Schaeffer'in kazılarında elde ettiği başarılı sonuçlardan, Sedat Alp'in benimle paylaştığına göre, Kargamış'taki bir dizi Hitit kralının isminin tespit edilebilir olduğu görülmüştür. Ayrıca krş. Dossin, "Aplahanda, roi de Carchémish" (RA 35, 1935 S. 115 vd.).

58 H. Grapow, Bossert, *Altkreta* S. 54.

Anadolu'nun kuzey kıyısına dair olarak da bu bölgenin Demir Çağı kültürü hakkında pek bir bilginin olmadığını söyleyebiliriz. Sinop'ta Ludwig Budde ve bu kitabın yazarınca yürütülen kazılarda 7. yüzyıl sonundan daha eskiye uzanan hiçbir kültür kalıntısı bulunamamıştır.⁵⁹ Büyük Hitit Krallığı döneminden bilinen Kaşklar da Hititler gibi güneye göçmüştür.⁶⁰ Doğu Anadolu'yla ilgili olarak da pek bilgi sahibi değiliz. Urartulardan bildiğimiz sanat eserleri⁶¹ 8. yüzyılın ikinci yarısından daha eskiye uzanmamaktadır,⁶² her ne kadar, Krallığın çok daha eski bir dönemde, Asur Kralı II. Asurnasirpal döneminde kurulduğunu bilsek de.

FRİG KÜLTÜRÜNÜN İLK AŞAMASI (775-725) KIZILIRMAK YAYI İÇERİSİNDE İLK FRİG ŞEHİRLERİNİN KURULUŞU

Bu bölümün önceki kısmında, Yunan geleneğine göre Trak ve Friglerin Kuzeybatı Anadolu'yu Troya Savaşı'nın ardından yurt edindiklerini ve Troya VII B2'de bir Trak kavmi mevcudiyetinin *buckelkeramik* yardımıyla kanıtlandığını görmüştük. Frig kavminin aynı adla bu kadar eskiye dek izinin sürülüp sürülemeyeceğini bilmiyoruz. Herodotos şöyle demektedir:⁶³

"Makedonların dediğine göre Friglerin adı çok eskiden, Avrupa'da yaşarlarken, Brig idi. Fakat buraya, Asya'ya göç ettikleri zaman, yaşadıkları yerle birlikte adlarını da değiştirdiler."

Fakat Herodot'un anlatısı Frig halkının yaşına dair hiçbir şey söylememektedir. Homeros'un tanıklığı da dönemsel olarak belirsizdir. Homeros kendi zamanındaki veya kendi zamanından kısa bir süre önceki koşulları tasvir edebilir. Bugüne dek Misyada, Marmara Denizi'nde ve Çanakkale Boğazı'nda Orta Anadolu'nun yerleşim höyüklerine ait daha eski Frig sanatıyla herhangi bir yönden ilişkili olabilecek hiçbir kalıntı bulmamış olmamız çok önemlidir. Bunun bu bölgedeki yetersiz kazı araştırmalarına dayandırılıp dayandırılmayacağı veya bir durumu yansıtıp yansıtmadığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Yine de bu bölgeler o kadar da az araştırılmış değildir. Bu kitabın yazarı, söz konusu coğrafyanın çoğu yerinden çıkmış olan ve aralarında boyalı Frig çömleklerinden tek bir parça bile bulunmayan pek çok yayınlanmamış seramik buluntudan haberdardır. Dolayısıyla Frig sanatının doğum yeri Kuzeybatı Anadolu'da olamaz. Birazdan göreceğimiz üzere, bu yer Orta Anadolu'dur. Herodot'un bir pasajından "Frigya"nın en geç Darius döneminde, yani 500 civarında, Lidya'nın doğusunda yer aldığı açıkça anlaşılmaktadır.⁶⁴ Bundan 300 yıl önce, Homeros'ta ise Friglerin Çanakkale Boğazı'yla Sakarya Nehri arasındaki coğrafyanın sakinleri olduğu görülür. Dolayısıyla Friglerin Kuzeybatı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya doğru gerçekleştirdiği bir yer değişiminin söz konusu olduğunu düşünüyoruz. Bu bölümün ilk kısmında Trak kavimlerinin bir diğer kısmının Suriye sınırına dek püskürtüldüğünü ortaya koymuştuk ki, bu kavimlerin güney bölgelerinde ortaya çıkışı Hitit ve Asur yazılı kaynakları ve Tel-el-Cüdeyde'de çıkarılan *buckelkeramik* ile de belgelenmiştir. Asur kralı onlara Muşki adını vermişti. Hitit kaynaklarında ise adları verilmemektedir. Fakat yaşadıkları yer Pakhuva diye anılmaktadır. Muşki ve Mita isimlerinin kulağa Anadolulu gibi gelmesi bu kavmi Trak değil, aksine Anadolulu olarak

59 Sinop kazılarına dair bir rapor yakında *Belleten*'de yayınlanacaktır.

60 Götze, *Kleinasien*, S. 187.

61 Urartu sanatı meselesi hk. son olarak bkz. Barnett, *Iraq* XII 1950 S. 1-43; *Anatolian Studies* III S. 121-129.

62 Ekrem Akurgal, *Sp. Bildk.* S. 138 n. 282.

63 Herodotos VII 73.

64 Herodotos V 49.

nitelendirmeyi akla getirmektedir.⁶⁵ Yine de aynı kavim adının aynı kral adıyla 8. yüzyıl sonunda Asur yıllıklarında yeniden karşımıza çıkması bizi Trakya'dan göç etmiş olan tek bir kavmin söz konusu olduğunu düşünmeye zorlamaktadır.⁶⁶

Midas, Yunan kaynaklarında Trakya'dan gelen Friglerin kralı olarak aktarıldığı için,⁶⁷ Asur yazıtlarındaki isimlendirmenin doğruluğundan şüphe etmek zordur. Dolayısıyla biz de Körte gibi, I. Tiglatpileser'in bahsettiği Muşkilerin, 400 yıl sonra Sargon yıllıklarında karşımıza çıkanlarla aynı olduğuna inanıyoruz.⁶⁸ Hatta, yukarıda söylediğimiz gibi Pakhuva ülkesi halkının Trakya'dan gelen bir kavim olduğuna inanıyoruz.

Seramik materyalin incelenmesiyle, Frig kültürünün doğum yerinin Kızılırmak yayı içerisinde yerleştirilebileceği sonucuna kusursuz biçimde ulaşılmıştır. Fakat, iç kesimdeki platolarda 400 yıl boyunca hiçbir şehrin kurulmamış olduğunu açıkça ortaya koyduğumuzdan, bu bölgedeki Frigler ya Güneydoğu ya da Kuzeybatı Anadolu'dan buraya göçmüştür. Frig sanatının Yunan sanatına güçlü biçimde bağlı olması ve Doğu kökenli herhangi bir etkiden tamamen yoksun olması bize Büyük Hitit Krallığı'nın boş kalan topraklarının 800 civarında, o zaman dek Yunanlarla komşu olan Trak kavimlerin ele geçirildiğini yeterince göstermektedir. Başka bir yerde de ortaya koyduğumuz üzere, bu dönemde Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'ne dek uzanan İyon yayılması başlamaktadır.⁶⁹

İyonlar tarafından Smyrna'nın fethi ve Phokaia'nın iskân edilmesi bu yayılımın ilk somut işaretleridir.⁷⁰ Yüzlerce yıldır terk edilmiş hâlde olan platolarda Yunanlardan güçlü biçimde etkilenmiş bir kültürün aniden ortaya çıkışı Çanakkale Boğazı ile Marmara Denizi ve Misya ile Bitinya'da⁷¹ yaşayan Trak kavimlerinin yaklaşan İyon yayılımı tehlikesinden kaçmak için Frig kavmi idaresinde, terk edilmiş topraklardaki yarı harap Hitit şehirlerine göçmesine dayandırılabilir. 12. yüzyıl başından beri Güneydoğu Anadolu'da yerleşik olan Muşkilerin bu Trak kökenli kavimler koalisyonuna eklenmesi de mümkündür. Hükümdarı Midas'ın 8. yüzyıl sonunda güçlü Asur Devleti'nin büyük rakibi hâline getirdiği Frig Krallığı'nın bu kadar kısa sürede bu kadar büyümesi de böyle açıklanabilir.

Bazı araştırmacılar Frig Devleti'nin 8. yüzyıl sonunda aniden ortaya çıkışının Balkan'dan gelen ek bir göç hareketiyle açıklanabileceğini düşünmektedir.⁷² Bu durumda Frig sanatının Güneydoğu Avrupa ile bağları daha açık biçimde tespit edilebilir olmalıdır. Fakat Frig sanatının ana-

65 H. Th. Bossert Hitit hiyeroglif yazısında "hizmetkâr" anlamına gelen sözcüğün "Midas" diye söylendiğini ve aynı sözcüğün Hitit hiyeroglif yazısında pek çok kez özel isim olarak karşımıza çıktığını benimle paylaşmıştır (ayrıca krş. Bossert, *Jbh. Für Kleinasiat. Forsch.* II S. 328).

66 *Sümeroloji Araştırmaları* (Ankara 1941) S. 982-986.

67 Herodotos I 14; Yine Gordios isimli birinin oğlu olan daha geç dönemden bir Midas'ı da karşılaştırınız, a.g.e. I 35.

68 Ayrıca krş. Körte, *Gordion* S. 10 ve s.21. Muşkilerden II. Assurnasirpal'ın (884-859) bir yazıtında da bahsedilmektedir. Gerçi Winckler burada Muşkilerden bahsedilmesini I. Tiglatpileser yazıtlarının anımsanmasından başka bir şey olarak görmemiştir. Fakat durum Körte'nin hâlihazırda vurguladığı gibi (*Gordion*, S. 10) böyle görünmemektedir. Çünkü Muşkiler I. Tiglatpileser döneminde ve daha sonra da Sargon döneminde Güneydoğu Anadolu'da görüldüye, aradaki dönemde neden aynı bölgede yaşamadılar?

69 1954 yazında Ergili'de, Manyas Gölü'nün güney kıyısındaki antik Daskyleion'da gerçekleştirdiğimiz kazılarda Kuzeybatı Anadolu'daki İyon yayılımının 7. yüzyıl başında başladığı tespit edilebildi (bununla ilgili olarak yakında *Annales Archaeologiae Ancyranı* I 1955'de çıkacak olan makaleme de bakınız.).

70 Phokaia'daki kazıların sonuçları üzerine bkz. Ekrem Akurgal, *Annales Archaeologiae Ancyranı* I 1955.

71 Yunanlara göre Bitinyalılar da Güneydoğu Avrupalı bir Trak kavmidir.

72 Winckler, *Die Völker Vorderasiens* S. 28; JHS 19 s. 48 vd; ayrıca krş. Körte, *Gordion* S. 6/7 ve dipnot 33.

vatanla olan bağlarının çok zayıf olduğunu gördük. Dahası, o dönemdeki bir Trak işgali, dönemin Yunan dünyasında büyük etki yaratmış olur ve eğer böyle bir şey gerçekten yaşanmış olsaydı, Yunan yazarlarca da aktarılmış olurdu.

Daha erken dönemde Kuzeybatı Anadolu'ya yerleşmiş olan Trak kavimleri Orta Anadolu platolarına böylesi siyasî koşullar altında yerleşmiş olmalıdır. Fakat bu yer değişimi onlar için iyi olmuştur. Aslında Hititlerce terk edilen şehirlerin harabelerinde yeni ve el değmemiş bir kültürün oluştuğunu görüyoruz. Boğazköy, Alişar, Gordion, Konya, Kültepe, Maşat ve diğer yerlerde sürdürülen kazılarda bir halkın, orijinal nitelikteki ve Anadolu tarihinde anlamlı bir yere sahip kalıntıları ortaya çıkarıldı.

Önceki bölümlerde münferit kültür kalıntılarından bahsederken Frig kültürünün temel sollarına eğildiğimizden orada elde edilen sonuçları burada kısaca saymakla yetinebiliriz. Bütün materyalin dönemsel düzenlenişinin ardından Frig kültürünün dört ardışık aşamaya bölünebileceği sonucuna ulaşıldı. Seramik materyalin araştırılmasında elde edilebilmiş olan sağlam kanıtlara göre Friglerin en eski kültür kalıntıları hiçbir durumda 775 yılından daha eskiye uzanmamaktadır. Yunan Olgun Geometrik Stili etkisi altında tek bir sanatçının ürünü olarak birden ortaya çıkan Erken Frig Stili daha ziyade 775'ten sonrasına işaret eden bir ortaya çıkış tarihinin izlerini taşımaktadır. Eğer gerikalmışlıktan kaynaklanan olası bir zaman aralığı da hesaba katılırsa Frig sanatının doğum yeri 8. yüzyılın ikinci çeyreğindeki herhangi bir yıla yerleştirilebilir.

Bugüne dek ortaya konan buluntulara göre Erken Frig Stili Kızılırmak yayı içindeki bölgeyle sınırlanmıştır. Frig halkının, kültürlerinin bu aşamasında hâlâ münferit beylerce yönetildiği ve krallığın henüz kurulmamış olduğu düşünülebilir. Fakat hâlihazırda işaret edildiği üzere, siyasî durum müsaitti. Yunanlar, yarımadanın iç kesimleriyle pek ilgilenmiyordu ve Asurlar tarihlerinin perişan bir dönemini yaşıyordu. Öyle ki, Orta Anadolu'daki gelişmeleri engelleyecek durumda değillerdi. Böylece Anadolu'nun kalbinde, kuruluşu birkaç on yıl sonra gerçekleşen sağlam bir devlet ortaya çıktı. Friglerin, tarihlerinin bu döneminde alfabeleri yoktu, tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı ve dokuma ve metal ürünleri üretmeye muhtemelen başlamışlardı. Vazo resimleri anıtsaldı, tektonik bir biçim dili ve katı, fakat, iz bırakıcı, dolayısıyla "feodal" diye nitelendirilebilecek bir dekorasyona sahipti. Hititlerce terk edilmiş olan yarı harap hâldeki kaleler bu feodal beylerce yeniden inşa edilmiş ve bazı binalar tamir işlemlerinin ardından yeniden kullanılmıştı.

FRİG KÜLTÜRÜNÜN İKİNCİ AŞAMASI (725-676) FRİG KRALLIĞI'NIN GORDİON'DA KURULMASI FRİG KÜLTÜRÜNÜN ALTIN ÇAĞI

Frigya Kralı Midas, hükümdarlığının başlangıç tarihinin 738 olarak ve boğa kanı içerek öldüğü tarihin de 696/695 olarak geçtiği Eusebios'un vakayinamesinde iki defa anılmaktadır.⁷³ Sargon yıllıklarında ilk olarak 717 yılında anılmaktadır. Fakat yıllıklarda adının geçtiği en geç tarih 709'dur. Burada geçen "Benden önce hüküm sürmüş olan kralların önünde eğilmemiş olan Mita" ifadesinden Mita'nın Sargon'un selefi döneminde de kral olduğu sonucu çıkarılabilir.⁷⁴ Bu varsayım Eusebios'un tarihlendirmesiyle de mükemmel biçimde uyumlu olabilir. Yine de burada

73 Krş. Körte, *Gordion* S. 20 ve 108.

74 Körte'deki tartışmaya da bkz. Körte, *Gordion*, S. 20 ve 24.

elimizde daha geç bir tarihlendirmeye işaret eden, vakanüvislerin yalnızca yaklaşık olarak doğru verilerinden çok daha ikna edici birkaç arkeolojik kanıt bulunmaktadır. Ayrıca Eusebios'un tarihlendirmeleri, Yunan kolonizasyonu meselesinde pek çok kez tespit edebildiğimiz üzere çoğunlukla güvenilir ve arkeolojik materyalden elde edilen tarihten yalnızca birkaç on yıl sapmaktadır⁷⁵.

Fakat burada 20 yıl civarı bir fark söz konusudur. Bugüne dek ne tümülüslerde ne de Gordion höyüğünde Erken Frig Stili'ne ait bir parça bulunmuştur. Eğer ki bu durum gelecekteki Amerikan kazılarında da değişmezse ve hiçbir Frig seramiği gün yüzüne çıkmazsa, Frig Krallığı'nın başkenti Gordion'un kuruluşunun 725'ten daha önce gerçekleşmediğini söyleyebiliriz. Gordion'un isim babası olduğu söylenen Gordios'un gerçekten Asur yazıtlarında anılan Midas'ın babası olup olmadığı ve oğlundan önce Gordion'da hüküm sürüp sürmediği bilgisinden yoksunuz. Yine de Gordios, oğlu Midas'tan kısa süre önce hüküm sürmüş ve şehir de adını ondan almış olabilir. Gordios, Midas'ın, uzun zaman önce Kuzeybatı Anadolu'da kral olarak hüküm sürmüş atalarından birinin adı da olabilir.⁷⁶ Fakat kanıtlanamayacak olan anlatılardan, Midas'ta tarihsel olarak ispatlanmış ilk Frig kralını görmekte yetinmemiz gerektiğini anlıyoruz.

Midas'ın kendini Kimmer İstilasası sonrasında boğa kanı içerek öldürmesi Eusebios tarafından 696/695'e yerleştirilmektedir.⁷⁷ Fakat biz Frig sanatının, bizim Olgun Frig Stili'mizce temsil edilen altın çağının Gordion'da bu kadar erken sona erdiğine inanmıyoruz. Dolayısıyla Kimmer İstilasası için Julius Africanus'un verdiği 676 tarihinin daha doğru olduğunu varsayma eğilimindeyiz.⁷⁸ Çünkü çıkış noktamız olan 725 tarihi bugünkü durumda oldukça kesin bir zaman sınırıdır. Gordion'da gerçekleşecek yeni kazılarda Erken Frig Stili örneklerinin gün yüzüne çıkarması durumunda Frig Devleti'nin kuruluşu 20-30 yıl daha geriye çekilebilir. Fakat bugün için mevcut objektif kriterlere yönelmeye mecburuz. Buna uygun olarak Frig Devleti'nin kuruluşunu 725 civarına yerleştirdiğimiz için ve ayrıca Krallığın altın çağının biraz daha uzun sürdüğünü tahmin edebileceğimize inandığımızdan, Kimmerlerin Frig Krallığı'nı yere serdiği tarihi 696 civarından ziyade 676 civarına tarihlendirmek istiyoruz. Fakat Kimmerlerin Esarhaddon tarafından, hükümdarlığının dördüncü yılında (677) mağlup edilmesi daha da önemlidir. Fırtına gibi önüne her şeyi katarak ilerleyen Kimmerlerin Küçük Asya'ya bu yıllarda ulaşmış olması akla yatkındır.⁷⁹ Bu vahim olaya ait olup Gordion'da hiçbir zaman eksik olmayan ithal Yunan mallarının yardımıyla gayet doğru tarihlendirilebilecek yangın katmanına mümkün olduğunca kısa sürede erişilmesinin sistematik Amerikan kazılarınca başarılmasını umuyoruz.

Erken Frig Stili'nin yalnızca Kızılırmak yayının iç kısmında karşımıza çıkması, ağırlığın öncelikle Kapadokya'da olduğunu kanıtlamaktadır. Sargon yıllıklarından, Mita'nın geniş topraklara hükmettiği ve Kue Ülkesi'nin pek çok şehrini ele geçirdiği ortaya çıkmaktadır.⁸⁰ Gordion'un bu krallığın batı sınırında yer alması dikkat çekicidir. Dolayısıyla Friglerin başkentlerinin en başta, yani 725 öncesinde Kapadokya'da bir yerlerde olduğuna ve giderek büyüyen Asur tehdidi karşısın-

75 Kyzikos ve Sinope'deki araştırmalarımız hakkındaki rapora da bkz. *Annales Archaeologiae Ancyranı* I 1955.

76 Iuliopolis isimli daha geç dönem yerleşiminin aslında Gordiukome diye adlandırılıyor olması anlamlıdır (Bittel, Kl. St. S. 68).

77 Bu mesele için bkz. Körte, Gordion S. 20 ve 23/24.

78 a.g.e. S.23.

79 Kimmerler meselesi hakkında, Lehmann-Haupt'u da karşılaştırınız; RE Pauly-Wissowa XI 397 vd; Lewy, *Mitteil. der Vorderasiat. Ägypt. Gesellschaft* 29 s. 2; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien" RLV, VI S. 346 vd; Bittel, Kl. St. 54 vd.

80 *Sümeroloji Araştırmaları* s. 983.

da başkentlerini, krallıklarının yalnızca kısa bir ömür süreceği Gordion'a taşıdıklarına inanmak istiyoruz.

Kültürlerinin bu aşamasında Frigler tarım ve hayvancılıkla geçinmeye devam etti. Fakat şimdi, sanat eserlerinden anlaşıldığı üzere, güzel dokuma ve metal eserler üreten ince bir uygulamalı sanat faaliyetine sahiplerdi. Bu dönemin alâmet-i farikası olan ve Yunan çömlek sanatı biçimlerini taklit edip Yunan Geç Geometrik Stili'nden ilham alan Olgun Frig Stili mükemmelliğe erişti. Vazoların halı benzeri dekorasyonu ve iyileştirilmiş tekniği yüksek kalite ve seçkin bir zevkin ürünüdür. Öyle ki, feodal Erken Frig Stili'nin katıksız kabalığı ve anıtsallığının yerini "güzel", saraylı bir stil almıştır. Olgun Frig Stili'nin vazoları o dönem dünyasında çok yaygındı. Bu stilin seramik ve metal örnekleri Kıbrıs, Tarsus ve Kargamış gibi Doğu Yunan kültür merkezlerinde gün yüzüne çıkarılmıştır.

Frig yazısı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ölülerini höyük mezarlara gömme geleneği de bu aşamada ortaya çıkmıştır. Ölülerini toprağa gömmek tek gelenektir. Ankara ortostatları bu dönemde Ankara'nın Frig beylerinin siparişleri üzerine Geç Hitit sanatçılarınca üretilmişti. Çünkü Frigler henüz büyük heykeller üretemiyordu.

Bu dönemde, Küçük Asya'nın kalbi, 450 yıllık bir aradan sonra yeniden güçlü bir devletin eline geçti. Frigler, daha önce Hititlerin yaşadığı yerle hemen hemen aynı olan bölgeyi ele geçirdi. Her iki krallığın coğrafi konumu aynıdır. Fakat, Frig Krallığı'nın ortaya çıkışı sırasında siyasi ve kültürel durum tamamen başka olduğu için, Frigler Hititlerin aksine doğuya değil, batıya yönelmişti. Moortgat bunu müthiş biçimde formüle etmiştir: "Anadolu, gelecekte, dar anlamıyla Ön Asya tarihi için yalnızca ikincil bir öneme sahip olacaktır. Şu andan itibaren Frigler aracılığıyla yüzünü batıya dönmektedir."⁸¹ Asurlarla savaşan Friglerin Yunanlarla dostâne ilişkiler kurduğunu görüyoruz. Herodot'un aktardığına göre Kymeli Demodike veya Hermodike adında bir Yunan kadınıyla evlenmiş olan⁸² Midas üzerinde oturduğu kraliyet tahtını Delphi'deki⁸³ tanrıya adamıştır. Bu dönemde din, müzik ve dans gibi alanlardaki bazı Frig kültür öğeleri Yunanlarca alınmış olabilir.

Frigya'nın, Küçük Asya'nın tek büyük gücü olduğu, Sakarya Nehri'nin doğusundan yaklaşık olarak Fırat Nehri'ne ve Paflagonya'dan Kilikya'ya dek bütün Orta Anadolu'da hüküm sürdüğü bu altın çağda Frigler Doğu ile Batı arasındaki kara ticaretini kontrol ediyor ve muhtemelen kısa süreliğine de olsa, Yunanların Doğu ile olan deniz ticaretinde onlarla rekabet ediyordu. Fakat Friglerin bu aracı rolü federatif devletlerinki gibi kısa süreliydi. Krallığın dağılmasından sonra Anadolu'nun ticaret yolları, İranlıların 6. yüzyılın ilk yarısında durumu yeniden düzene sokmasına dek yine tehlikeli hâle geldi.

81 Moortgat, *Vorderasien im Altertum* s. 385.

82 Bu mesele hk. bkz. Körte, Gordion S.21.

83 Herodot, I 14.

FRİG KÜLTÜRÜNÜN ÜÇÜNCÜ AŞAMASI (676-585) KİMMER İSTİLASI VE KRALLIĞIN KÜÇÜK BEYLİKLERE BÖLÜNMESİ YUNAN ETKİSİNİN ARTMASI

Esarhaddon tarafından 677'de geri püskürtülen istilacı Kimmer grupları Küçük Asya'nın batısına dek fırtına gibi ilerleyip Frig Krallığı'nı ortadan kaldırdı. Ağır bir darbe olmalıydı bu. Krallık yok olmuştu. Yazılı kaynaklar birdenbire kesilmekte ve Frigler hakkında uzunca bir süre hiçbir şey duyulmamaktadır. Fakat onlar, yeniden gayrimerkezî hâle gelmiş ve küçük beyliklere bölünmüş hâlde yaşamaya devam etti. Ankara ve Gordion'daki tümülüslerin bir kısmı ve muhtemelen Kerkenesdağ'daki bir dizi tümülüsün hepsi Kimmer İstilasından sonraki döneme dayanmaktadır. Olgun Frig Stili'nin ikinci aşaması bir yeniden yükseliş dönemidir. Bu aşamanın vazoları da güzeldir ve yüksek kaliteye sahiptir. Fakat özellikle süt beyazı arka plan ve çok cilalı, şarap kırmızısı boyanın ortaya çıkışıyla betimlenen bir farklılığı vardır (Pano 26-27).

Olgun Frig Stili'nin dördüncü aşamasıyla beraber Frig sanatında şaşırtıcı bir dönüş gözlemlenmektedir. Günden güne artan Yunan etkisi altında (Pano 28-31) yerel çömlekler terk edilmiştir. İkinci aşamayla birlikte ulaşılan yükseliş döneminde güzel kaplar ortaya konmuştur. Fakat figüratif tasvirlerden yoksun oldukları için Yunan sanatının vazolarıyla rekabet edememişlerdir. Dolayısıyla, yüzyıl ortası civarında Yunan ithalatının artmaya başladığını ve bundan kısa bir süre sonra Yunan vernikli resminin bölgeye giriş yaptığını görüyoruz. Aynı dönemde, toprağa gömme geleneğine eşlik eden kremasyonun ortaya çıkışı da gözlemlenmektedir.

FRİG KÜLTÜRÜNÜN DÖRDÜNCÜ AŞAMASI (585-500) AĞIRLIĞIN MİDAS ŞEHİRİ BÖLGESİNE KAYMASI YENİ FRİG KÜLTÜRÜ ÖZELLİKLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KADEMELİ GERİLEME

İranlıların Anadolu'da görülmesi Frigleri başkentlerini üçüncü kez değiştirmeye yöneltti. Gordion İranlıların "Kral Yolu" üzerindeydi ve 585'ten beri İran tehdidine, Lidyalılarla Medler arasında Kızılırmak'ta devam eden savaşa maruz kalmaktaydı. Frig kültürü ağırlığının Gordion'dan Midas Şehri'ne taşınması bu yeni siyasî dizilimle açıklanabilir. Burada, Yunan etkisi ve onunla beraber gelen Likya etkisi ve diğer komşu etkiler altında, 6. yüzyıl başında, daha eski iki aşamadan büyük oranda farklı olan yeni bir Frig sanatı ortaya çıktı.

Yeni olan, kayaya oyulmuş kült anıtları ve anıt mezarların ortaya çıkışı ve anıtsal Frig heykeliğinin doğuşuydu. Alfabenin şimdi yaygın biçimde kullanım bulması önemlidir. Fakat yeni Frig kültürü Eskişehir ve Afyonkarahisar arasındaki bölgeyle sınırlı değildi. Aksine, bütün Frig dünyasına yayılmıştı. Frig alfabesi hem burada hem Gordion'da hem de Kızılırmak yayı içerisindeki merkezlerde bağlayıcı unsur olarak kanıtlanabilir. Aynı şekilde, bu aşamanın yeni ürünleri de Midas Şehri bölgesi dışında yaygındır. Kaya mezarları Midas Şehri dışında Paflagonya'da, basamaklı sunaklar da aynı şekilde orası dışında Kapadokya'da da bilinmekteydi. Yalnızca seramik, daha erken aşamalarda olduğunun aksine her yerde aynı değildir. Paflagonya, Kapadokya ve Pontus'taki Frig şehirleri ve kısmen de Galatya bizim yalnızca Geç Frig diye adlandırdığımız seramikten haberdarken, Gordion ve Midas Şehri gibi batıdaki, Yunan kültür bölgesine daha yakın mer-

kezler, yerel gri çömlek dışında, Yunan seramiğini Frig seramiğine yeğlemiş gibi görünmektedir. Küçük Asya'daki İran hâkimiyeti sırasında kendine ait fakat mütevazı bir yaşam süren Frig beyliklerinin Büyük İskender'in Çanakkale Boğazı'nı aşmasıyla (334) tarih sahnesinden silinmesine rağmen Frig kültürü, yukarıda münferit sanat dallarından bahsederken işaret ettiğimiz gibi, varlığını, Frigya'nın çoğu yöresinde farklı gelişimler ve dönüşümler göstererek, Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla nihayete erdiği Geç Roma dönemine dek sürdürdü.

DEĞERLENDİRME

Anadolu tarihinin bu kitapta ele aldığımız beş yüzyılına baktığımızda, yarımada ve coğrafi konumunun doğal durumunun, hem Frig öncesi hem de Frig sonrası dönemde gözlemlediğimiz gibi, her zaman için benzer siyasî durumlara yol açtığını fark edeceğiz. Anadolu'nun kalbinde, yarımadanın en büyük kısmına hükmetmiş bir devletin kuruluşu Anadolu'ya tarihte yalnızca üç kez, yani Büyük Hitit Krallığı döneminde, Midas'ın kısa ömürlü devletinde ve Selçuklu Devleti'nin altın çağında bahsedilmişti. Tarihinin diğer bütün dönemlerinde Küçük Asya'nın siyasî özelliği küçük beyliklere veya şehir devletlerine bölünmesinden ibarettir. Bunun en son örneği olarak da Rûm İmparatorluğu'nun altın çağının ardından ortaya çıkan Selçuklu emirlikleri anılabilir. Fakat Büyük Hitit Krallığı da, Midas'ın devleti ve Selçuklu Devleti gibi federatif devlet özelliklerini korumuştur. Coğrafi açıdan Küçük Asya büyük tezatları barındıran bir topraktır. Öyle ki, birbirinden bağımsız, morfolojik ve iklimsel sınırlarla birbirinden ayrılmış küçük devletler doğal olarak ortaya çıkmıştır. Tarihin her döneminde Küçük Asya'da her birinin kendine ait dili ve geleneği olan pek çok, bazen de bir düzineden fazla halk ve bir o kadar da kültür mevcuttu.⁸⁴

Yalnızca Osmanlıların güçlü imparatorluğu bu toprakların doğasına üstün gelebildi. Fakat onların döneminde Anadolu taşradan başka bir şey değildi. Öyle ki, o zamanlar yarımadanın siyasî ve kültürel birliği için çaba gösterilmemişti. Üniter bir Anadolu devletinin kurulması ihtiyacı tarihte ilk kez Atatürk tarafından duyulmuştur. Yarımadanın başkentini Anadolu'nun kalbine taşıyarak kültürel ve siyasî açıdan üniter bir devletin kuruluşunu tasarlamış ve bu planın gerçekleştirilmesi için birliğin önündeki hem kültürel hem de coğrafi engellerle savaşı derhal başlatmıştır. Onun tarafından manevî birliğe kavuşturulan bu genç ulus şimdi doğanın ve geçmişin yarattığı tezatları aşmak için onun önderliğindeki hareketi sürdürüyor. Şimdi gerçekleşen büyük girişimler, pek çok baraj inşaatı, dayanıklı yol ve limanların inşası, akılcı biçimde yürütülen tarım ekonomisi ve sanayinin ortaya çıkışı yarımadanın elverişsiz doğal koşullarına kısa sürede galip gelme ve böylelikle bir coğrafyanın, binlerce yıldır pek çok halka acı çektirmiş olan kaderini kökünden değiştirme vaadinde bulunuyor.

⁸⁴ Bu mesele de Bittel tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmıştır (*Grundzüge* s. 114 vd.). Yine de burada onun Anadolu'nun geleceğiyle ilgili çıkarımlarını paylaşmadığımızı söylemek istiyoruz.

TABLO I - FRİĞ VAZO RESMİNİN ZAMAN ÇİZELGESİ

Vazo Stilleri		Dönem	Modeller
Erken Frig Vazo Stili (Pano 1-7, 21a, Şekil 1-14)		750 öncesi-730	Doğu Yunan ve Kiklad merkezlerinin Olgun ve Geç-geometrik örnekleri (metop-triglif tipi)
Geçiş Stili (Pano 8, 9a, Şekil 15-18)		750 sonrası-725	Doğu Yunan Geometrik Stili'nin Olgun ve Geç-geometrik örnekleri
Olgun Frig Vazo Stili (Pano 9b vd. Şekil 19-32)		730-600	Yunan Geometrik Vazo Stili'nin Geç-geometrik ve Subgeometrik örnekleri
I.Aşama (Altın Çağ)	Metal kap dekorasyonlu vazolar (Şekil 26-30)	730-700	Yunan Geç-geometrik modelleri
	Yüksek kulplu testiler (Şekil 19-32, Pano 13-15, D4)	730-676	Attika Geç-geometrik testi tipi (Pano D-F)
	Dokuma süslemeli vazolar (Pano 11,12,14, 16,19,20,22)	710-676	Asurlaştırıcı-Hitit ve Aramileştirici-Hitit dokuma modelleri (Pano C)
II.Aşama (Yeniden yükseliş)	Olgun Frig Stili'nin devamı. Süt beyazı kaplamanın ortaya çıkışı. Çok cilalı, şarap kırmızısı kaplamalı ve beyaz yüzeyleri süslemeli vazo grubu. (Pano 26-27)	700-650	
III.Aşama (Dejenerasyon)	Süt beyazı kaplamanın revaçta olduğu dönem.	650-640	Yunan ithalatının başlangıcı (Pano 28-30)
		650-600	
	Vernikli resmin, iki-renkli boyamanın ve Doğululaştırıcı Yunan motiflerinin ortaya çıkışı.	625-600	Yunan vazo tekniğinn ve Doğululaştırıcı Yunan resim motiflerinin alınması
Geç Frig Vazo Stili (Pano 31-35. Şekil 33-46)		600-500	Yunan etkisinin sona ermesi. Fakat Doğululaştırıcı Yunan motiflerinin devam etmesi. (Pano 32, 45-56, Şekil 42-44)
Batı merkezlerinde altın çağ.		600-550	
Orta Anadolu ve Doğu merkezleriyle Pontus'ta altın çağ.		600-500	
Karanlık Dönem		500-300	Yunan biçimli, Yunan, Helenistik sarmaşık dallı vazo ve ritonlar.
Helenistik Dönem Canlanması (Pano 34-35)		300-200	

Olgun Frig Stili'nin örnekleri aslında doğru bir tarihlendirme için hiçbir ipucu sunmamaktadır. 2. Bölüm'de bu aşamayı 7. yüzyılın ilk çeyreğinde başlatmıştık. Fakat Olgun Frig dekoru bizim orada düşündüğümüzden daha uzun süre varlığını sürdürmüş olabileceğinden, şimdi daha uzun bir zaman aralığını düşünmek zorundayız ve bu grubun başlangıç tarihi için 7. yüzyılın ilk yarısını öneriyoruz.

Alişar d2000 testisi Pano 9'da yanlış biçimde "Geçiş Stili" olarak adlandırılmaktadır. Aslında bu bilgi yalnızca Alişar'ın 790 numaralı kabı için geçerlidir. Alişar d2000 kabı (Şekil 30) Olgun Frig eseridir.

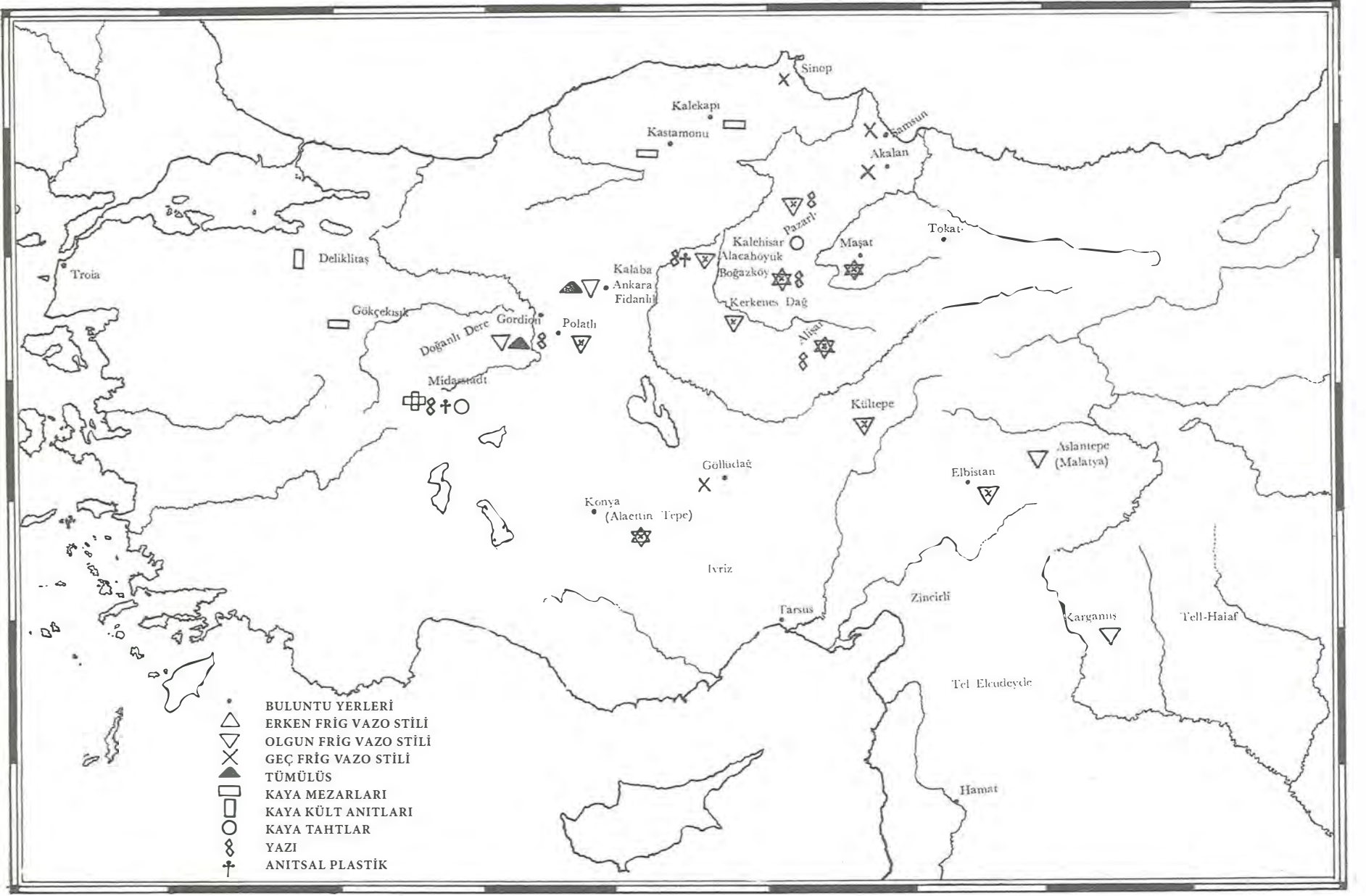
TABLO II - HÖYÜK MEZARLARIN ZAMAN ÇİZELGESİ

Nr.	Yer	Tarihlendirilebilen Buluntu	Ölü Gömme Biçimi
1	GORDION Amerikan kazılarının I nolu tümülüsü Bulletin Un. Mus. Vol.16 s.17 Şekil I	725-690 Olgun Frig Stili testisi	Toprağa gömme
2	GORDION Alman kazılarının III nolu tümülüsü Körte, Gordion S.38 vd	700 civarı Olgun Frig Stili vazoları Pano 11,12,14,20,23, 25	Toprağa gömme
3	ANKARA Fidanlıktaki tümülüs. H. Koşay, TTAED I 1933 s.10 vd.	700-675 Çekiç kulplu bronz tabak Pano 57-59	?
4	GORDION Alman kazılarının IV nolu tümülüsü Körte, Gordion S. 98 vd.	675-650	Toprağa gömme
5	ANKARA Mozole höyüğündeki I nolu tümülüs T.Özgüç, Belleten XI, 1947 S.59 vd.	675-650 Uzun ağızlı bronz ibrik	Kremasyon
6	ANKARA Makridy'nin II nolu tümülüsü E. Akurgal, Bayraklı S.60 Dipnot 14.	650-640 Daha eski tipin subgeometrik kuş kâsesi parçaları Pano H3	Kremasyon
7	GORDION Amerikan kazılarının tümülüsü Bulletin Un. Mus. Vol. 17 s.33 Şekil 26	640-630 Orta tipin subgeometrik kuş kâsesi, Dipnot 203a	Kremasyon
8	GORDION Amerikan kazılarının Savaşçı tümülüsü Bulletin Un. Mus. Vol. 17 s.34-35. Şekil 27-28	650-630 Kertenkele kabartmalı kap parçası Bulletin Un Mus. Vol. 17 Şekil 28 ve kitabımızdaki 197a nolu dipnot	Kremasyon

TABLO II - HÖYÜK MEZARLARIN ZAMAN ÇİZELGESİ

Nr.	Yer	Tarihlendirilebilen Buluntu	Ölü Gömme Biçimi
9	ANKARA Mozole höyüğündeki II nolu tümülüs. Tahsin Özgüç, Belleten XI 1947 S.64 vd.	625-600	Kremasyon
10	KERKENESDAĞ IV nolu tümülüs Schmidt, JSL 45, 1929 S.252 vd.	650-600 Dipnot 60	Kremasyon
11	ANKARA Alman kazılarının I nolu tümülüsü Körte, Gordion, s.130 vd.	700-675 Çekiç kulplu bronz tabak Pano 57-59	Kremasyon
12	GORDION Alman kazılarının II nolu tümülüsü Körte, Gordion S. 104 vd.	560-550 Fildişi <i>kymation</i> Körte, Gordion S.110 Şekil 87	Kremasyon
13	GORDION Alman kazılarının V nolu tümülüsü Körte, Gordion S. 139 vd.	560 civarı Klitias ve Ergotimos'un kylix Gordion Pano 7	Kremasyon
14	GORDION Amerikan kazılarının E tümülüsü Bulletin Un. Mus. Vol. 17 s. 31 Şekil 22	550 civarı Dipnot 266; krş. Bulletin Un. Mus. 17, Nr. 4 s.30 vd.	Kremasyon
15	GORDION Altın bilezikli tümülüs Bulletin Un. Mus. Vol. 16 nr. 1 S. 17 vd.	550-540 Bir Kore heykeli; Doğu Yunan eseri, yayınlanmamış	Kremasyon

BULUNTU HARİTASI

FRİG KÜLTÜRÜNÜN AŞAMALARI

Kültür Aşamaları ve Dönemler	Devlet Biçimi	Ekonomi ve Zanaat	Yazıt	Seramik	Anıtsal Heykel	Anıtmezarlar	Defin Yöntemi	Kült Anıtları
1. Kültür Aşaması 775-725 Kızılırmak yayı içerisinde ilk Frig şehirlerinin kurulması.	Küçük Beylikler	Tarım, Hayvancılık, Dokuma, Metal, Ticaret	YOK	Erken Frig Stili	YOK	?	?	?
2. Kültür Aşaması 725-676 Gordion'da Frig Krallığı'nın kurulması. Frig kültürünün altın çağı.	Krallık (Federatif devlet)	Tarım, Hayvancılık, Dokuma, Metal, Ticaret	?	Olgun Frig Stili, 1. Aşama	YOK	Tümülüsler	Toprağa gömme	?
3. Kültür Aşaması 676-585 Kimmer İstilasası ve Krallığın yıkılışı. Yunan etkisinin başlaması.	Küçük Beylikler	Tarım, Hayvancılık, Dokuma, Metal, Ticaret	7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren	Olgun Frig Stili, 2. ve 3. Aşama ve Geç Frig Stili	YOK	Tümülüsler	650 civarından itibaren kremasyon	?
4. Kültür Aşaması 585-500 Ağırığın Midas Şehri'ne kaydırılması. Yeni Frig kültür özelliklerinin ortaya çıkışı ve tedrici çöküş.	Küçük Beylikler	Tarım, Hayvancılık, Dokuma, Ticaret	Genele yayılmış	Geç Frig Stili	Yaklaşık 585'ten itibaren	Bulunduğu yere göre tümülüsler ve kaya mezarları	Kremasyon	Kaya anıtları ve kaya tahtları

KISALTMALAR

Alaca-Höyük:	Alacahöyük I-III'teki kazılar. Türk Tarih Kurum Yayınları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1935, 1936, 1951
Alâattin Tepe:	1941'deki, Remzi Oğuz Arık yönetiminde gerçekleşen Türk Tarih Kurumu kazıları (yayınlanmamış).
Alt-Anatolien:	Bossert, Altanatolien. Berlin 1942.
Alt-Smyrna:	Ekrem Akurgal, “Bayraklı, Antik Smyrna'daki Kazılar Üzerine İlk Geçici Rapor”, Ankara Üniversitesi Felsefe Fakültesi Dergisi, Bd. VIII 1950 S. I vd.
AM:	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
Bayraklı:	Bkz. Alt-Smyrna
Belleten:	Türk Tarih Kurumu dergisi (Türk Tarih Kurumu, Ankara)
Boğazköy I:	Bittel-Güterbock, Boğazköy, Berlin 1935 (Abh. Der Preussischen Akademie der Wissenschaften)
Brandenburg, E.:	“Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsenfassaden” (Abh. Der Akademie der Wissenschaften XXIII, Bd. III. 1899)
BSA:	The Annual of the British School at Athens
Bulletin:	University Museum of Pennsylvania vol. 16 Nr. I ve vol. 17Nr. 4
CVA:	Corpus Vasorum Antiquorum
GdgK:	Matz, Geschichte der griechischen Kunst. Frankfurt am Main 1950.
Gordion:	G. ve A. Körte, Gordion, Ergebnisse der Ausgrabungen im Jahre 1900 (Ergänzungsheft zum JdI) Berlin 1904.
Grundzüge:	Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen 1950.
Hirschfeld:	Gustav Hirschfeld, Paphlagonische Felsengräber. Berlin 1885. (philos.-hist. Abh. Nicht zur Akad. Gehör. Gelehrter I S. 1-52)
JdI:	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
JHS:	The Journal of Hellenic Studies
JNES:	Journal of Near Eastern Studies
Karahöyük:	T. Özgüç, Karahöyük Kazıları. Ankara 1949 (Türk Tarih Kurumu, Ankara)
KiB:	Kunstgeschichte in Bildern.
Kl. St.:	Bittel, Kleinasiatische Studien. Istanbul 1942.
Konya:	Bkz. Alâattin Tepe.
Larisa:	Larisa am Hermos I-III, Berlin 1940-1942
Leonhard:	Richard Leonard, Paphlagonia. Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1915.
Macridy:	“Une Citadelle Archaique du Pont” (MDOG 12, 1940)
Maşat:	1945'teki, Ekrem Akurgal yönetiminde gerçekleşen Türk Tarih Kurumu kazıları (yayınlanmamış).
MDOG:	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.
OIP:	The University of Chicago, Oriental Institute Publications. The University of Chicago Press, vol. VI, XXIX, XXX

Pazarlı:	Ekrem Akurgal, “Bemerkungen zu den Terrakottareliefs aus Pazarlı”, Belleten VII 1943 S. I vd.
Pazarlı:	H. Koşay, Les Fouilles de Pazarlı. Ankara 1941. (Türk Tarih Kurumu)
Perrot-Chipiez:	Histoire de l'Art V, Paris 1890
Phrygie II:	Gabriel, La Cité de Midas, Topographie, le Site et les Fouilles, Paris 1952 (Institut Français d'Archéologie de Stamboul)
Phrygie III:	Haspels, La Cité de Midas, Céramique et Trouvailles Diverses. Paris 1951 (Institut Français d'Archéologie de Stamboul)
Reber, F. von:	“Die phrygischen Felsdenkmäler” (Abh. Der Akademie der Wissenschaften XXI, III 1897)
RHA:	Revue Hittite et Asianique
RM:	Römische Mitteilungen
RSM:	Ekrem Akurgal, Remarques Stylistiques sur les Reliefs de Malatya. Ankara 1946 (Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınları Nr. 3)
Samal:	Landsberger, Sam'al. Ankara 1948 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu, Ankara)
Schefold:	“Die Tonfriese von Pazarlı”, Istanbul Forschungen 17 (Kleinasien und Byzanz) s. 137-148. Berlin 1950.
Sp. Bildk.:	Ekrem Akurgal, Späthethitische Bildkunst, Ankara 1949 (Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınları Nr. 4)
Sümeroloji Araştırmaları:	Ankara 1941 (Ankara Üniversitesi Sümeroloji Enstitüsü'nün Benno Landsberger yönetimindeki yayınları)
Thera:	Thera II. Dragendorf, Theräische Gräber, Berlin 1903.
TTAED:	Türk tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (Türkiye Müzeler Genel Müdürlüğü dergisi)
WJH:	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts.

METİNDEKİ PANOLARIN LİSTESİ

- Pano A1 Pateli kapları, İstanbul
Pano A2 Pateli kapları, İstanbul
Pano B1 Boubousti kapları, Heurtley, Prehistoric Macedonia s. 227 (Nr. 463-464)
Pano B2 Boubousti kapları, Heurtley, Prehistoric Macedonia s. 227 (Nr. 465)
Pano B3 Kıbrıs kabı, Fairbanks, Catalogue Pano 13 Nr. 182
Pano C1 İvriz Kaya Kabartması, kısmî resim
Pano C2 İvriz Kaya Kabartması, kısmî resim
Pano D1 Münih'teki geç-geometrik Yunan testisi. Iullies, CVA, Münih 3, Pano 142
Pano D2 Aynı testi
Pano D3 Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan testisi. Schweitzer, AM 43, 1918 Pano V 4.
Pano D4 Boğazköy'den Olgun Frig testisi. Bittel, MDOG 77, 1939, s. 37 Şekil 45
Pano E1 Boston'daki geç-geometrik Yunan testisi. Fairbanks, Catalogue Pano XX Nr. 259
Pano E2 Yukarısı: Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan skyphosu. AM 43, 1918 Pano VI 7. Aşağısı: Ashmolean Museum'daki geç-geometrik Yunan testisi. Summary Guide Pano 32 Şekil C
Pano E3: Eski Lambros Koleksiyonu'nun geç-geometrik Yunan testisi. Schweitzer, AM 43, 1918 Pano V 3: şimdi krş. CVA Belgique 3 Pano 2 Şekil 9 a-b.
Pano E4: Atina agorasından geç-geometrik Yunan testisi. Rodney S. Young, Hesperia-Supplement II S. 102 Şekil 72 Nr. XXV 3.
Pano E5: Atina Ulusal Müzesi'ndeki Keramikos'tan geç-geometrik Yunan testisi. Wide, JdI 1899 S. 209 Şekil 84
Pano F1 Boston'daki geç-geometrik Yunan testisi. Fairbanks, Catalogue Pano XXII Nr. 267
Pano F2 Atina'daki geç-geometrik Yunan testisi. Schweitzer, AM 43, 1918 S. 103 Şekil 23
Pano F3 Louvre'daki geç-geometrik Yunan testisi. Schweitzer, AM 43, 1918 s.91 Şekil 18
Pano F4 Atina agorasından geç-geometrik Yunan testisi. R. Young, Hesperia-Supplement II S. 89 Şekil 60.
Pano G1 Atina Ulusal Müzesi'ndeki Yunan geometrik kabı.Wide, JdI 14, 1899. S. 38 Şekil 18
Pano G2 Herakleion/Girit'ten Yunan geometrik kabı. Wide, JdI 1899, S. 36 Şekil 14
Pano G3 Knossos/Girit'ten Yunan geometrik kabı. Wide, JdI 1899, S. 39 Şekil 21
Pano G4 Samos'taki geç-geometrik bir krater parçasının tamamlanmış süsleme sistemi. Eilmann, AM 58, 1933 S. 77 Şekil b.
Pano H1 Samos'un geç-geometrik Yunan parçaları. Technau AM 1929 Beilage 8.
Pano H2 Atina Ulusal Müzesi'ndeki Keramikos'tan geç-geometrik Yunan testisi. Wide, JdI 1899 S. 209 Şekil 82
Pano H3 Ankara'daki bir tümülüstten subgeometrik Yunan kuş kâsesi parçaları, Ankara Arkeoloji Müzesi

METİNDEKİ ŞEKİLLERİN LİSTESİ

- Şekil 1: Alişar kabı (c. 1692 krş. Pano 3b). OIP XXIX Pano 10
Şekil 2: Alişar kabı (c. 1693 krş. Pano 3a). OIP XXIX Pano 10
Şekil 3: Alişar kabı (c. 1694 krş. Pano 1-2). OIP XXIX Pano 10
Şekil 4: Alişar kabı (e2299). OIP XXIX Pano 10. Çap 0.44
Şekil 5: Alişar kabı (e2300). OIP XXIX Pano 10 S. 389 Yükseklik 0.31, Çap 0.415
Şekil 6: Alişar kabı (b2542, krş. Pano 4-5), OIP XXIX Pano 10
Şekil 7: Alişar kabı (e 2319). OIP XXIX Pano 10 s. 389. Yükseklik 0,22, Çap 0, 241.
Şekil 8: Alişar kabı (e1113). OIP XXIX Pano 10 s. 389. Yükseklik 0, 17. Çap 0.2.
Şekil 9: Alişar kabı (3243 krş. Pano 7a). OIP XXIX Pano 10.
Şekil 10: Alişar kabı (3284, krş. Pano 7b). OIP XXIX Pano 10.
Şekil 11: Alişar kabı (e2320). OIP XXIX Pano 10. S. 389 Yükseklik 0, 235, Çap 0, 420.
Şekil 12: Alişar kabı (e1340). OIP XXIX Pano 10, S. 389 Yükseklik 0, 259, Çap o, 40. 4bM katmanının C odasında bulundu.
Şekil 13: Boğazköy kabı. Bittel Grundzüge Şekil 41.
Şekil 14: Alişar kabı (e1883). OIP XXIX Pano 10, s. 389. Yükseklik 0, 245. Çap 0,220.
Şekil 15: Alişar kabı (e1338, krş. Pano 8a-b). OIP XXIX Pano 10, s.389
Şekil 16: Alişar kabı (e284 krş. Pano 8c). OIP XXIX Pano 8, S. 388 Yükseklik 0,083. Çap 0, 129.
Şekil 17: Alişar kabı (e1343). OIP XXIX Pano 8, s.386. Yükseklik 0,08. Çap, 0,085. 4bM katmanının C odasında bulundu.
Şekil 18: Alişar kabı (790, krş. Pano 9a). OIP XXIX Pano 8.
Şekil 19: Alişar kabı (e2249). OIP XXIX Pano 8. S.388. Yükseklik 0, 132. Çap 0, 117.
Şekil 20: Alişar kabı (d514, krş. Pano 10). OIP XXIX Pano 8 s.387 Yükseklik 0, 121. Çap 0,109.
Şekil 21: Alişar kabı (c2743). OIP XXIX Pano 8. S.387. Yükseklik 0, 125. Çap 0, 148
Şekil 22: Alişar kabı (c2685). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0, 08. Çap 0, 107.
Şekil 23: Alişar kabı (d2020). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0, 078. Çap 0, 095.
Şekil 24: Alişar kabı (c1567). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0,061. Çap 0, 076.
Şekil 25: Alişar kabı (e1710). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0,073. Çap 0, 078.
Şekil 26: Alişar kabı (3239). OIP XXIX Pano 8. S.463.
Şekil 27: Alişar kabı (e871). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0,043. Çap 0,080.
Şekil 28: Alişar kabı (e1346). OIP XXIX Pano 8. s. 386. Yükseklik 0,150. Çap 0,192. 4bM katmanının C odasında bulundu.
Şekil 29: Alişar kabı (3244). OIP XXIX Pano 8. s.387. Yükseklik 0,21. Çap 0,222.
Şekil 30: Alişar kabı (d2000, krş. Pano 9b). OIP XXIX Pano 8. S. 387. Yükseklik 0,197. Çap 0,188.
Şekil 31: Alişar kabı (e255). OIP XXIX Pano 8. s.387. Yükseklik 0,095. Çap 0,077.
Şekil 32: Alişar kabı (c2692). OIP XXIX Pano 8. S.386. Yükseklik 0,078, Çap 0,095.
Şekil 33: Alişar kabı (d595). OIP XXIX Pano 9. S.388. Yükseklik 0, 213. Çap 0,212.
Şekil 34: Alişar kabı (d928). OIP XIX Pano 9. S.389. Yükseklik 0, 190. Çap 0, 305.
Şekil 35: Alişar kabı (d521). OIP XXIX Pano 9.
Şekil 36: Alişar kabı (d926). OIP XXIX Pano 9. S.389. Yükseklik 0, 285. Çap 0, 300.
Şekil 37: Alişar kabı (1836). OIP XXIX Pano 8. S.352
Şekil 38: Alişar kabı (e1020). OIP XXIX Pano 8. S.387, Yükseklik 0, 116. Çap 0,108.
Şekil 39: Alişar kabı (a 259). OIP XXIX Pano 9. s.463

- Şekil 40: Alişar kabı (c97).OIP XXIX Pano 9.
- Şekil 41: Alişar kabı (d2357).OIP XXX Pano 10.
- Şekil 42: Alişar kabı (c36).OIP XXX Pano 10.
- Şekil 43: Alişar kabı (3278).OIP XXIX Pano 8.
- Şekil 44: Alişar kabı (c36, krş. Şekil 43).OIP XXX Pano 10.
- Şekil 45: Alişar kabı (c89).OIP XXX Pano 10.
- Şekil 46: Alişar kabı (184, krş. Pano 32a).OIP XXIX Pano 10.
- Şekil 47: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 51a). H. Demiralp çizimi.
- Şekil 48: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 54a). H. Demiralp çizimi.
- Şekil 49: Pazarlı kil friz levhası (krş.Pano 53c)
- Şekil 50: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 54a)
- Şekil 51: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 45b)
- Şekil 52: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 45a)
- Şekil 53: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 54b)
- Şekil 54: Pazarlı kil friz levhası (krş. Pano 46a)
- Şekil 55: Kalehisar'daki kaya tahtı (krş. Pano 44). M. Akök çizimi.

PANO LİSTESİ

- Pano 1 a,b: Büyük Alişar kapları (c1694). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf, Burhan Görgüç. Yükseklik 0,403. Çap 0,48. 4bM katmanının D odasında bulunmuştur. Krş. OIP XXIX s.389 ve s.374 Şekil 423.
- Pano 2 a,b: Pano 1'dekiyle aynı kap. Fotoğraflar: Burhan Görgüç.
- Pano 3a: Büyük Alişar kabı (c1692). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,400. Çap 0,455. C1694 ile birlikte bulunmuştur. Pano 1-2. OIP XXIX 373 Şekil 422, krş. s.389
- Pano 3b: Büyük Alişar kabı (c1692). Ankara Arkeoloji Müzesi. Yükseklik 0,40. Çap 425. C1694 ile birlikte bulunmuştur, Pano 1-2. OIP XXIX s.372 Şekil 421. Krş. s.389
- Pano 4-5: Büyük Alişar kabı (b2542). İzmir Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Krş. OIP XXIX s.464 ve Pano X.
- Pano 6a: Alişar'dan bir parça. Ankara Arkeoloji Müzesi. Bossert, Altanatolien 1059. Krş. Bossert, Geschichte des Kunstgewerbes III S.384 Şekil 3.
- Pano 6b: Leningrad'daki bir parça. A. A. Zakharov. Archiv Orientalni II 1930 Pano 31 Şekil 2.
- Pano 7a: Alişar kabı (3243). OIP VI Pano 3; Yükseklik 0,278. Krş. s.259
- Pano 7b: Alişar kabı (3284). OIP VI Pano 4; Yükseklik 0,339. Çap 0,345. Krş. s.259
- Pano 8a,b: Alişar parçaları (e1338). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,37. Çap 0,625. 4bM katmanının C odasında bulunmuştur. Krş. OIP XXIX s.375 Şekil 424 ve s.389.
- Pano 8c: Alişar parçası (e284). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik, 0,083. Çap 0,129. Krş. OIP XXIX s.388, s.366 Şekil 415 ve Pano 8.
- Pano 9a: Alişar kabı (790). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,248. Çap 0,252. Krş. OIP VI s.258. Pano 2.
- Pano 9b: Alişar testisi (d2000). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,197. Çap 0,188. Krş. OIP XXIX s.387, s.363 Şekil 412 ve Pano 8.
- Pano 10: Alişar süzgeçli testisi (d514). Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. OIP s.387, s.365 Şekil 414 Pano 8.
- Pano 11a,b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.8). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik, 0,085, kulpla 0,14. Krş. Körte, Gordion s.58 Şekil 8.Aynı testi. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 12a,b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr. 6). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,10, kulpla 0,13. Krş. Körte, Gordion S.56 Pano 6.
- Pano 13a,b: Kargamış testisi. İstanbul Eski Önasya Müzesi. Fotoğraf:Halit Gökberk. Krş. Bossert, Altanatolien 1068 ve Frankfort, Studies in Early Pottery II 1927 S.162 Şekil 18
- Pano 14a: Pano 12'dekiyle aynı testi. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 14b: Pano 12'dekiyle aynı testi. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 15a,b: Gordion testisi (Tümülüs III Nr. 12). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,11, kulpla 0,135. Krş. Körte, Gordion S.59 Şekil 25.
- Pano.16a,b: Gordion ibriği (Tümülüs III Nr. 3). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,19. Krş. Körte, Gordion. S.54 Şekil 18.
- Pano 17a: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr. 4). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,17. Krş. Körte, Gordion S.56 Şekil 19.

- Pano 17b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.11). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,10, kulpla 0,16. Krş. Körte, Gordion s.59 Şekil 24.
- Pano 18a,b: Gordion tabağı (Tümülüs III Nr. 13). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Çap 0,22 derinlik 0,06. Krş. Körte, Gordion s.60 Şekil 26.
- Pano 19a: Gordion'daki III nolu tümülüsün 6 nolu süzgeçli testisinin kısmî görünümü. Krş. Pano 12 ve 14a. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 19b: Gordion'daki III nolu tümülüsün 3 nolu süzgeçli testisinin kısmî görünümü. Krş. Ano 16. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 20a: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr. 10). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Körte, Gordion, Pano 3.
- Pano 20b: Pano 12, 14a ve 19b'dekiyle aynı testi. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 21: Alâattin Tepe/Konya'dan bir parça. Konya Arkeoloji Müzesi. Yazarın çektiği fotoğraf.
- Pano 22: Alâattin Tepe/Konya'dan bir parça. Konya Arkeoloji Müzesi. Yazarın çektiği fotoğraf.
- Pano 23a,b: Gordion'dan iki testi (Tümülüs III Nr. 20, 22). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. 22 nolu testinin yüksekliği, 0,09. Kulpla, 0,12. 20 nolu testinin yüksekliği, 0,09 Kulpla, 0,11. Krş. Körte, Gordion s.22 Şekil 34 ve 32.
- Pano 24a: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr.16). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,09. Kulpla, 0,12. Krş. Körte, Gordion, S.62 Şekil 28 ve Pano 4.
- Pano 24b: Gordion'dan 20 nolu süzgeçli testi. Krş. Pano 23. Körte, Gordion, Pano 4.
- Pano 25a: Gordion'dan testi (Tümülüs III Nr. 24). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,15, kulpla 0,19. Krş. Körte, Gordion, s.64 Şekil 36.
- Pano 25b: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr. 17). İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk. Yükseklik 0,10, kulpla 0,12. Krş. Körte, Gordion, S.62 Şekil 17.
- Pano 26a: Kökeni bilinmeyen testi. Bossert, Altanatolien, 1073.
- Pano 26b: Ankara çevresinden bir testi. Bossert, Altanatolien 1069-1072.
- Pano 27a: Boğazköy'den testi. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. Bittel-Güterbock, Boğazköy I Pano 14 Şekil 1.
- Pano 27b: Boğazköy'den testi. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,21.
- Pano 28a: Boğazköy'den bir parça. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. MDOG 78, 1940 S.50 Şekil 10 Nr.5
- Pano 28b: Pano 28'de gösterildiği gibi Alaca-Höyük'ten değil, Alışar'dan bir parça. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç.
- Pano 29a: Yukarı: Alaca'dan bir parça.Yükseklik 0,9. Aşağı: Boğazköy'den bir parça. Yükseklik 0,10. Krş. MDOG 78, 1940 s. 58 Şekil 3. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç.
- Pano 29b: Pazarlı'dan parçalar. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraflar: Burhan Görgüç. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 18 (6601), Pano 19 (p.6196).
- Pano 30a: Boğazköy'den testi. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,14. Krş. MDOG 75, 1937 S.46 Şekil 27c.
- Pano 30b: Alaca'dan kap. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,10.
- Pano 31a: Elbistan'dan kap. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. T. Özgüç, Karahöyük Pano 13.
- Pano 31b: Alışar'dan parçalar. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. OIP XXX S.70 Şekil 76.
- Pano 32a: Pano 31a'dakiyle aynı kap. Kısmî görünümü. Fotoğraf: Burhan Görgüç.
- Pano 32b: Alışar'dan bir parça. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Krş. OIP XXX

- s.69 Şekil 74.
- Pano 33: Sinop'tan seramik. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç.
- Pano 34a: Alışar'dan kap. Ankara Arkeoloji Müzesi. OIP VI Pano (kapak).
- Pano 34b: Boğazköy'den kap. Ankara Arkeoloji Müzesi. MDOG 77, 1939 S.11 Şekil 8.
- Pano 34c: Samsun'dan riton parçaları. İstanbul Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Halit Gökberk.
- Pano 35: Prof. Holzmeister'e ait riton. Fotoğraf: Gunda Holzmeister.
- Pano 36a: Büyük Aslantaş'ın kaya mezarı. Reber, Pano 1.
- Pano 36b: Aslankaya kült anıtı. Reber, Pano 3.
- Pano 37a: Aslankaya kült anıtı. Kısmî görünüm. İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğrafı.
- Pano 37b: Aslankaya kült anıtı. Kısmî görünüm. Fotoğraf: Dr. Cahit Kınay.
- Pano 38a: Yıkık aslan mezarının aslan resmi. İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğrafı.
- Pano 38b: Kybele'li kült nişi. Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğrafı.
- Pano 39a: Yazılıkaya kült anıtı (Midas Mezarı). Fotoğraf: Dr. Cahit Kınay.
- Pano 39b: Bahşiş kült anıtı. Fotoğraf: Dr. Cahit Kınay.
- Pano 40-41: Kalekapı/Paflagonya'daki kaya mezarı. Yazarın fotoğrafları.
- Pano 42: Kastamonu/Paflagonya'daki kaya mezarı. Yazarın fotoğrafları.
- Pano 43a: Kastamonu kaya mezarı. Kısmî görünüm. Yazarın fotoğrafı.
- Pano 44: Kalehisar'daki kaya tahtı. Yazarın fotoğrafları.
- Pano 45a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraflar: Burhan Görgüç. 0,41x0,46. Kalınlık 0,04. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 21.
- Pano 45b: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik, 0,42, En: 0,45,5 . Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 54.
- Pano 46a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Koleksiyonu. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,47, En 0,45. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 21.
- Pano 46b: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,155. En, 0,285. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 21.
- Pano 47a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,20, En 0,165.
- Pano 47b: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik, 0,375. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 21.
- Pano 48a: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,13. En 0,178. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 22.
- Pano 48b: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,12. En 0,156. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 22.
- Pano 49a: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,189. En 0,304. Krş. Akurgal, Belleten VII 1943 Pano 5.
- Pano 49b: Pazarlı santorları. Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Koleksiyonu. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,33. En 0,35. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 29.
- Pano 50a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara Arkeoloji Müzesi Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,23. En, 0, 151.
- Pano 50b: Pazarlı'dan bir savaşçı levhası parçası. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik, 0,151, En 0,139.
- Pano 51a: Sfenks ve yırtıcı kuşlu levha. Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Koleksiyonu. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,35. En 0,34. Karl. Koşay, Pazarlı Pano 29.
- Pano 51b: Sfenks resimli parça. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,231.

- En 0,204. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 30.
- Pano 52a: Aslanlı parçalar. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Soldaki parça: Yükseklik 0,158. En, 0,139. Sağdaki parça: Yükseklik, 0,23, En 0,192. Krş. Koşay, Pazarlı Pano 27, 56.
- Pano 52b: Pazarlı aslanı. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik, 0,22, En 0,22. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 27.
- Pano 53a: Pazarlı'dan boğa ve aslanlar. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Soldaki parça: 0,304x0,298. Sağdaki parça: 0,268x0,29. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 23.
- Pano 53b: Pazarlı boğaları. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükselik, 0,40. En 0,26. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 27.
- Pano 54a: Pazarlı keçileri. Ankara Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Koleksiyonu. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik 0,28. En, 0,41. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 31.
- Pano 54b: Pazarlı keçileri. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yükseklik: 0,31. En 0,42. Kalınlık 0,25. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 31.
- Pano 55a: Pazarlı keçileri. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Sol: Yükseklik 0,229. En 0,249. Sağ: Yükseklik 0,253. En 0,176. Krş. Koşay, Pazarlı, Pano 31.
- Pano 55b: Pazarlı keçileri. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Sol: Yükseklik 0,231. En 0,208. Sağ: Yükseklik 0,14. En 0,173.
- Pano 56: Pazarlı'dan yırtıcı kuş resimleri. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Yukarı, sol: 0,18x0,125. Yukarı, sağ: 0,112x0,17. Alt sol: 0,9x0,194. Yukarı, sağ: 0,106x0,116.
- Pano 57a: Ankara fidanlığındaki tümülüsten çıkan bir bronz tabak. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Çap 0,235. Yükseklik 0,7. Krş. Koşay, TTAED I s.10 Nr.1
- Pano 57b: Ankara fidanlığındaki tümülüsten çıkan bir bronz tabak. Ankara Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Çap 0,57. Yükseklik 0,15. Krş. Koşay, TTAED I S.11 Nr.2.
- Pano 58a: Sağ: Ankara fidanlığındaki tümülüsten çıkan bir omphalos kâsesi. Fotoğraf: Burhan Görgüç. Çap 0,17. Yükseklik 0,5. Krş. TTAED I S.11 Nr.4.
- Pano 58a: Sol, Pano57b'deki tabakla krş.
- Pano 58b: Sol, Pano58a sağdaki kâseyle krş.
- Pano 58b: Sağ, Pano 57b'deki tabakla krş.
- Pano 59: Pano57a'daki tabakla krş.
- Pano 60a: Magnesia'dan bir bronz tabak. İzmir Arkeoloji Müzesi. Krş. Akurgal, Bayraklı Pano B2.
- Pano 60b: Ankara fidanlığındaki tümülüsten çıkan bir fibula. Ankara Arkeoloji Müzesi, 0,6x0,6. Krş. Koşay, TTAED I S. 15 Nr. 10
- Pano 60c-d: Gordion'un III nolu tümülüsünün 49 nolu büyük bronz kazanının ahşap kulbu. İstanbul Arkeoloji Müzesi. Korte, Gordion Pano 5.

PANOLAR

PANO 1

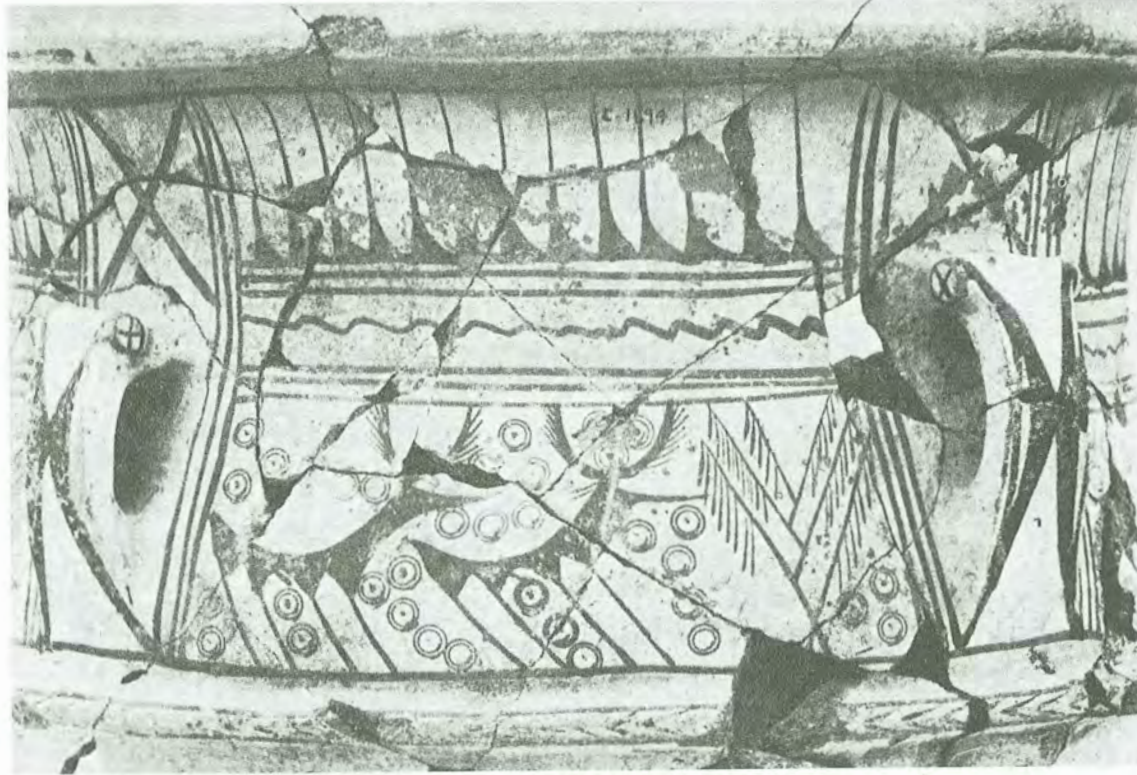
Pano 1a: Büyük Alişar kabı (c1694). Ankara.

Pano 1b: Büyük Alişar kabı (c1694). Ankara.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 2

Pano 2a: Büyük Alişar kabı, kısmî görünüm (c1694). Ankara.

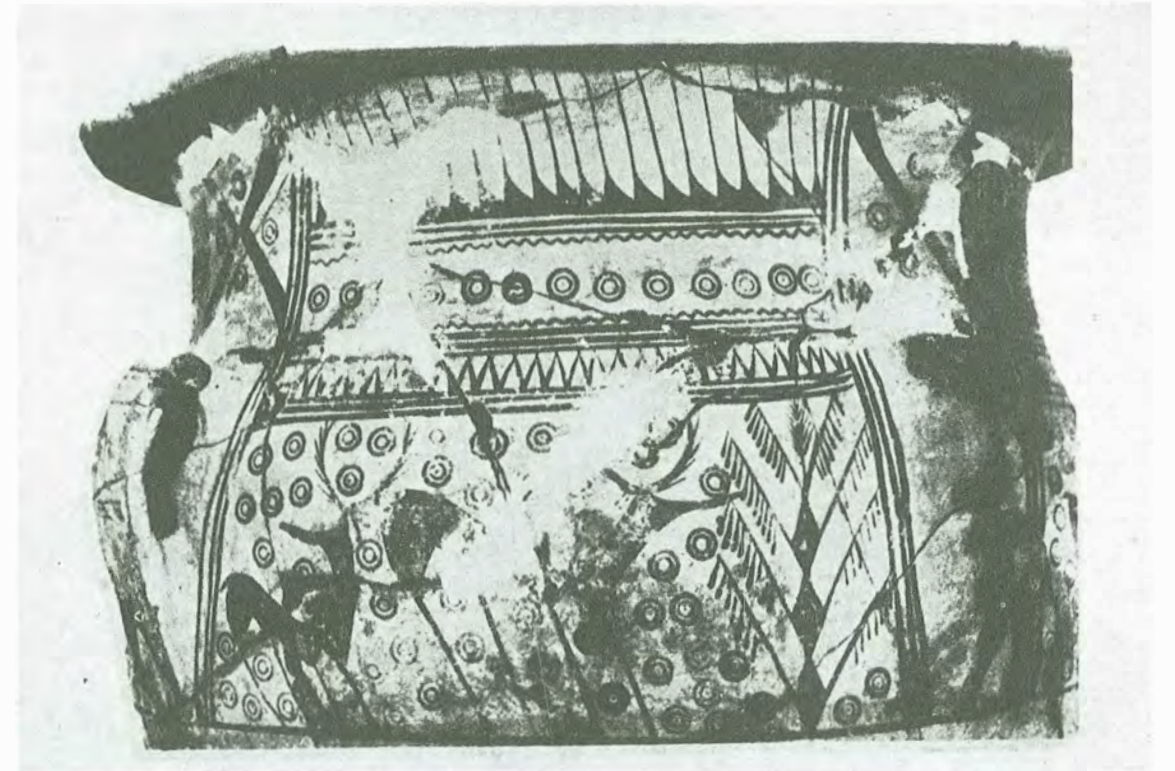
Pano 2b: Büyük Alişar kabı, kısmî görünüm (c1694). Ankara.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 3

Pano 3a: Büyük Alişar kabı (c1693). Ankara.

Pano 3b: Büyük Alişar kabı (c1693). Ankara.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 4

Pano 4a: Büyük Alişar kabı (b2542). İzmir.

Pano 4b: Büyük Alişar kabı (b2542). İzmir.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 5

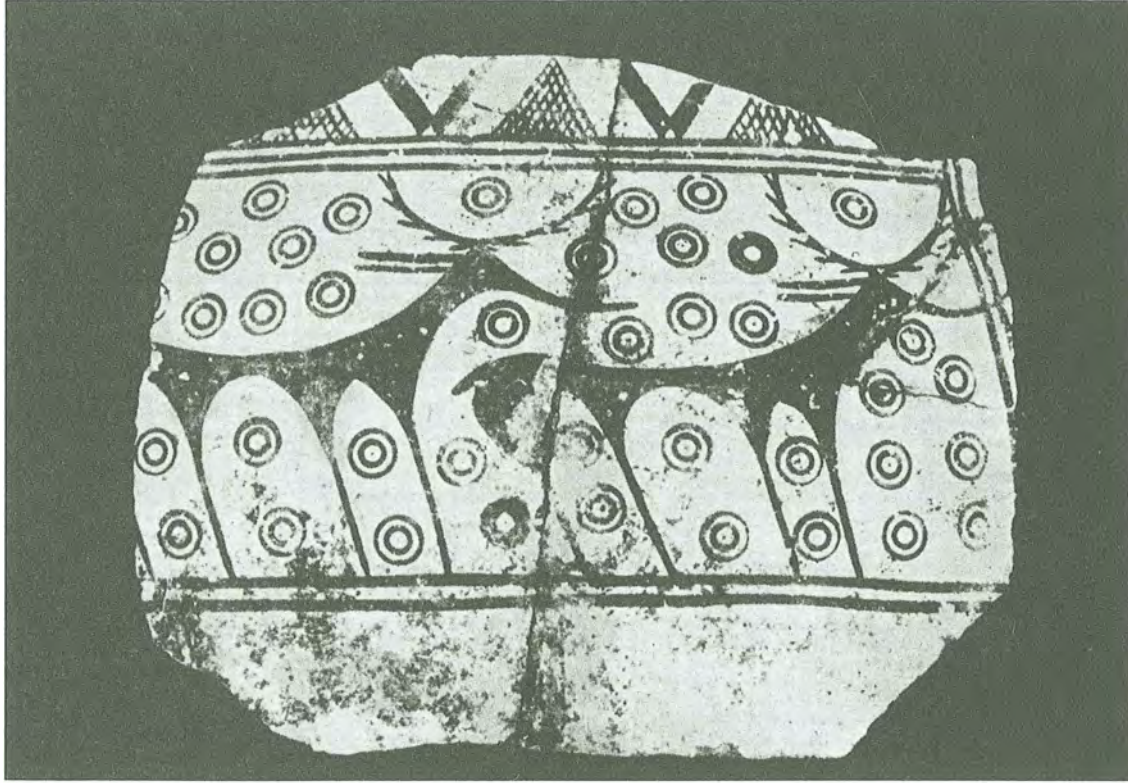
Pano 5a: Büyük Alişar kabı (b2542). İzmir.

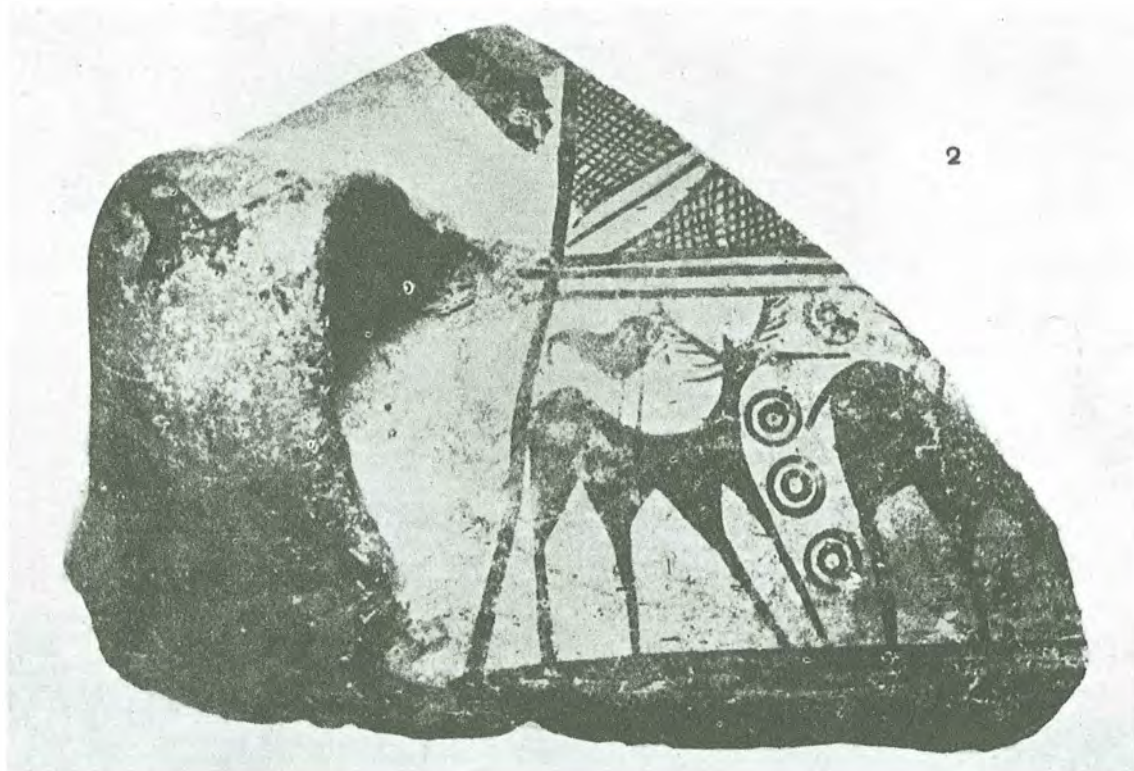
Pano 5b: Büyük Alişar kabı (b2542). İzmir.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 6

Pano 6a: Alişar'dan bir parça. Ankara.

Pano 6b: Leningrad'daki bir parça.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 7

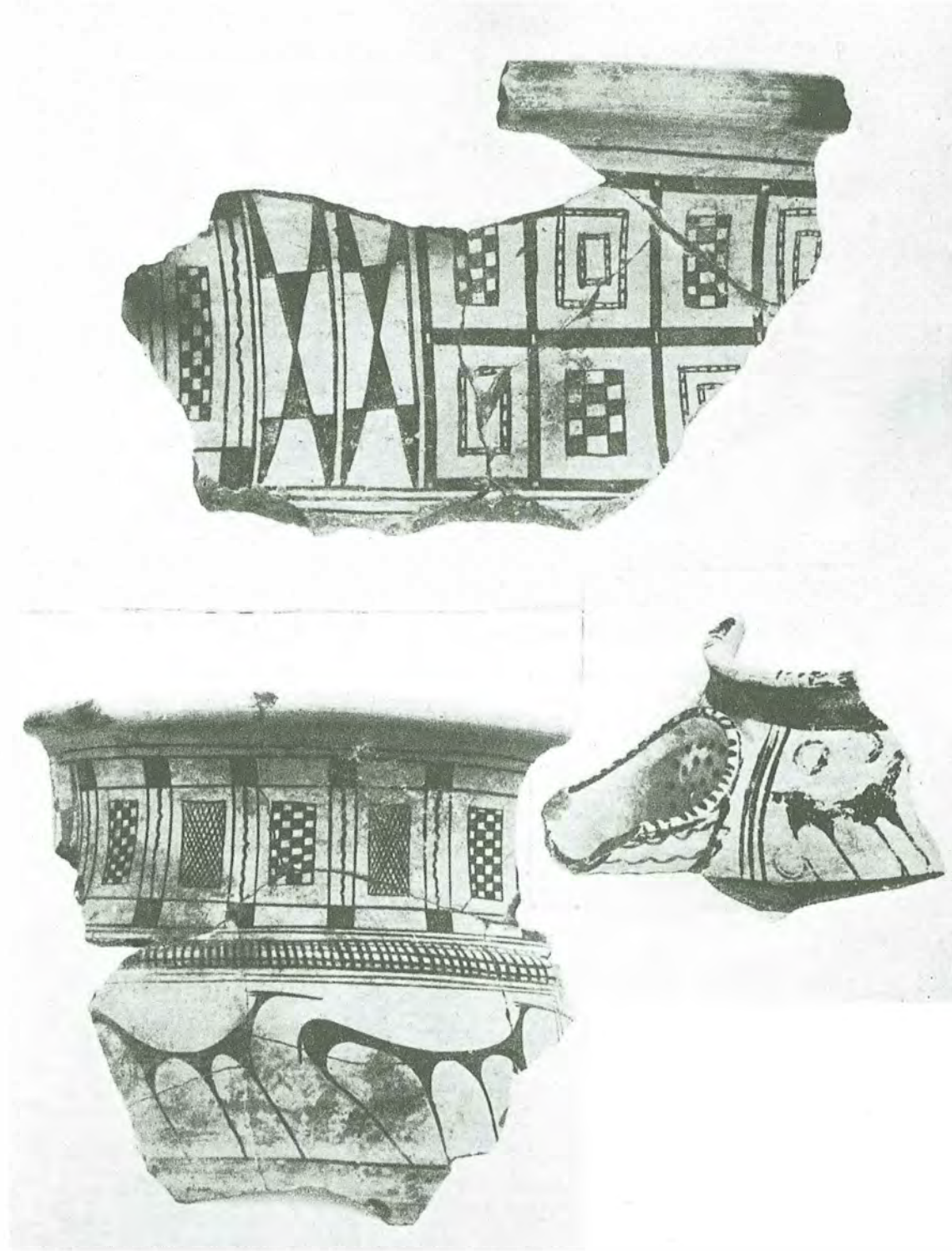
Pano 7a: Alişar kabı (3243). Ankara.

Pano 7b: Alişar kabı (3284). Ankara.

ERKEN FRİG STİLİ

PANO 8

Pano 8: Alişar parçaları.
a-(e 1338) - b-(e 1338) - c-(e 284)

GEÇİŞ STİLİ

PANO 9

Pano 9a: Alişar kabı (790). Ankara.

Pano 9b: Alişar testisi (d2000). Ankara.

GEÇİŞ STİLİ

PANO 10

Pano 10a: Alişar süzgeçli testisi (d514). Ankara.

Pano 10b: Alişar süzgeçli testisi (d514). Ankara.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 11

Pano 11a: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.8). İstanbul.

Pano 11b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.8) İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 12

Pano 12a: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr. 6). İstanbul.

Pano 12b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr. 6). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 13

Pano 13a: Kargamış testisi. İstanbul.

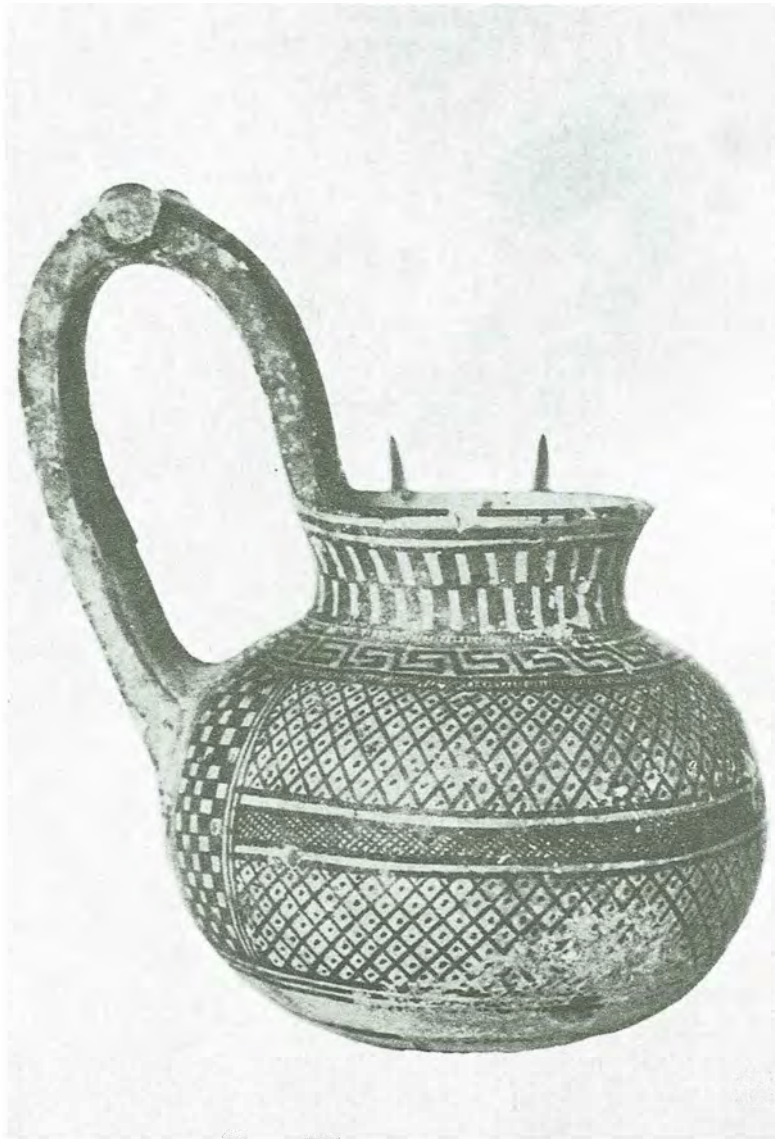

Pano 13b: Kargamış testisi. İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

Pano 14a: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.6) İstanbul.

Pano 14b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.8) İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

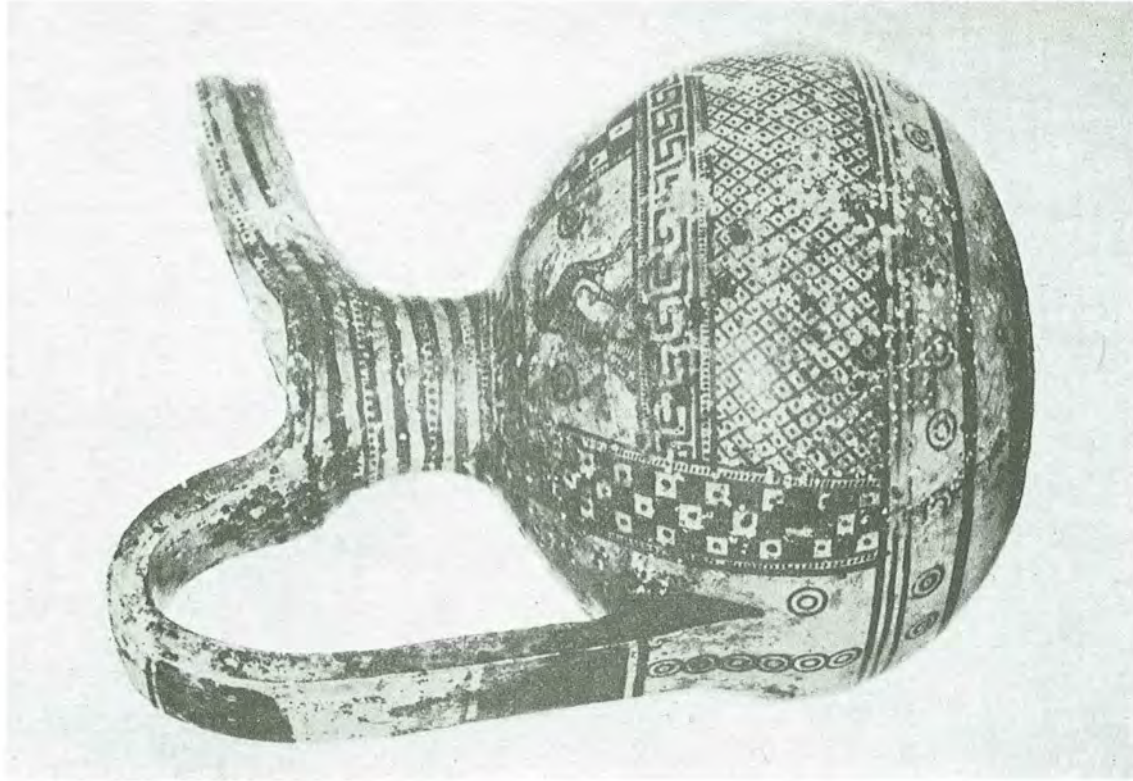
Pano 15a: Gordion testisi (Tümülüs III Nr. 12). İstanbul.

Pano 15b: Gordion testisi (Tümülüs III Nr. 12). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 16

Pano 16b: Gordion ibriği (Tümülüs III Nr. 3) İstanbul.

Pano 16a: Gordion ibriği (Tümülüs III Nr. 3). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 17

Pano 17a: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr. 4). İstanbul.

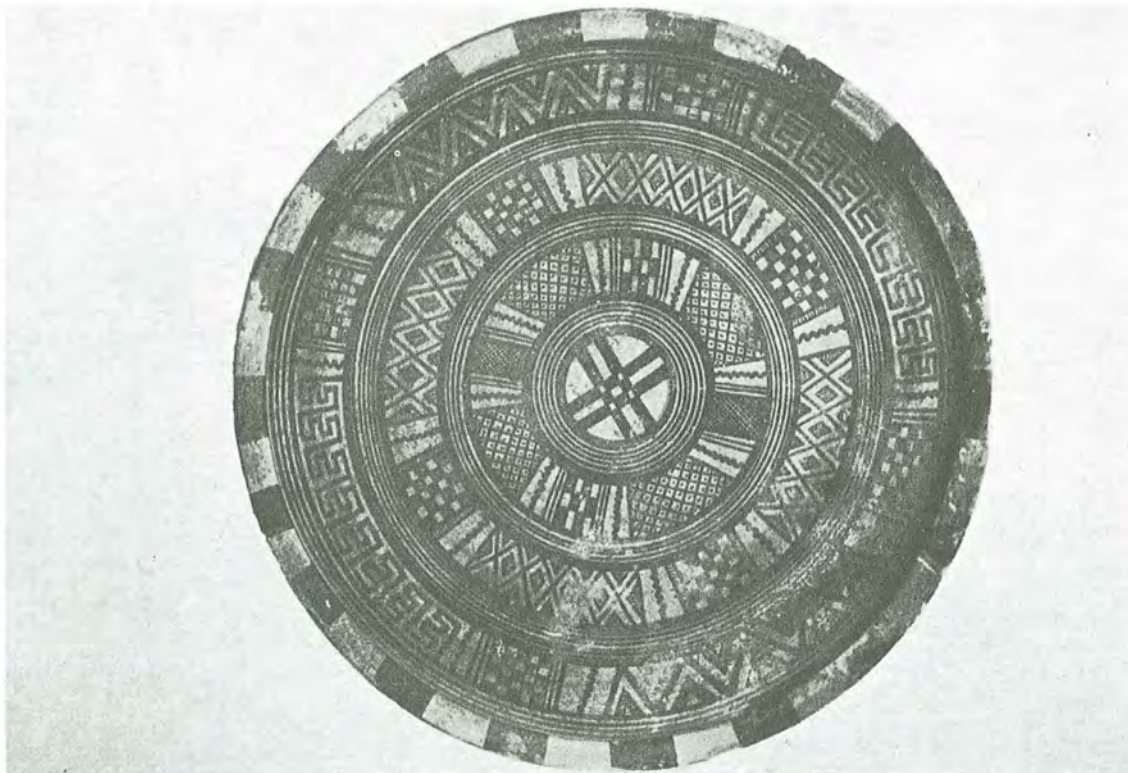
Pano 17b: Gordion süzgeçli testisi (Tümülüs III Nr.5). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 18

Pano 18a: Gordion tabağı (Tümülüs III Nr. 13). İstanbul.

Pano 18b: Gordion tabağı (Tümülüs III Nr. 13). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 19

Pano 19a: Gordion'daki III nolu tümülüsün 6 nolu süzgeçli testisinin kısmî görünümü. (Karş. Pano 14a)

Pano 19b: Gordion'daki III nolu tümülüsün 3 nolu süzgeçli testisinin kısmî görünümü. Krş. Pano 16)

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 20

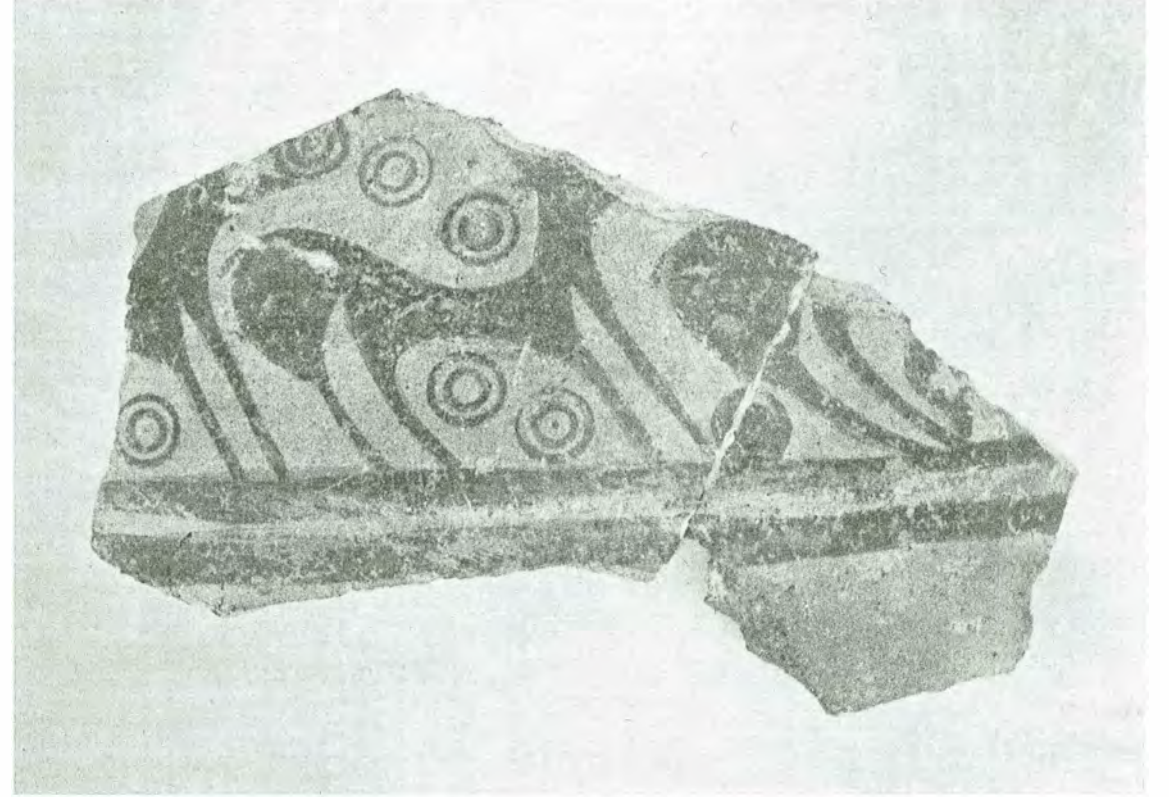
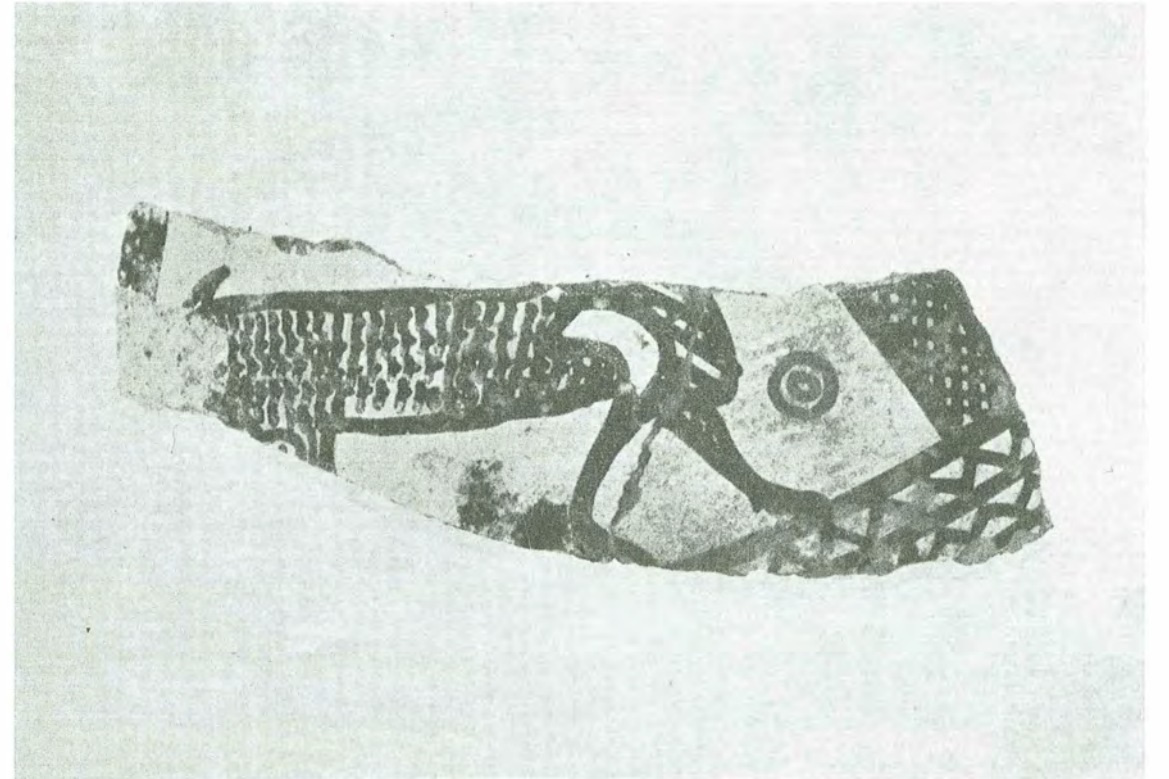
Pano 20a: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr. 10). İstanbul.

Pano 20b: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr. 6). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 21

Pano 21a: Alâattin Tepe/Konya'dan bir parça. Konya.
(Erken Frig Stili)Pano 21b: Alâattin Tepe/Konya'dan bir parça. Konya.
(Olgun Frig Stili, Birinci Aşama)

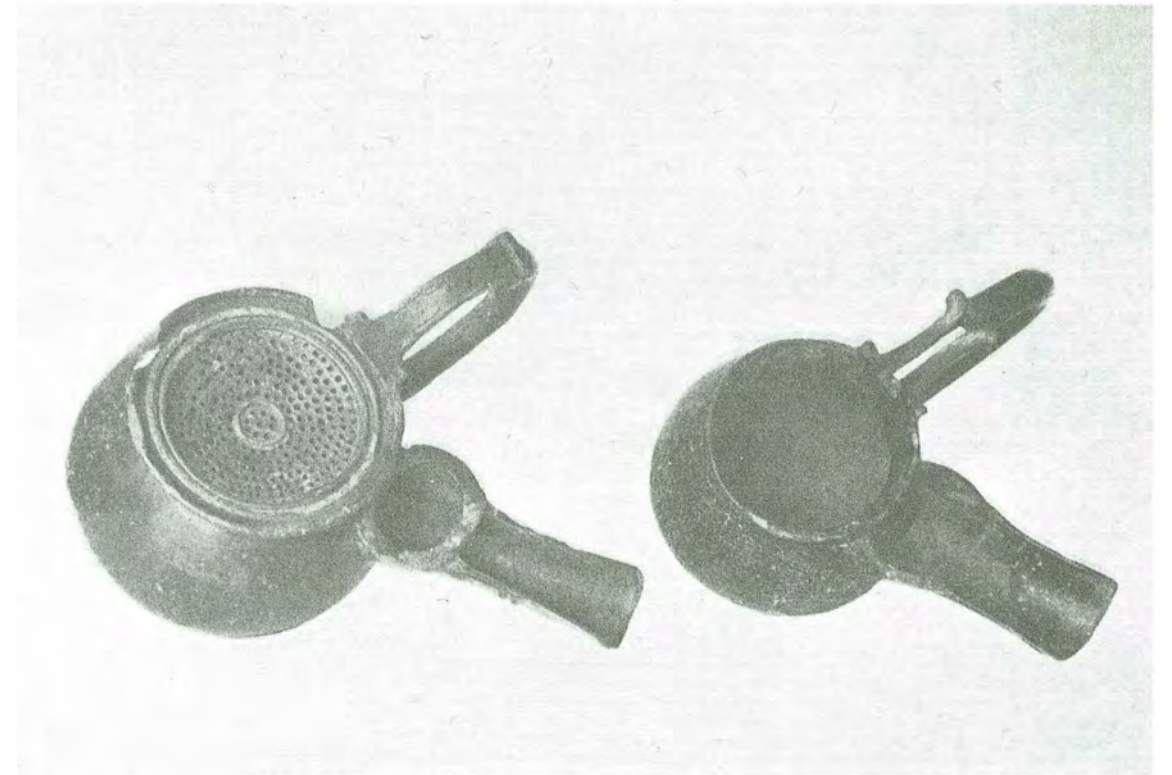
PANO 22

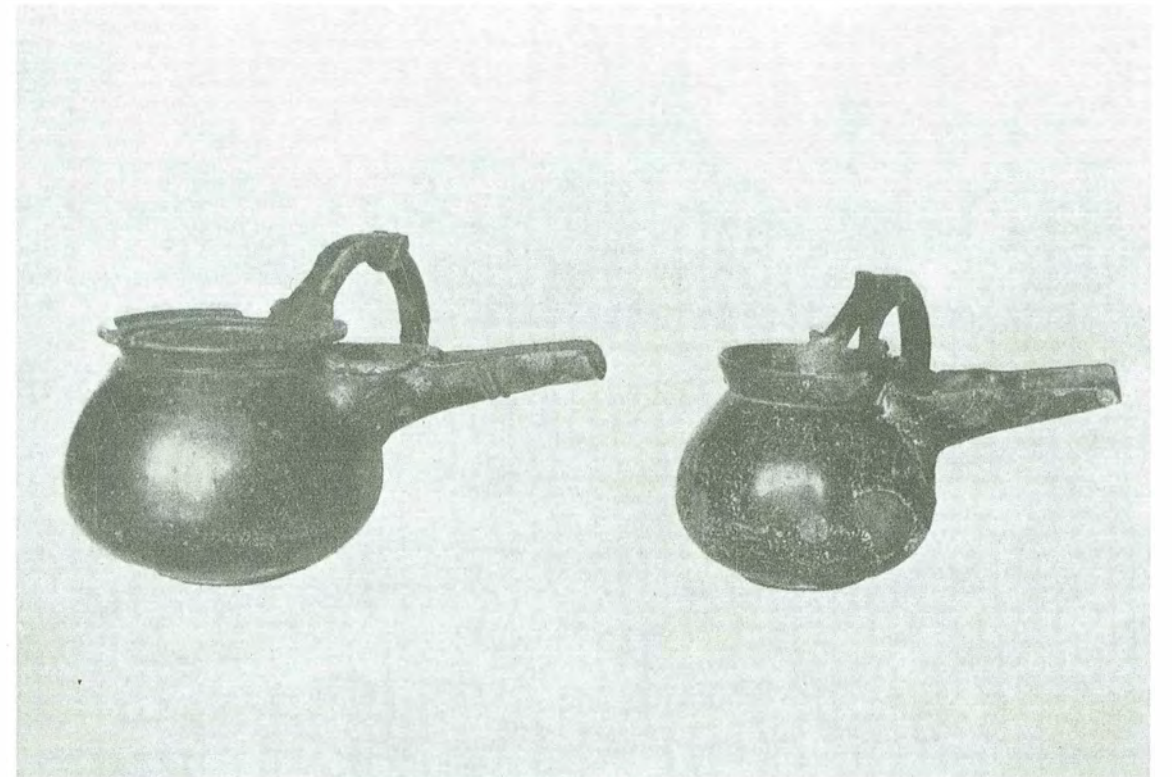
Pano 22: Alâattin Tepe/Konya'dan bir parça. Konya.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 23

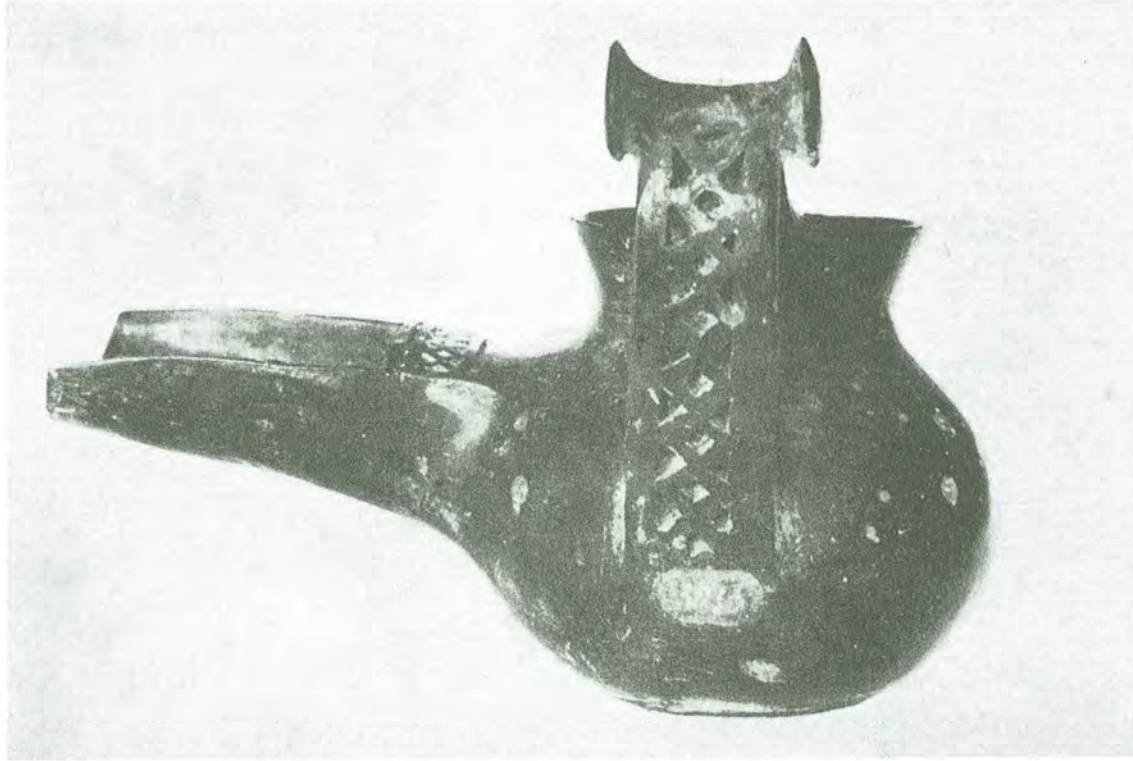
Pano 23a: Gordion'dan iki testi (Tümülüs III Nr. 22,20). İstanbul.

Pano 23b: Gordion'dan iki testi (Tümülüs III Nr. 22,20). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 24

Pano 24a: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr.16). İstanbul.

Pano 24b: Gordion'dan testi (Tümülüs III Nr.20). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 25

Pano 25a: Gordion'dan testi (Tümülüs III Nr. 24). İstanbul.

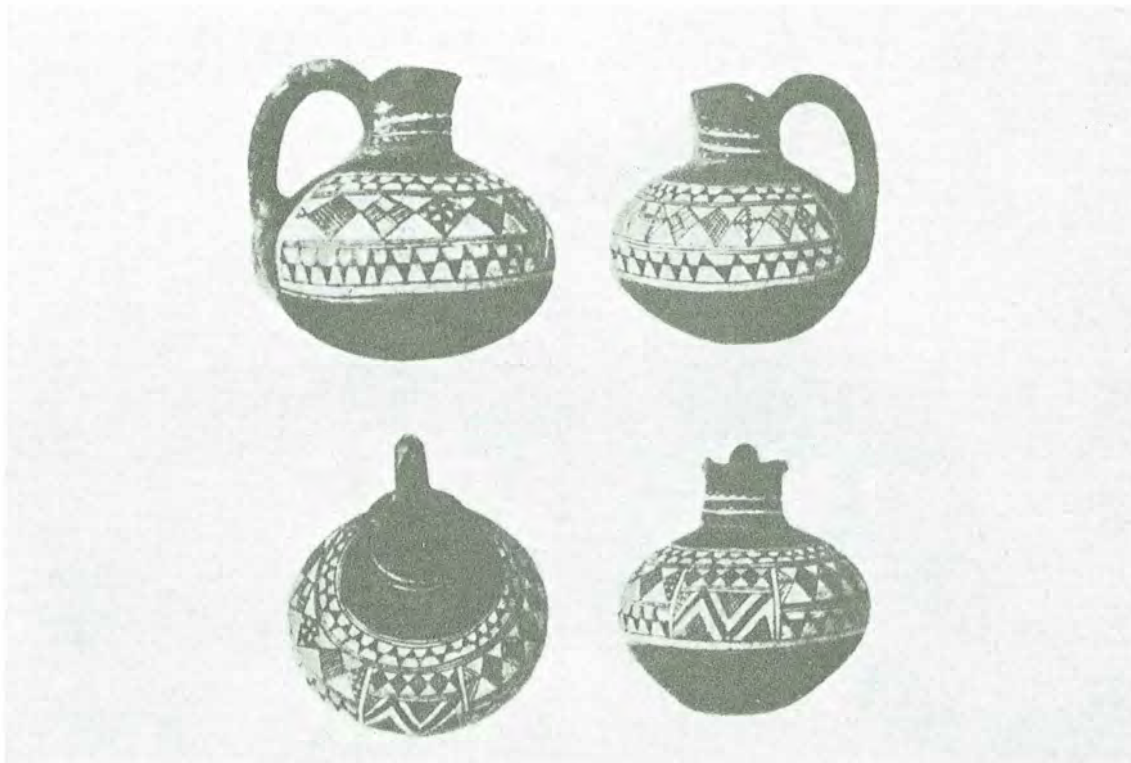
Pano 25b: Gordion'dan süzgeçli testi (Tümülüs III Nr. 17). İstanbul.

OLGUN FRİG STİLİ
(Birinci Aşama)

PANO 26

Pano 26a: Kökeni bilinmeyen testi. (Sanat simsarında.)

Pano 26b: Ankara çevresinden bir testi. (Sanat simsarında)

OLGUN FRİG STİLİ
(İkinci Aşama)

PANO 27

Pano 27a: Boğazköy'den testi. Ankara.

Pano 27b: Boğazköy'den testi. Ankara.

OLGUN FRİG STİLİ
(İkinci Aşama)

PANO 28

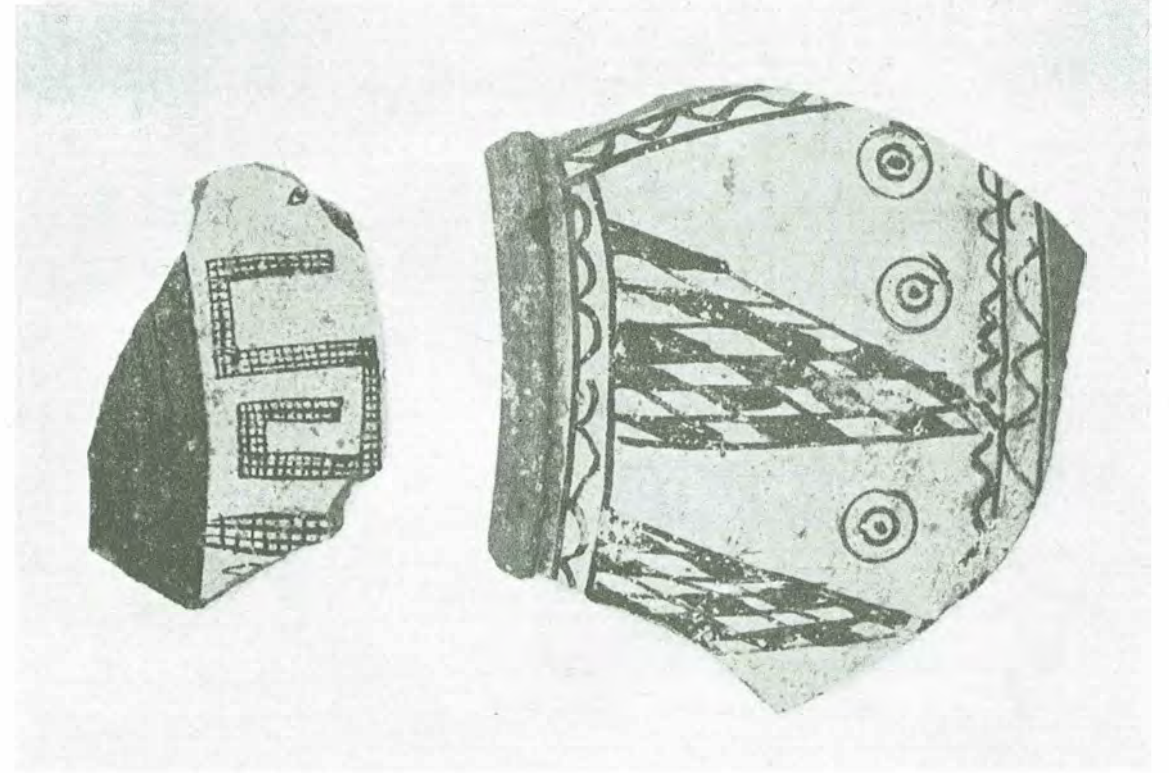
Pano 28a: Boğazköy'den bir parça. Ankara.

Pano 28b: Alacahöyük'ten bir parça. Ankara.

OLGUN FRİG STİLİ
(Üçüncü Aşama)

PANO 29

Pano 29b: Pazarlı'dan parçalar. Ankara.

Pano 29a: Alaca ve Boğazköy'den parçalar. Ankara.

OLGUN FRİG STİLİ
(Üçüncü Aşama)

PANO 30

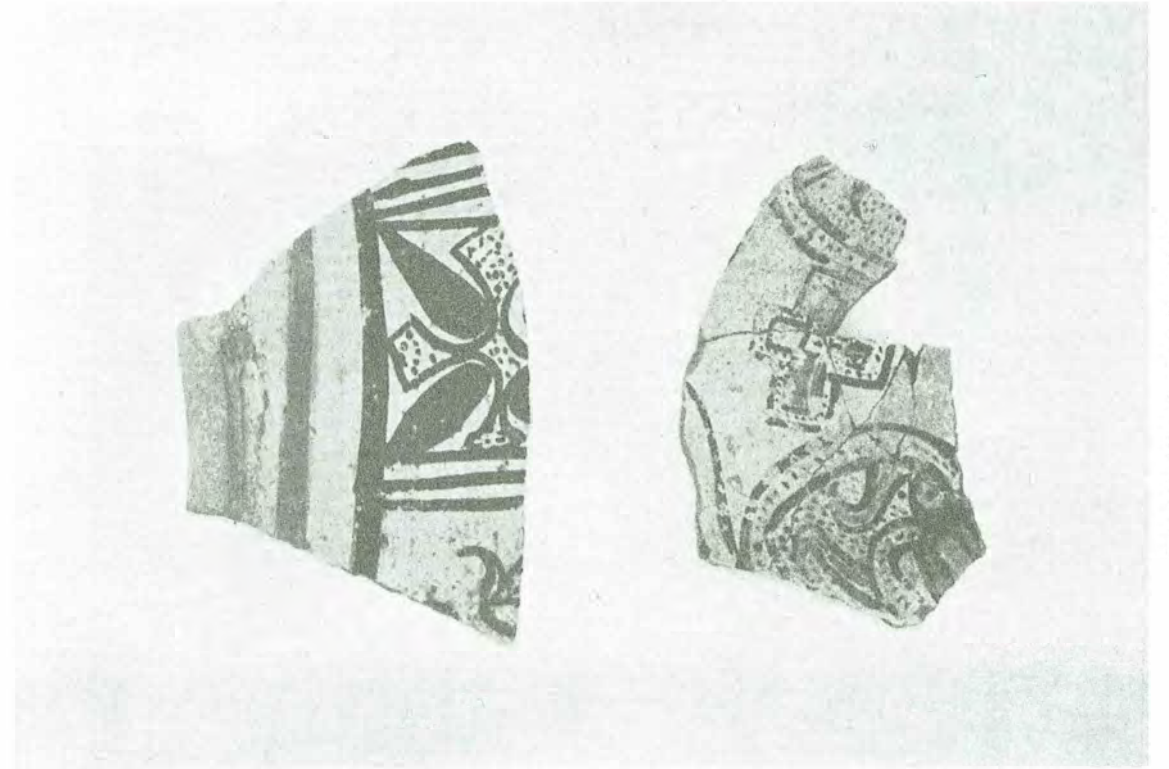
Pano 30a: Boğazköy'den testi. Ankara.

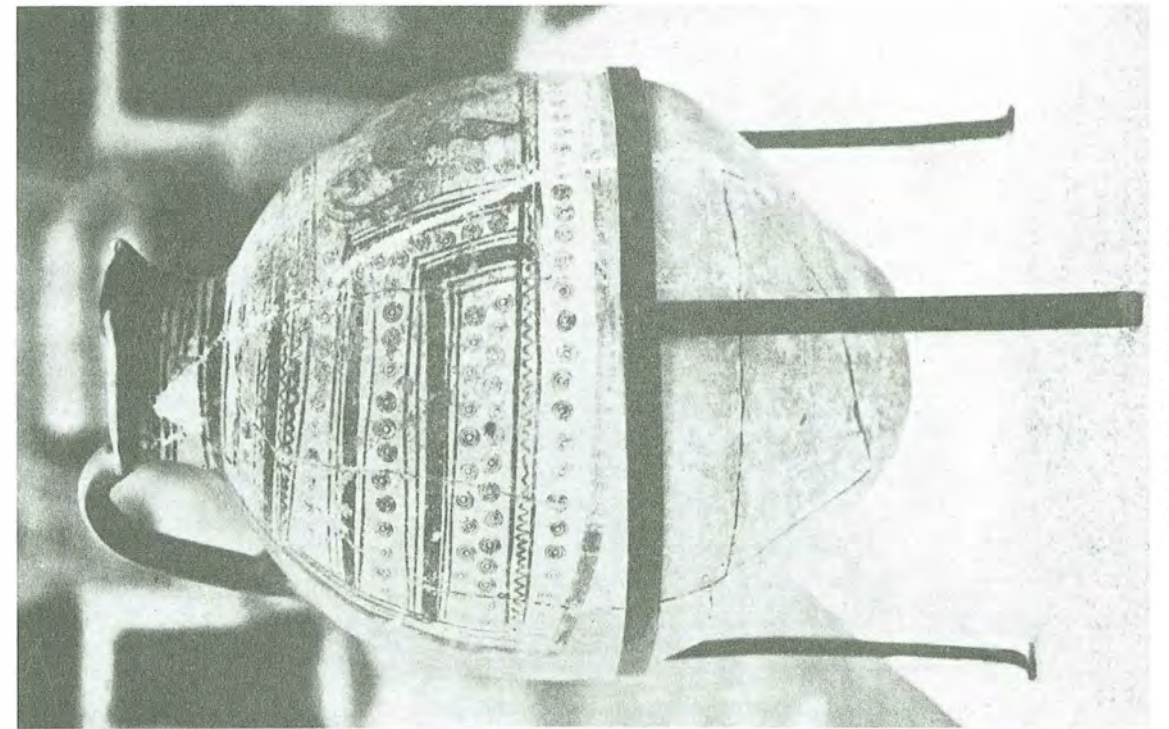
Pano 30b: Alaca'dan kap. Ankara.

OLGUN FRİG STİLİ
(Üçüncü Aşama)

PANO 31

Pano 31b: Alışan'dan parçalar. Ankara.

Pano 31a: Elbistan'dan kap. Ankara.

GEÇ FRİG STİLİ

PANO 32

Pano 32a: Elbistan'dan kap, kısmî görünüm (karş. Pano 31a). Ankara.

Pano 32b: Alişar'dan bir parça. Ankara.

GEÇ FRİG STİLİ

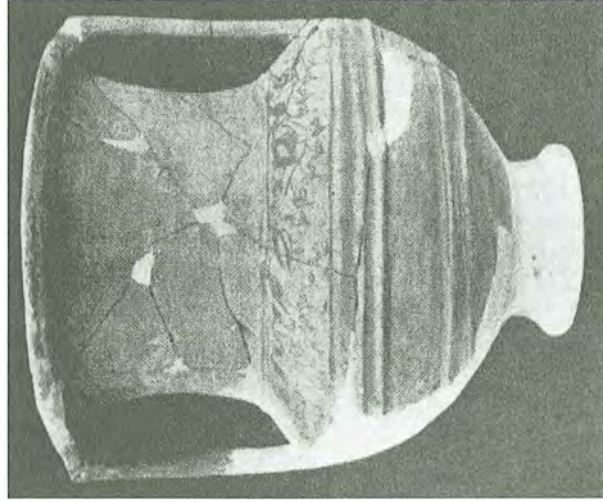
PANO 33

Pano 33: Sinoptan seramik. Ankara.

GEÇ FRİG STİLİ

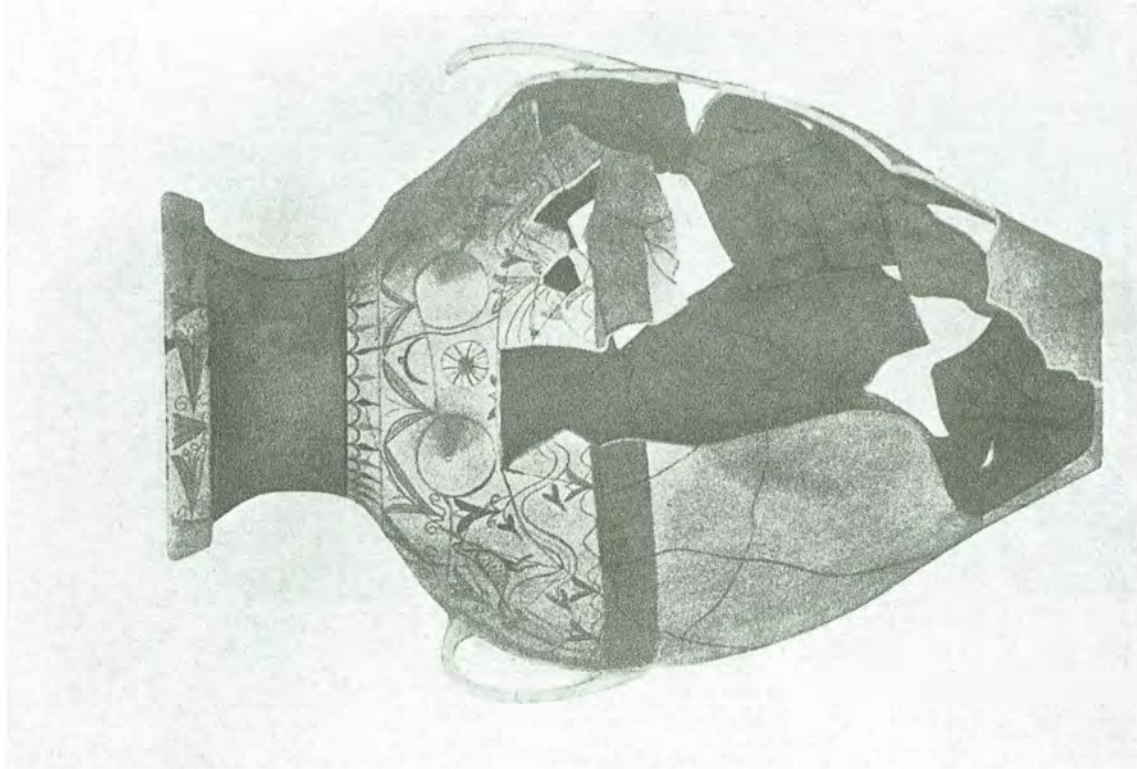
PANO 34

Pano 34b: Boğazköy'den kap. Ankara.

Pano 34c: Samsundan riton parçaları. İstanbul.

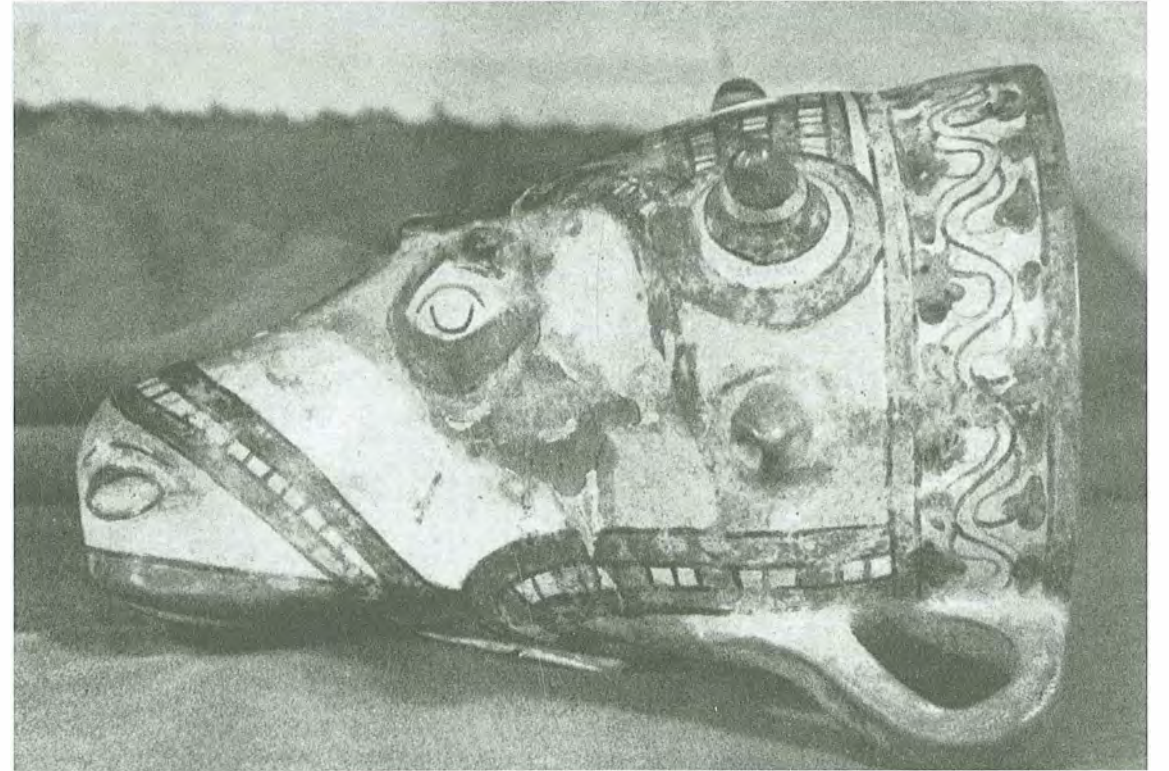
Pano 34a: Alişar'dan kap. Ankara.

GEÇ FRİG STİLİ
(Helenistik dönemde varlığını sürdüren)

PANO 35

Pano 35a: Şahsa ait bir riton.

Pano 35b: Şahsa ait bir riton.

GEÇ FRİG STİLİ
(Helenistik dönemde varlığını sürdüren)

Pano 36a: Büyük Aslantaş'ın kaya mezarı. Reber, Pano 1.

Pano 36b: Aslankaya kült anıtı.

Pano 37a: Aslankaya kült anıtı. Kısmî görünüm.

Pano 37b: Aslankaya kült anıtı. Kısmî görünüm. (Aslanlı Kybele)

Pano 38a: Yıkık aslan mezarının aslan heykeli.

Pano 38b: Kybele'li kült nişi.

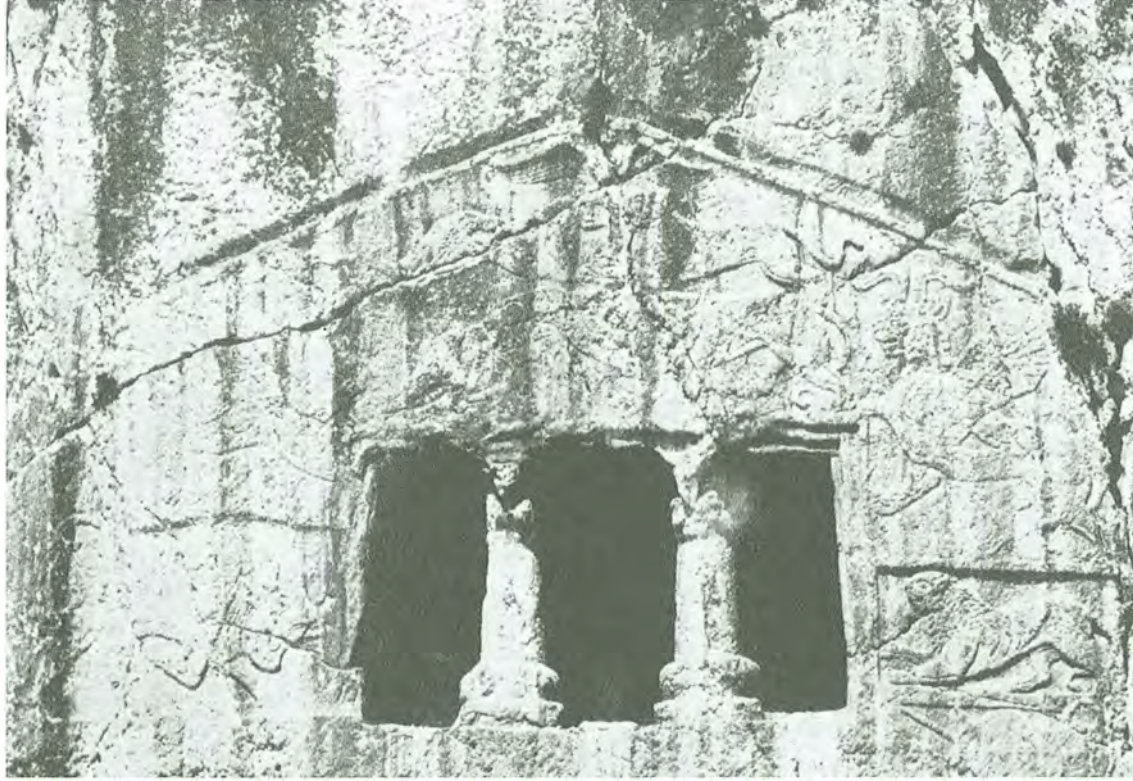

Pano 39a: Yazılıkaya kült anıtı (Midas Mezarı)

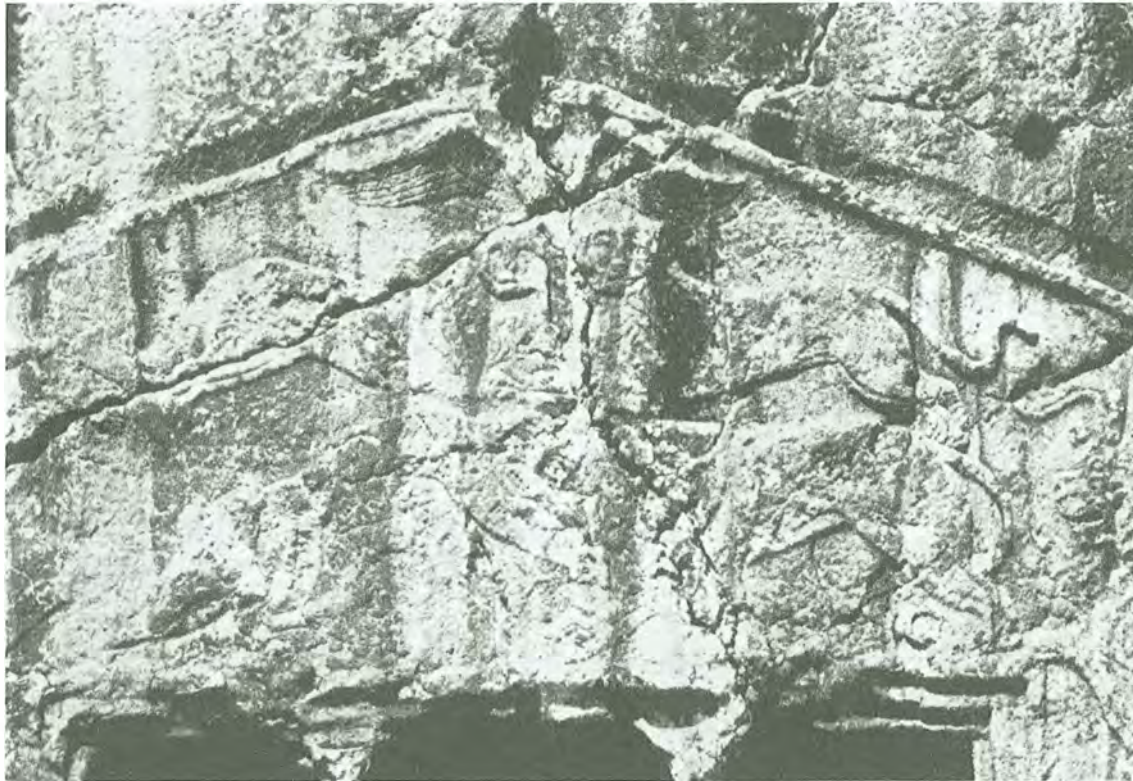

Pano 39b: Bahşiş kült anıtı.

PANO 40

Pano 40a: Kalekapı/Paflagonya'daki kaya mezarı.

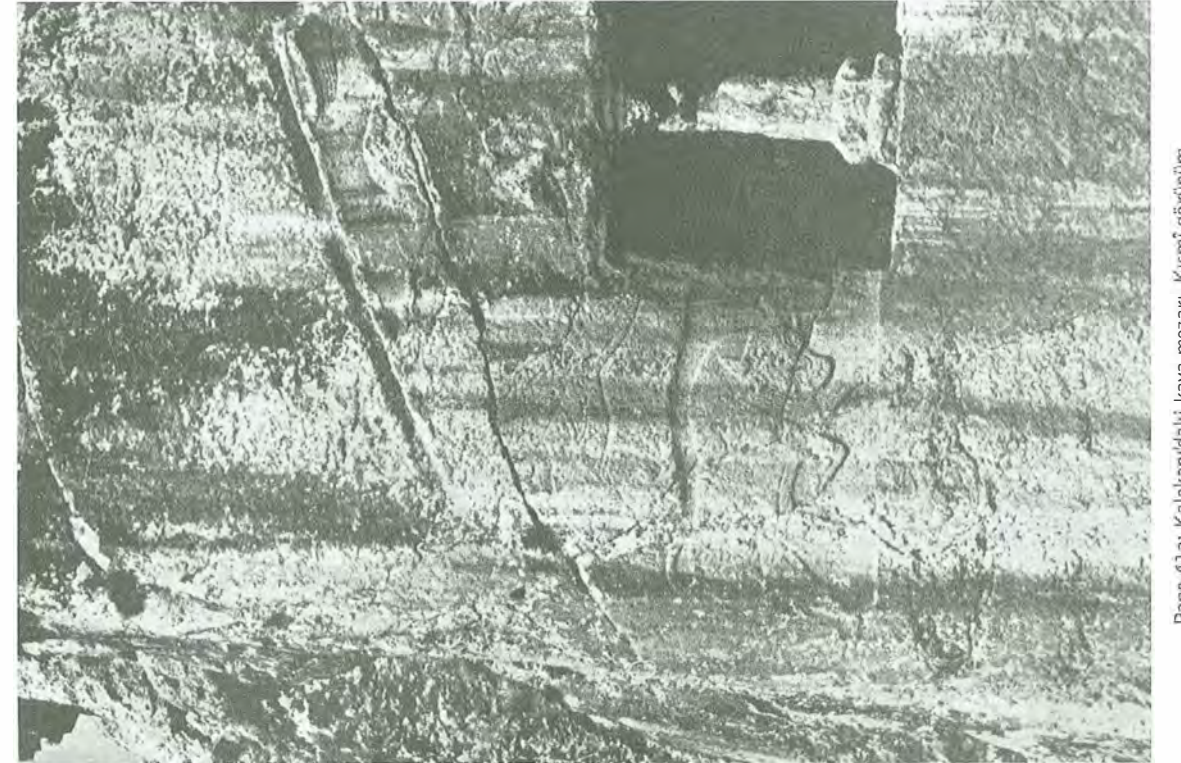

Pano 40b: Kalekapı/Paflagonya'daki kaya mezarı.

PANO 41

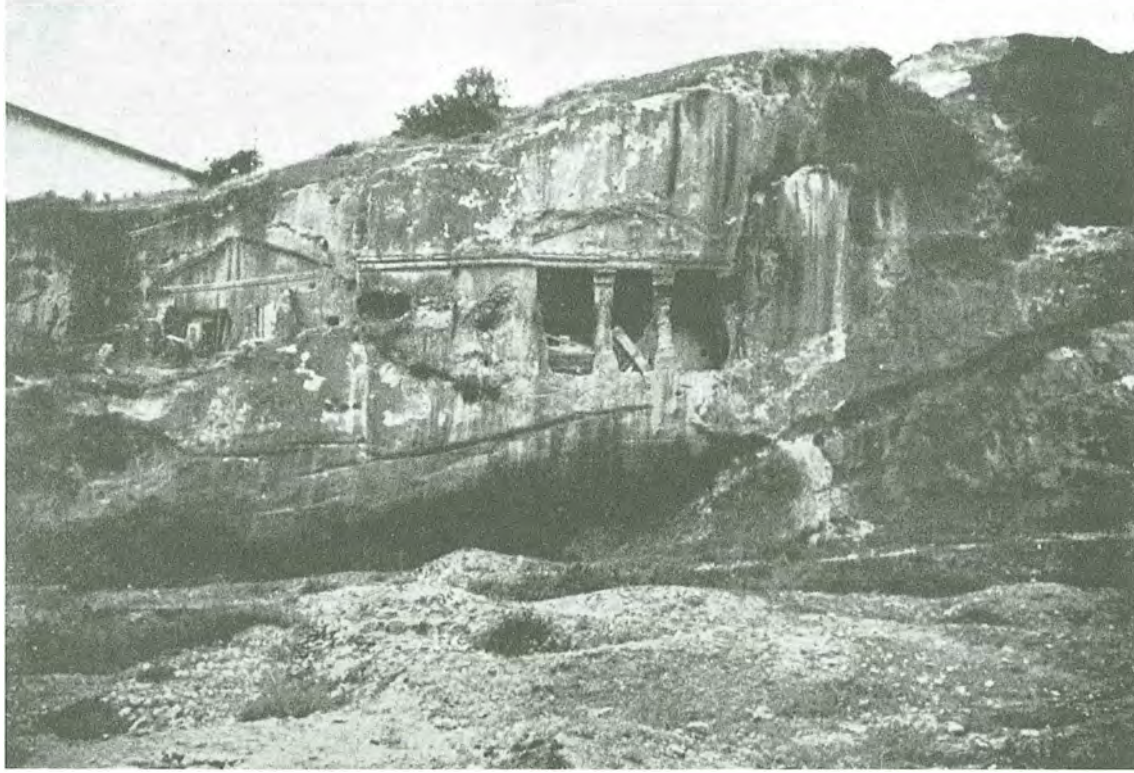

Pano 41b: Kalekapı'daki kaya mezarı. Kısmî görünüm.

Pano 41a: Kalekapı'daki kaya mezarı. Kısmî görünüm.

PANO 42

Pano 42a: Kastamonu/Paflagonya'daki kaya mezarı.

Pano 42b: Kastamonu/Paflagonya'daki kaya mezarı.

PANO 43

Pano 43a: Kastamonu'daki kaya mezarı. Kısmî görünüm.

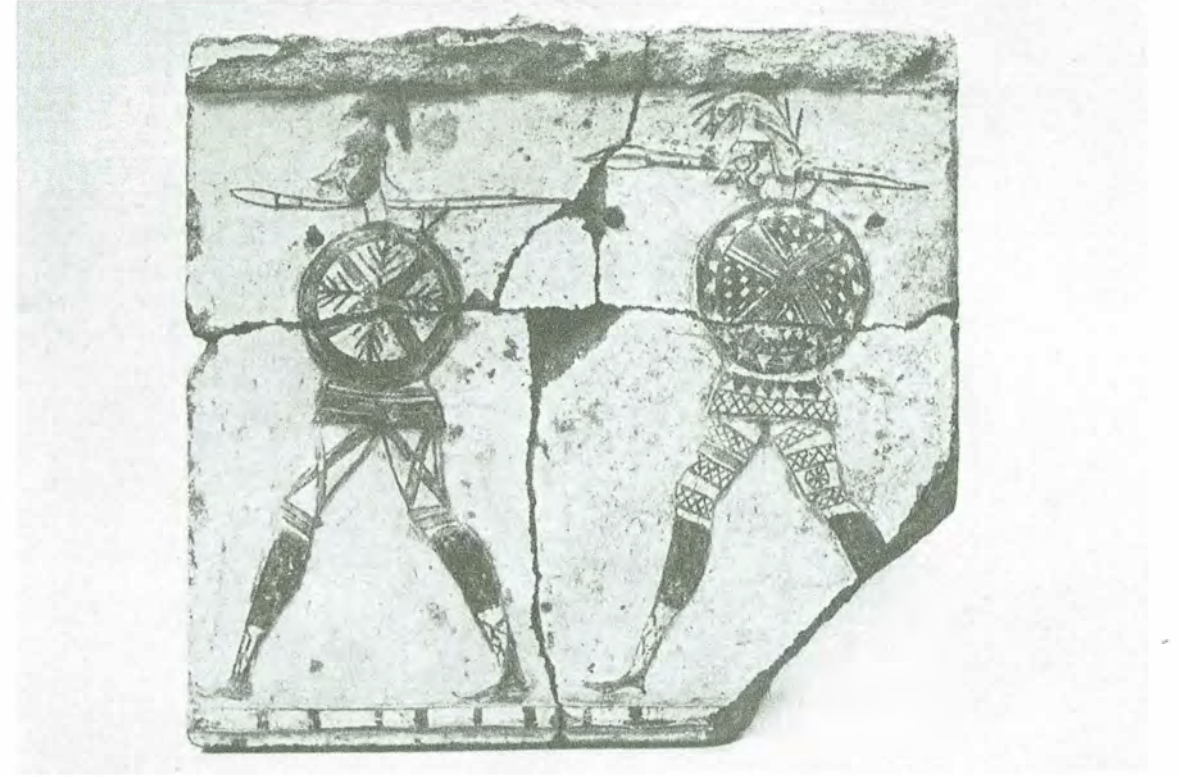
Pano 43b: Kalekapı kaya mezarı. Kısmî görünüm.

PANO 44

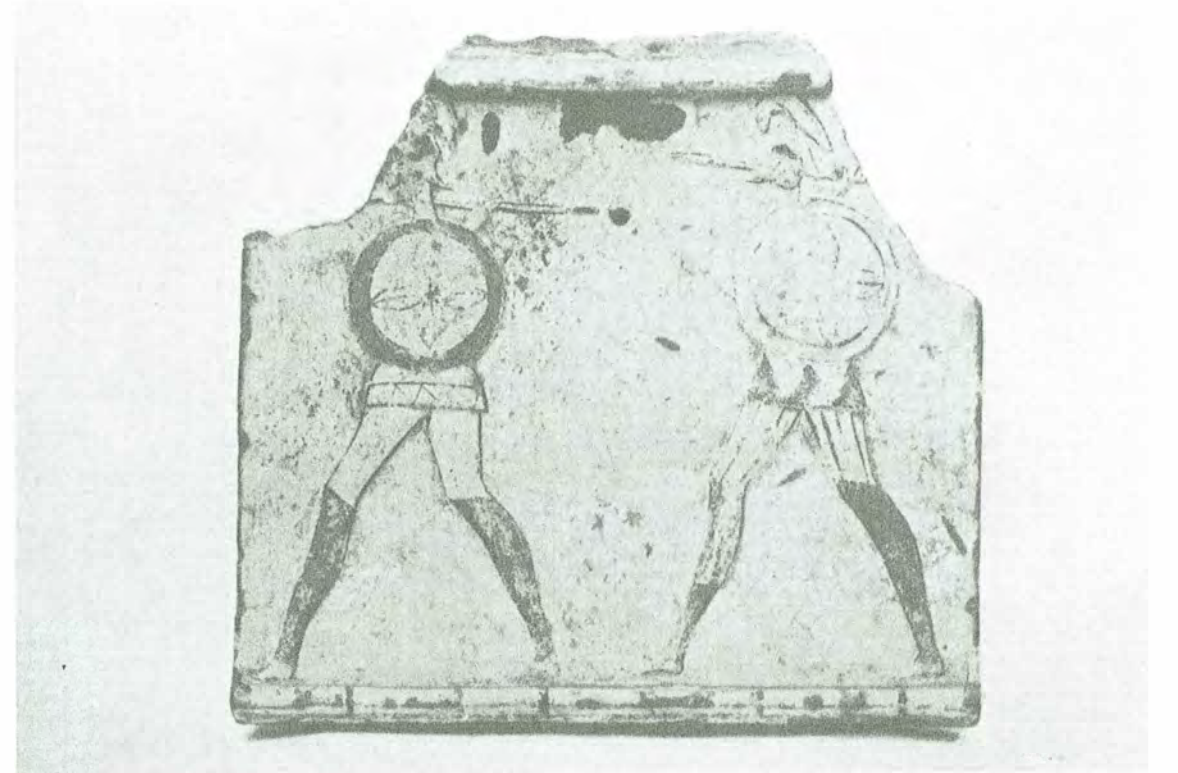

Pano 44; Kalehisar'daki kaya tahtı.

PANO 45

Pano 45a:Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara. (Karş. Şekil 52)

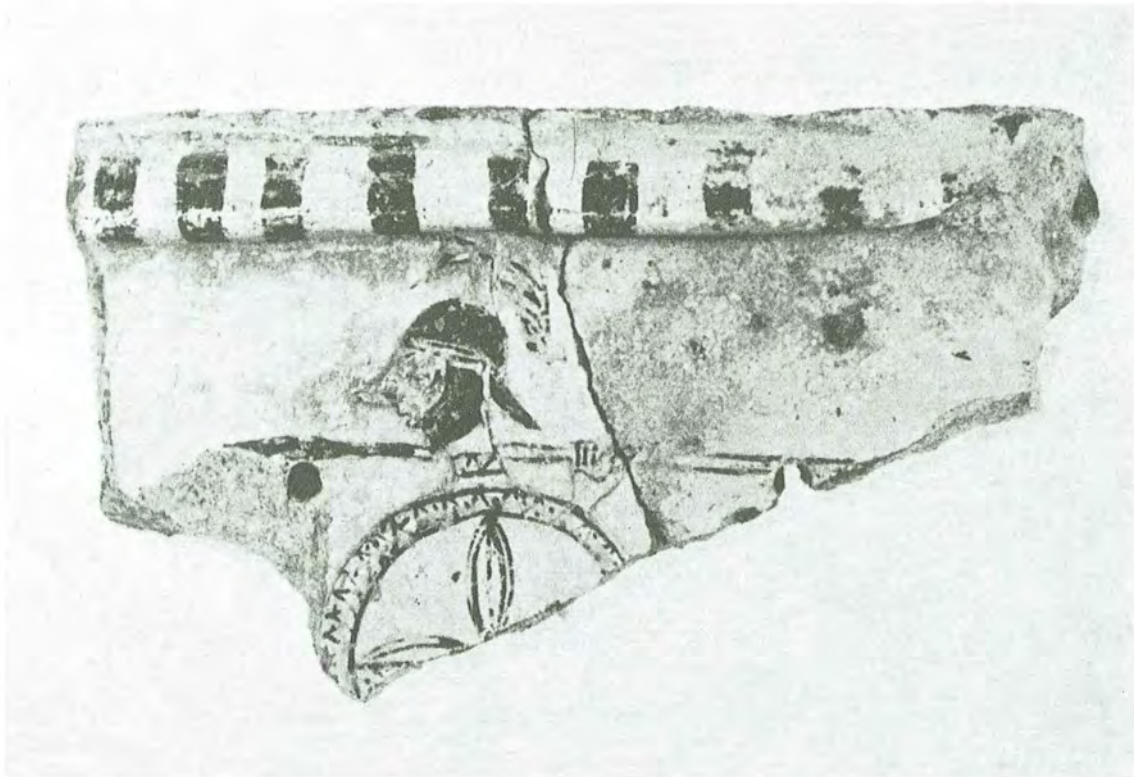

Pano 45b:Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara. (Karş. Şekil 51)

PANO 46

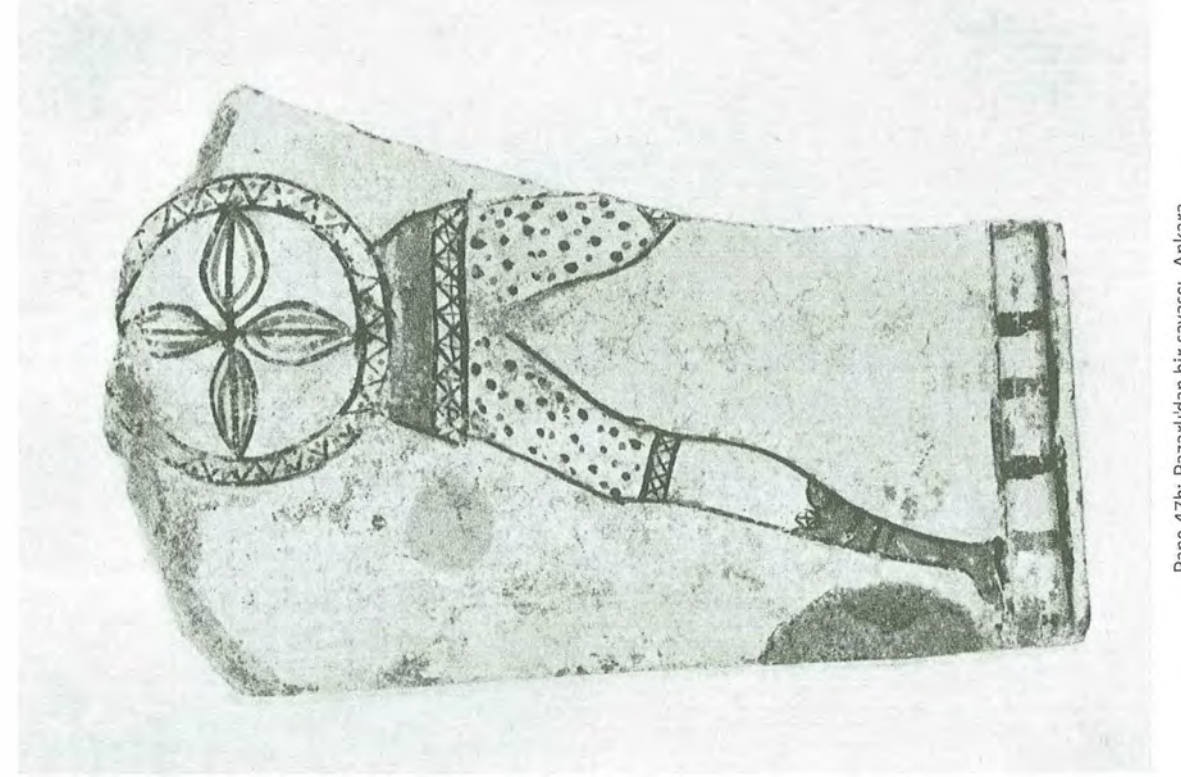

Pano 46a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara. (Karş. Şekil 54)

Pano 46b: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara.

PANO 47

Pano 47b: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara.

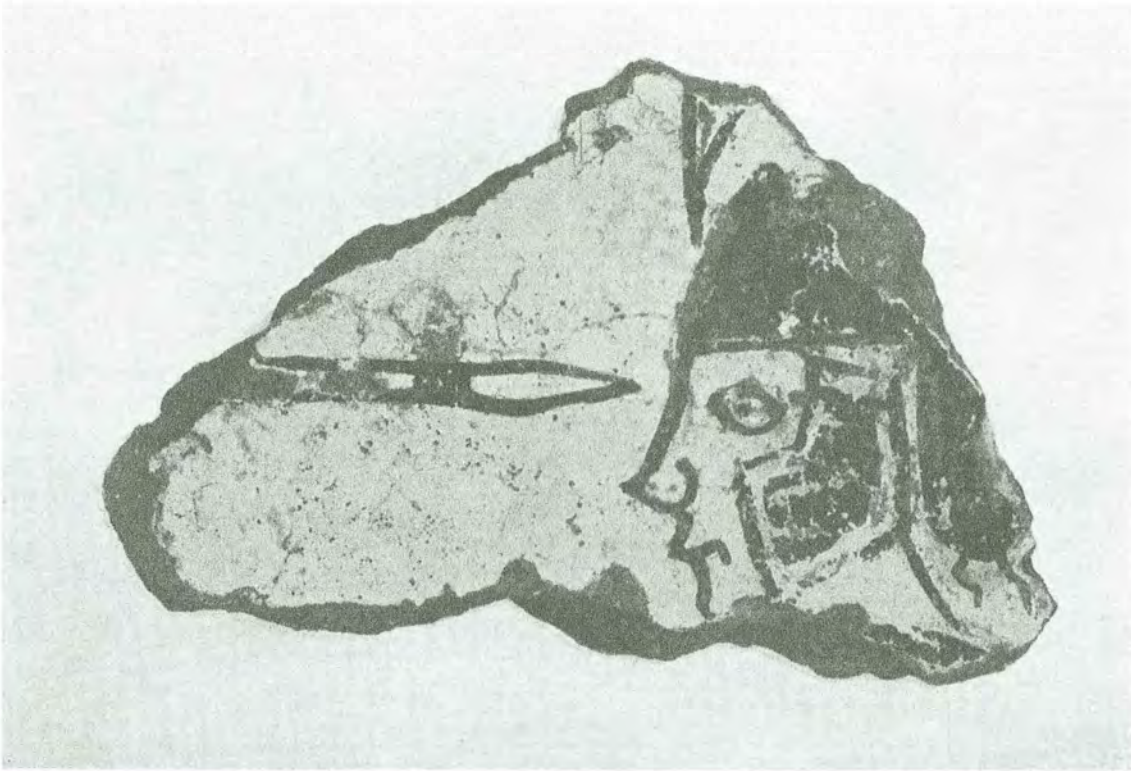

Pano 47a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara.

PANO 48

Pano 48a: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara.

Pano 48b: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara.

PANO 49

Pano 49a: Pazarlı'dan savaşçı başı. Ankara.

Pano 49b: Pazarlı santorları. Ankara. (Karş. Pano 51a)

PANO 50

Pano 50a: Pazarlı'dan bir savaşçı. Ankara.

Pano 50b: Pazarlı'dan bir savaşçı levhası parçası. Ankara.

PANO 51

Pano 51a: Sfenks ve yırtıcı kuşlu levha. Ankara. (Santorlu levhanın üst kısmı, karş. Pano 49b ve Şekil 47)

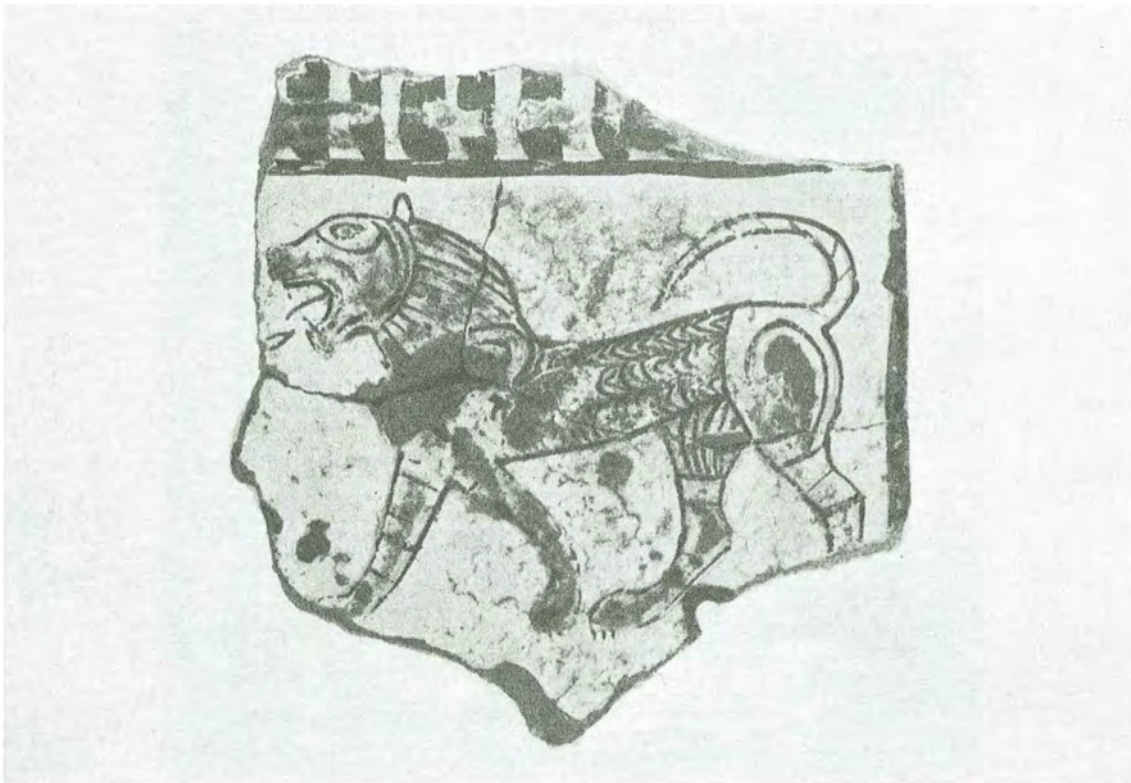

Pano 51b: Sfenks resimli parça. Ankara.

PANO 52

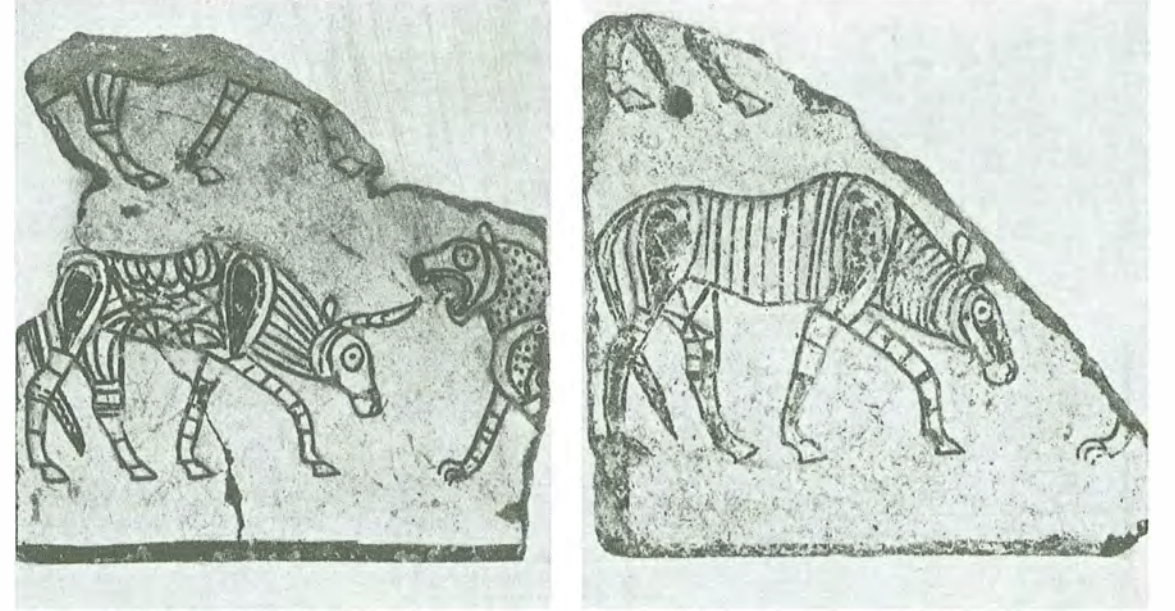

Pano 52a: Pazarlı'dan aslanlı parçalar. Ankara.

Pano 52b: Pazarlı aslanı. Ankara.

PANO 53

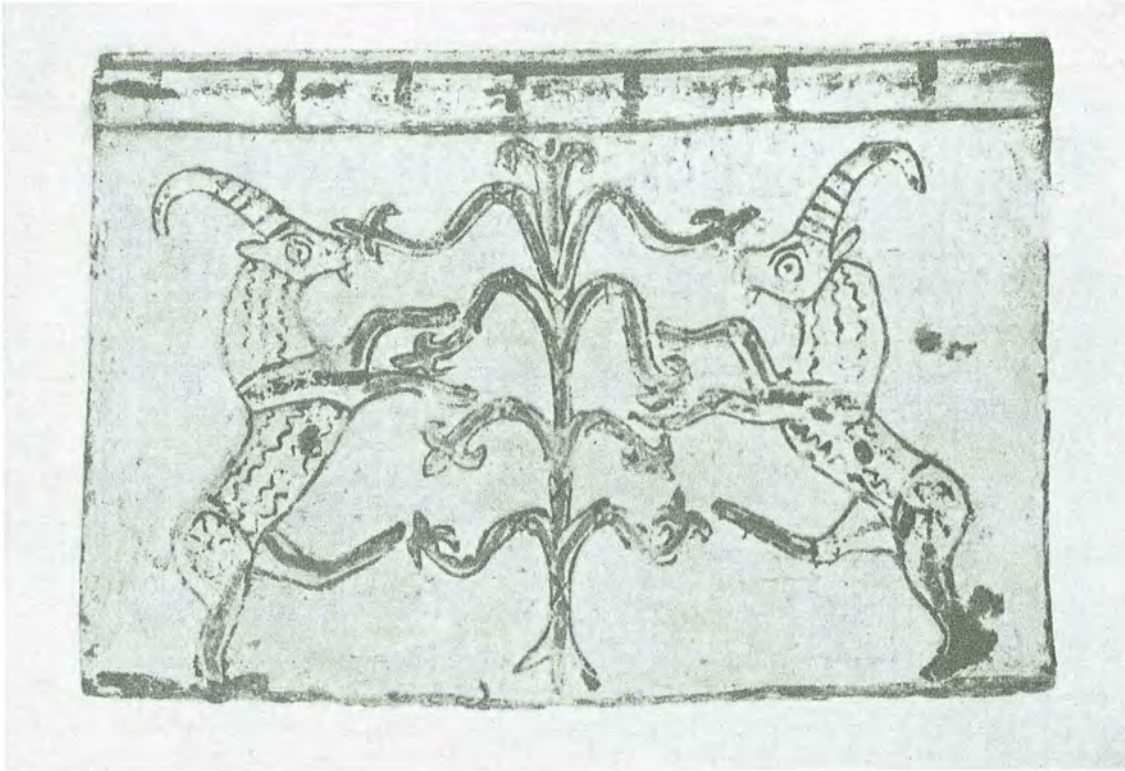

Pano 53a: Pazarlı boğaları, Ankara.

Pano 53b: Pazarlı boğaları. Ankara. (Karş. Şekil 49)

PANO 54

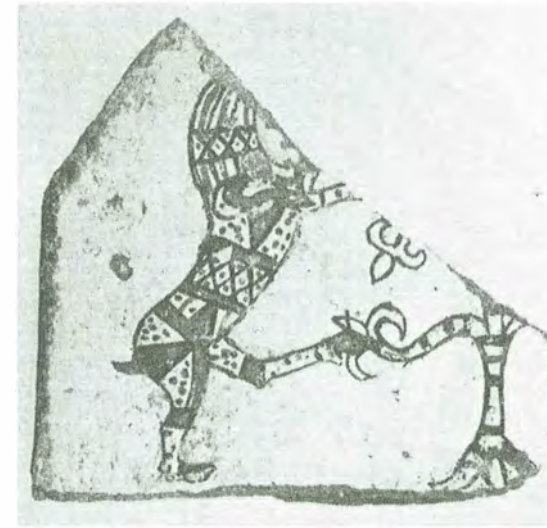

Pano 54a: Pazarlı keçileri. Ankara. (Karş. Şekil 48)

Pano 54b: Pazarlı keçileri. Ankara. (Karş. Şekil 53)

PANO 55

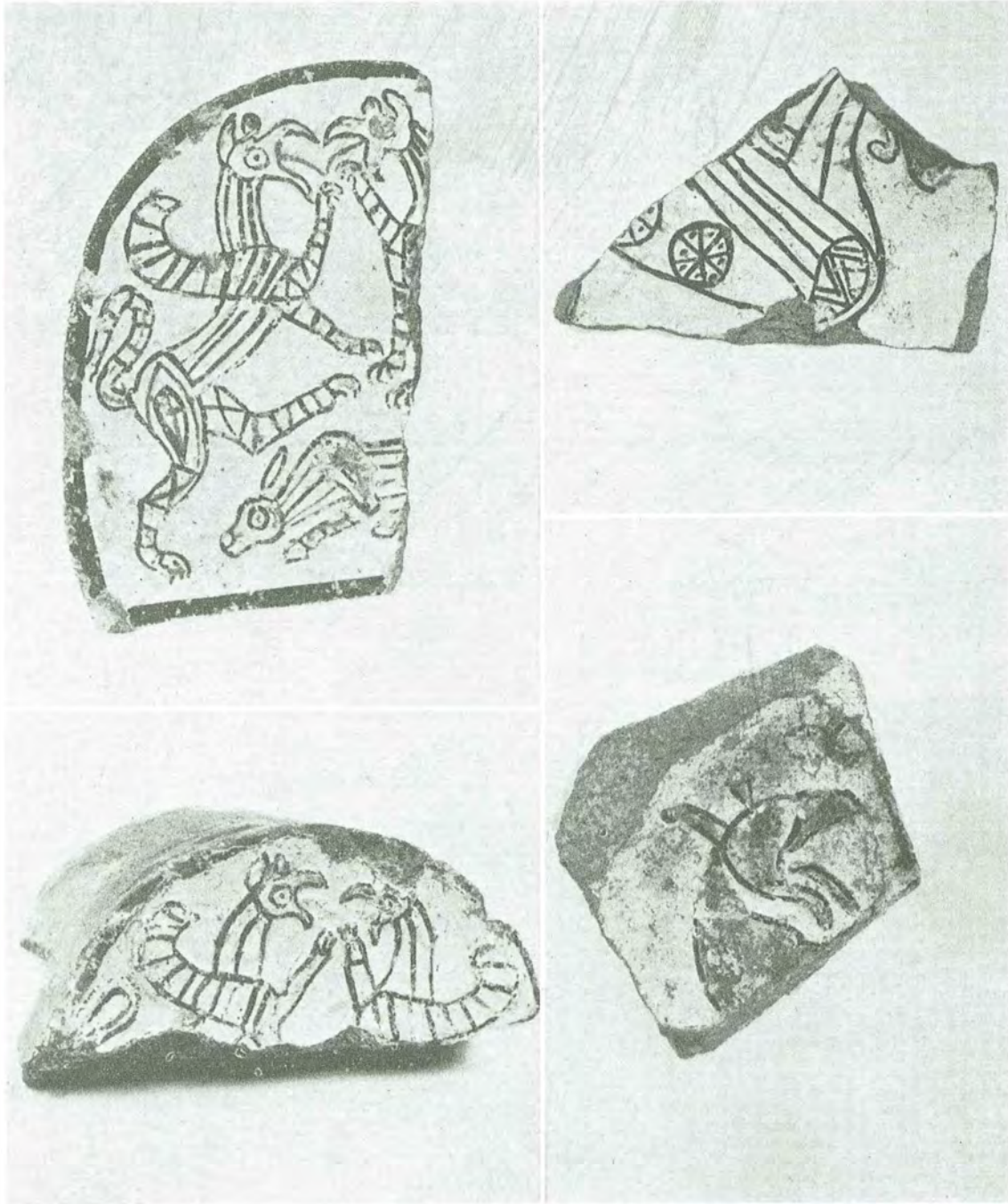

Pano 55a: Pazarlı keçileri. Ankara.

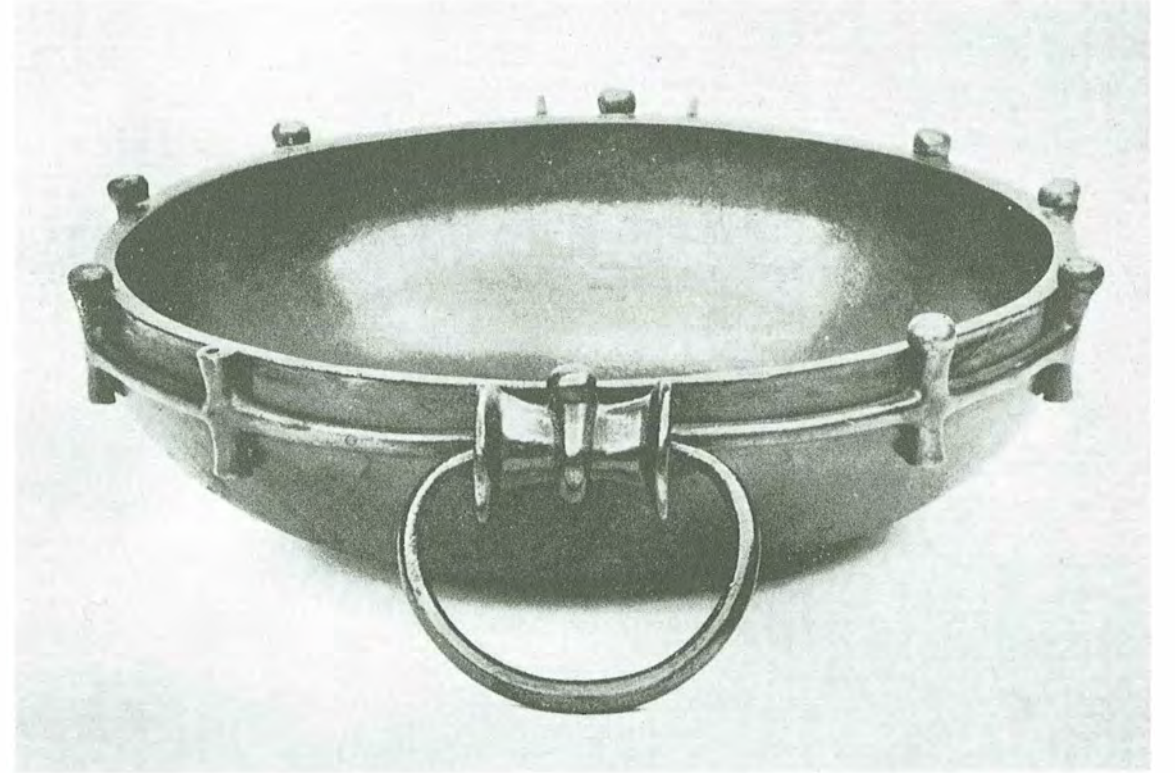
Pano 55b: Pazarlı keçileri. Ankara.

PANO 56

Pano 56: Pazarlı'dan yırtıcı kuş resimleri.

PANO 57

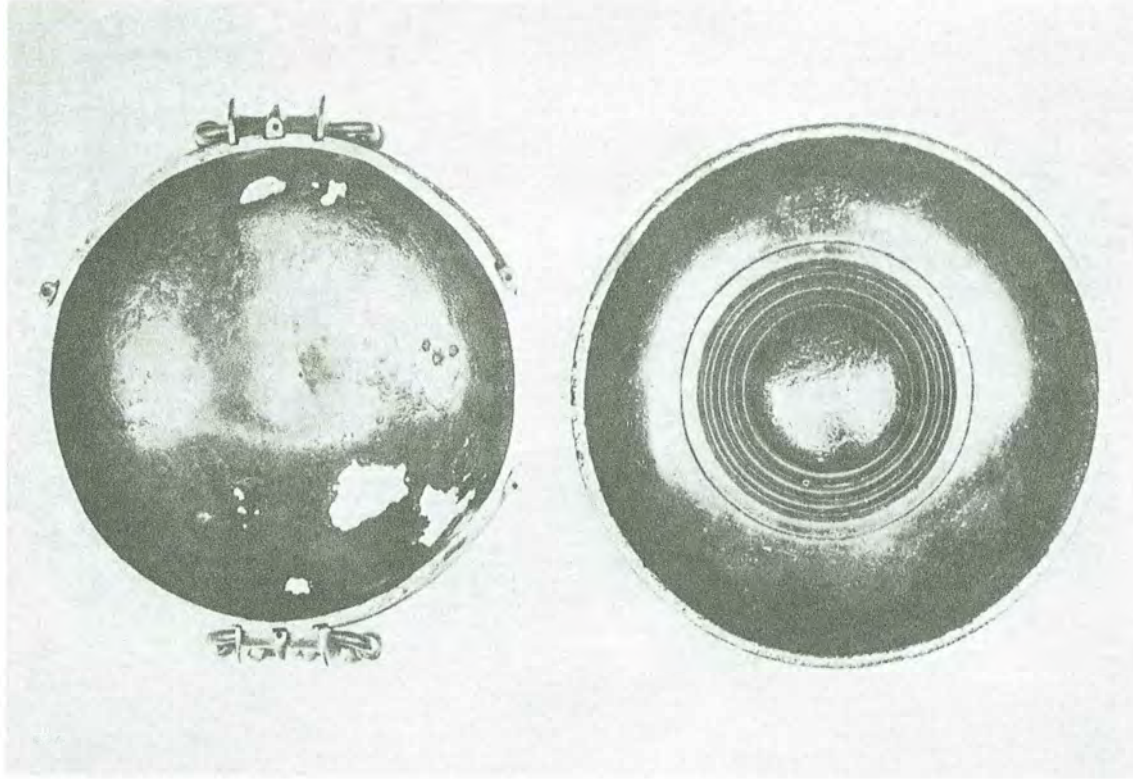

Pano 57a: Ankara fidanlığındaki tümülüstən çıkan bir bronz tabak. Ankara.

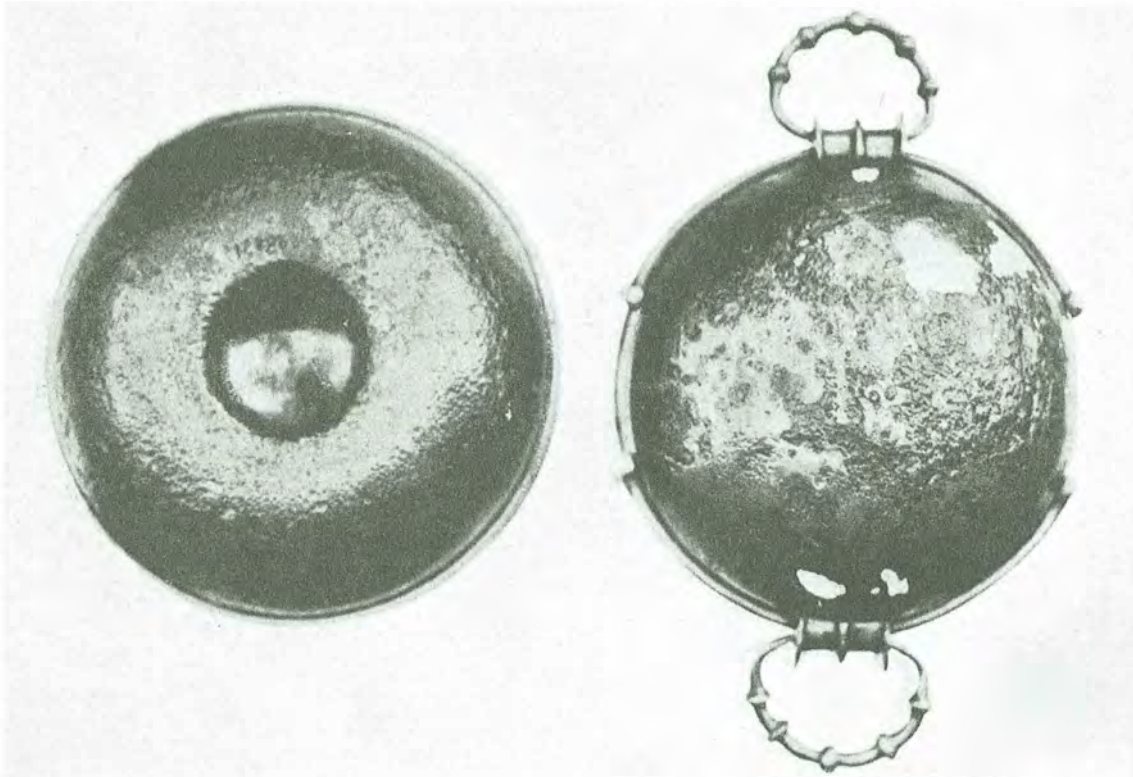

Pano 57b: Ankara fidanlığındaki tümülüstən çıkan bir bronz tabak. Ankara.

PANO 58

Pano 58a: Ankara fidanlığındaki tümülüstten çıkan bir bronz tabak. Ankara.

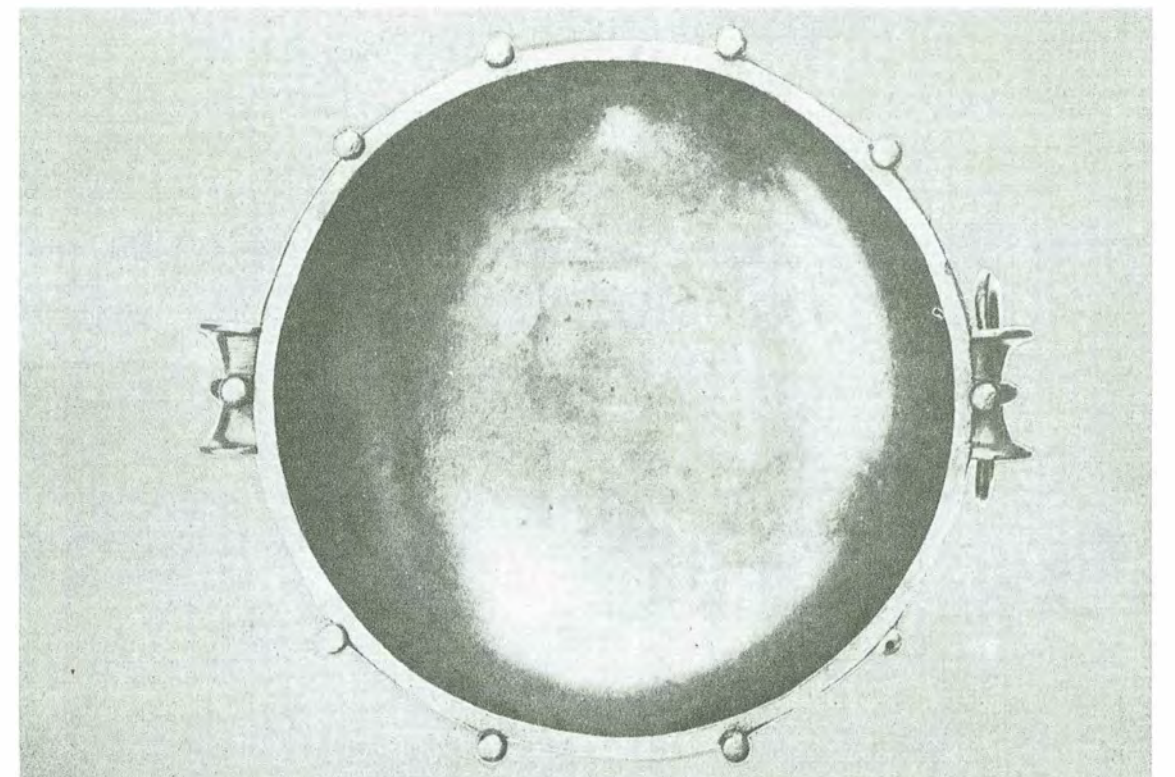

Pano 58b: Ankara fidanlığındaki tümülüstten çıkan bir bronz tabak. Ankara.

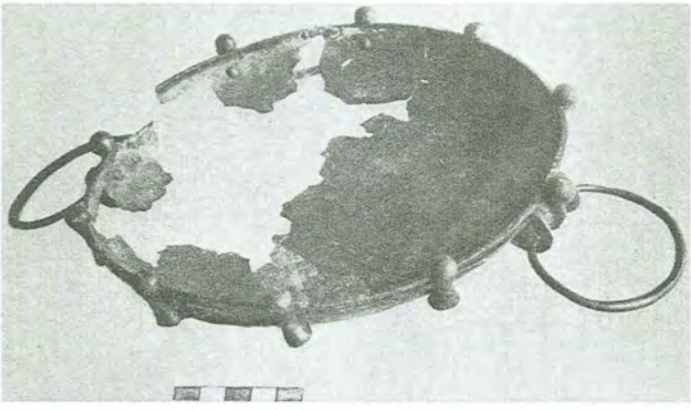
PANO 59

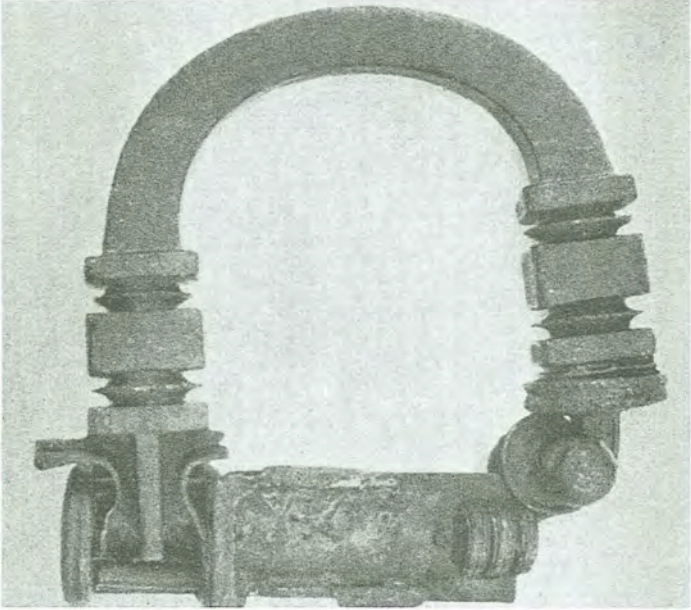
Pano 59a: Ankara fidanlığındaki tümülüstten çıkan bir bronz tabak. Ankara.

Pano 59b: Ankara fidanlığındaki tümülüstten çıkan bir bronz tabak. Ankara.

Pano 60a: Magnesia'dan bir bronz tabak. İzmir.

Pano 60b: Ankara fidanlığındaki tümülüstten çıkan bir fibula. Ankara.

Pano 60c-d: Gordion'un III nolu tümülüsünün 49 nolu büyük bronz kazanının ahşap kulbu. İstanbul.